

Admir Mulaosmanović

BIHAĆKA KRAJINA
1971. – 1991.

HISTORIJSKE MONOGRAFIJE
Knjiga 5

Izdavač:

Institut za istoriju, Sarajevo
Alipašina 9, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
www.iis.unsa.ba

Za izdavača:

Dr. Husnija Kamberović

Recenzent:

Dr. Vera Katz

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

94 (497.6 Bihac) "1971/1991"

MULAOSMANOVIĆ, Admir

Bihačka Krajina : 1971.-1991. : (utjecaj
politike i političkih elita na privredni razvoj) /
Admir Mulaosmanović. - Sarajevo : Institut za
istoriju, 2010. - 159 str. : ilustr. ; 25 cm. -
(Historijske monografije ; knj. 5)

Bibliografija: str. 145-151 i bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-649-05-9

COBISS.BH-ID 18394374

Admir Mulaosmanović

BIHAĆKA KRAJINA
1971. – 1991.

(utjecaj politike i političkih elita na privredni razvoj)

INSTITUT ZA ISTORIJU
Sarajevo, 2010

SADRŽAJ

1. Predgovor.....	7
2. Uvod	9
Bihaćka krajina – geografske, historijske i kulturološke odlike u poslijeratnom razdoblju.....	9
3. Stanje istraženosti.....	14
Period 1971. – 1991. (stanje istraženosti).....	18
4. Demografska kretanja u svjetlu privrednih tokova	20
Opće značajke	20
Bihać i Bihaćka krajina	24
5. Državni i republički kontekst	28
Stanje u SFRJ	28
“Novi kurs” bosanskohercegovačke politike	33
6. Bihaćka krajina u eri modernizacije (1971. – 1991.)	43
Stanje infrastrukture	43
Implementacija zvanične politike	45
Samostalan razvoj i regionalno povezivanje	51

Sadržaj

Radnici u inozemstvu	62
Porijeklo skupine	62
Zvanični kurs prema gastarbajterima	63
Mala privreda.....	66
Kulturološke transformacije	68
7. “Agrokomerc”. Politika, politika, politika	73
Razvoj tvornice.....	73
Utjecaji na razvoj.....	84
Afera Agrokomerc i velikosrpska politika	96
8. Uloga Hakije i Hamdije Pozderca	121
Hamdija, mlađi brat.....	121
Rušenje i smrt Hamdije Pozderca	127
Hakija, “Tito u Krajini”	136
9. ZAKLJUČAK	139
10. IZVORI I LITERATURA	145
11. REGISTAR GEOGRAFSKIH POJMOVA.....	153
12. REGISTAR LIČNIH IMENA.....	157

1. PREDGOVOR

Ovo djelo je nastalo na osnovu magistarskog rada odbranjenog 17. septembra 2008. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Rezultati su dobiveni istraživanjima provedenim, između ostalog, i u okviru određenih međunarodnih i domaćih projekata. Naglašavam projekt *Nation Building Processes in Southeastern Europe* vođen od strane Frei Universität iz Berlina, a treba spomenuti i projekt *Nacionalni identitet Bošnjaka 1945 – 2008.* vođen od strane Instituta za istoriju iz Sarajeva finansijski podržanog od Ministarstva obrazovanja i nauke Kantona Sarajevo. U tu svrhu sam radio na fondovima Arhiva Federacije BiH i Arhiva BiH u Sarajevu i Arhiva Jugoslavije u Beogradu. U ovom posljednjem nažalost nisam našao materijala korisnog za ovaj rad ali sam zato stekao djelomičan uvid u stanje arhivske građe u tom arhivu i mogućnosti koje se otvaraju za istraživanje drugih tema značajnih za historiju Bosne i Hercegovine.

Tokom istraživanja i pisanja susreo sam se sa mnoštvom problema metodološke i tehničke naravi. Prevladavanje istih je bilo jednostavno zahvaljujući izuzetnoj podršci koju sam imao u mome mentoru doc. dr. Tvrtku Jakovini. Saradnja sa njim mi je otvorila prostor za drugačije, svakako pozitivno, gledanje na odnos mentor – kandidat. Moju zahvalu na takvom pristupu želim izraziti i na ovome mjestu.

Također, smatram da je nužno spomenuti i moju matičnu kuću koja je i izdavač ovoga djela. Od mog dolaska na Institut za istoriju pa do

1. Predgovor

odbrane rada protekle su dvije godine (septembar 2006. – septembar 2008.). U čitavom tom periodu nisam osjetio nikakav pritisak od strane rukovodstva ili kolega. Na tome sam im zahvalan. Posebnu zahvalnost dugujem direktoru doc. dr. Husniji Kamberoviću koji je imao volje i želje razgovarati o određenim nedoumicama koje sam imao ali i zbog svesrdne pomoći koju sam dobivao od Instituta i njega lično.

Na kraju, želim zahvaliti porodici, prijateljima i kolegama zbog strpljenja koje su imali tokom izrade moga magistarskog rada i preobličavanja istog u knjigu. Nadam se da će u vremenima koja dolaze manje slušati o začkoljicama i problemima, a više o postignutim rezultatima tokom istraživanja.

2. UVOD

Bihačka krajina – geografske, historijske i kulturološke odlike u poslijeratnom razdoblju

Sjeverozapadni dio Bosne i Hercegovine, koji danas poznajemo pod imenom Bihačka krajina, je kroz povijest bilo područje pogodno za život čime je, na određeni način, predstavljalo prostor predodređen za vrlo žive migracije. Iako se radi o nedovoljno arheološki istraženom području u Bihačkoj krajini je otkriveno nekoliko paleolitskih nalazišta. Pretežno se radi o sjekirama-čekićima s lokaliteta koji su otkriveni u današnjim općinama Bosanska Krupa, Bihać, Cazin, Velika Kladuša i Bužim.¹ Neolitskih nalazišta kao i nalazišta iz željeznog doba ima, naravno, još više ali su i ona neistražena i, kako se zna reći kada stvari ne funkcioniraju, “čekaju bolja vremena”. Međutim, brojnost arheoloških lokaliteta govori sama za sebe, barem u pogledu starosti naselja i čovjekovog djelovanja na prostoru Bihačke krajine.

Teritorija koja gravitira prema rijeci Uni u prahistoriji i antici bila je naseljena ilirskim plemenom Japoda, plemena koje je imalo relativno razvijenu materijalnu kulturu. Najznačajnije arheološko nalazište, vezano za Japode, je u današnjem bihaćkom prigradskom naselju Ripač i radi se o sojenicama koje su se nalazile na obalama Une. Bitnim se čini istaći i postojanje razvijenog kulta vodenog božanstva Bint. Historiografija nije dala odgovor radi li se o lokalnom božanstvu ili o lokalnoj predstavi

¹ Raunig, B. “Neki manji i neobjavljeni nalazi bronzanog doba zapadne Bosne”. U: *Arheološka problematika Zapadne Bosne. Zbornik, knjiga 1* (ur. Blagoje Govedarica), Sarajevo: Arheološko društvo BiH, 1983 (1): 71-78.

2. Uvod

nekoj od prahistorijskih božanstava koja su postojala na prostoru jugoistočne i srednje Evrope. Obzirom da je najbliži rimskom Neptunu vjerovatno je postojao utjecaj rimskog božanstva na japodsku predstavu o Bintu.

Rimska osvajanja u drugom i prvom stoljeću pne. su ovaj prostor uvela u sastav Rimskog carstva a tako su i Japodi ušli u taj kulturno-civilizacijski krug. Poslije Batonovog ustanka (7-9. god. ne.) postajali su i vojnici Carstva čime su sa ostalim Ilirima bili potpuno uključeni u sastav rimske države.² Nakon propasti Zapadnog rimskog carstva i velikih migracionih procesa koji nisu zaobišli niti ovaj prostor područje današnje Krajine naselili su Južni Slaveni. Sa njihovim dolaskom nestalo je spomena Japoda i nije poznato da se njihovo ime spominje poslije antike i južnoslavenskog upada. Može se reći da ih je zadesila sudbina većine ilirskih plemena koja su bila izložena prodorima južnoslavenskih naroda.

Bogatstvo rijekama i obradivim zemljištem je na ovu teritoriju dovelo stanovnike sa raznih strana. Često se ističe činjenica da je bihački kraj bio dobro nastanjen prije kao i za vrijeme Rimljana.³ Da je ovo područje bilo skoro predodređeno da bude vojno krajište svjedoči i stalni boravak rimskih jedinica na prostoru Velike Kladuše i Golubića kod Bihaća.⁴ Ovo se čini uistinu interesantnim iako se ovaj prostor nije nalazio na granici Rimskog carstva, barem ne u prvim stoljećima nove ere, da bi imao obrambeni značaj za Carstvo. Ipak, izuzetno bitan geostrateški položaj područja, koje se nalazi na spoju dviju evropskih razvojnih osovina, duž rijeke Save i duž istočnojadranske obale, prepoznat je i u antici.⁵

² Pašalić, E. "Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere". U: *Kulturna historija Bosne i Hercegovine (gl. ur. Milosav Popadić)*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1984: 190-308.

³ Pašalić, E. 1984: 205.

⁴ Pašalić, E. 1984: 219.

⁵ Strategija obnove i razvoja Unsko-sanskog kantona (prostorna komponenta), Bihać: Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje u Sarajevu, 1999: 3.

Na prostoru koji, u geografskom pogledu, od juga blago pada prema sjeveru tj. prema panonskoj niziji razvila su se naselja i gradovi Bihaćke krajine. U morfostrukturi ovoga područja ističu se brežuljci i niska po-brđa od 300 do 600 m.n.v. koji su često jedan od drugog odjeljeni tokovima manjih rijeka.⁶ Obzirom da je nadmorska visina manja prema sjeveru, teritorija današnje općine Velika Kladuša skoro da ne prelazi 300 m.n.v. i ona se lagano spušta i stapa sa Banijom, odnosno današnjom Sisačko-moslavačkom županijom u Republici Hrvatskoj. Inače, zbog sastava tla i morfologije terena Bihaćka krajina je dio veće geografske cjeline, Unsko-sanskog područja, koje uključuje današnjih 16 općina (12 iz Bosne i Hercegovine i 4 iz Republike Hrvatske) i ima površinu od 11 084 četvorna kilometra.⁷

Klima je vrlo značajan činilac kada se govori o životu na određenom području. Bihaćku krajinu karakteriše povoljna klima, sa umjerenom vlažnošću, umjerenom temperaturom i znatnim osunčanjem (godišnji prosjek trajanja sijanja Sunca iznosi od 1772 do 1970 sati).⁸ Interesantno je i to da je prosječna godišnja količina padavina relativno niska ali zbog neravnomjerne raspodijeljenosti postoji veliki broj padavinskih dana.⁹ Jednostavnije rečeno, padavine su česte ali kratkotrajne, a klimatski uvjeti doprinose ugodnom življenju. Također, ovakvi geo-klimatski uvjeti definirali su područje Bihaćke krajine kao izrazito ratarsko-voćarski kraj.

Kulturna kretanja na području Bihaćke krajine u poslijeratnom periodu su, naravno, bila pod utjecajem kulturne politike koju je provodila Partija kao što je to, uostalom, bilo na čitavom prostoru SFRJ. Objedinjavanje informativnog pa samim time i kulturnog prostora desilo se ubrzo poslije Drugog svjetskog rata, tačnije 1946. godine, pokretanjem sedmičnih novina *Krajina*. Prvi urednik je bio historičar Enver Redžić, današnji akademik ANUBiH.

⁶ Strategija obnove i razvoja Unsko-sanskog kantona, 1999: 4.

⁷ Strategija obnove i razvoja Unsko-sanskog kantona, 1999: 3.

⁸ Strategija obnove i razvoja Unsko-sanskog kantona, 1999: 7.

⁹ Strategija obnove i razvoja Unsko-sanskog kantona, 1999: 7.

2. Uvod

Kroz male priloge i osvrte počelo je izvještavanje o kulturnom životu ovoga područja kao i utjecanje na kulturna dešavanja. Ipak veoma nizak stupanj privrednog razvoja kao i činjenica da je ovo područje bilo daleko od centara u kojima su se kreirali društveni tokovi su doprinijeli stagniranju stanovništva koje je zapravo bilo ravno zaostajanju u poređenju sa drugim dijelovima BiH i SFRJ. Tek u sedamdesetim godinama 20. stoljeća počinju se nazirati i promjene u kulturnim navikama stanovnika Bihacke krajine što je, svakako, bilo povezano sa privrednom ekspanzijom.

Još je jedna značajna karakteristika ovoga područja kada je kultura u pitanju. Gotovo apsolutni odmak od tradicije i predsocijalističkih vrijednosti i uzora na ovome prostoru bio je veoma snažan. Tradicija je počinjala Bihackom republikom, a Republika je iznjedrila kulturu. Na neki čudan način svijest o vremenima prije socijalističkog je iščezlo. Krajišnik je, dakle, imao sve predispozicije da postane moderan čovjek.¹⁰

Demografska kretanja na području Bihacke krajine, u historijskoj perspektivi, imaju veoma značajnu ulogu i posljedice za ukupna društvena kretanja. Zapravo mogu reći da su migracioni procesi, a samim tim i demografski tokovi, jedna od značajki razvoja šireg područja Unsko-sanske regije. Velika pomjeranja stanovništva koja su se desila u 17. stoljeću, kao posljedica Kandijskog rata (1645-1669.) i Velikog bečkog rata (1683-1699.), dovela su do pomjeranja muslimanskog stanovništva Like koje se potom dobrim dijelom nastanjivalo na području *Serhata*.¹¹ To svjedoče, između ostalog, i naselja koja su dobijala ista imena kao ona iz kojih su doseljenici izbjegli.¹² Isto tako nakon Dubičkog rata (1788-1791.) određeni broj izbjeglica nastanio je ove prostore. Međutim, taj porast stanovništva je pratio i veliki pogibelj iz prostog razloga što je ovaj

¹⁰ Mulaosmanović, A. "Nacionalni identitet u kontekstu izraženog regionalnog identiteta i političkih potresa u Bihackoj krajini". *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka* (gl. ur. Husnija Kamberović), 2009: 137 – 152.

¹¹ Turcizam uobičajen i kod stanovnika Krajine koji označava granicu, u ovome slučaju Osmanskog carstva.

¹² Kozličić, M. *Stanovništvo i naselja Unsko-sanskog područja 1879 – 1921. godine*, Ministarstvo obrazovanja, nauke, vjere i sporta Unsko-sanskog kantona, Bihać, 1999: 69.

dio tadašnjeg Bosanskog ejaleta bio izložen gotovo svakodnevnom ratovanju. Značajnija pomjeranja su se dogodila za vrijeme Austro-ugarske uprave (1878-1918.), ali i Kraljevine Jugoslavije (1918-1941.) kada je stanovništvo Bihaćke krajine napuštalo Bosnu i Hercegovinu i odlazilo u današnju Tursku. Neki od njih su, uputivši se ka Osmanskom carstvu/Turskoj, završili svoju seobu u Makedoniji i tamo se trajno nastanjivali.

3. STANJE ISTRAŽENOSTI

Suvremena povijest Bosne i Hercegovine nije niti izbliza do te mjere proučena da bismo mogli govoriti o mogućnosti njene sinteze i općeg osvrta na prošlost Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. Jedan od mnogih razloga što je tako je i nepostojanje istraženosti povijesti bosanskohercegovačkih regija u ovom veoma značajnom povijesnom periodu (1945. – 1991.). Sama ta činjenica koja svjedoči da regije nisu povijesno valorizirane, već da postoji tek nekoliko općih monografija koje su uključile socijalističku prošlost šturo i jednostrano, ne ide u prilog povjesničarima. Takav pristup vlastitoj modernoj povijesti je, stoga, kod stanovništva i stručne javnosti morao iznjedriti nepoznavanje i nerazumijevanje vlastitog razvoja i razvojnih procesa, a veoma su značajni i temeljno su oblikovali društvo i društvenu svijest. Zapravo je bosanskohercegovačka povijesna znanost, kao i ostale humanističke i društvene znanosti, ostala nekritička i nedovoljno odgovorna prema potrebama modernog društva i društvene misli uopće.

Bihaćka krajina je izuzetno interesantna regija i imala je veliki značaj za prošlost Bosne i Hercegovine. Granično područje u vrijeme Osmanskog carstva, na prijelazu 19. i 20. stoljeća postalo je veliki migracijski kraj iz kojeg je stanovništvo pretežno odlazilo. Ovaj trend je i u socijalističkom periodu ostao konstanta življenja tako da je na ovome području nastala i posebna društvena grupa, *gastarbajteri*. Nekada hrabri ratnici koji su odlazili u vojne pohode sada su odlazili u potrazi za bolje plaćenim poslom. Ipak, demografska struktura nije bila narušena niti je zabilježen pad prirodnog priraštaja. Dapače. Apsolutnu većinu je i dalje imalo muslimansko stanovništvo, a broj rođene djece je statistički

bio među najvećim u Jugoslaviji. Na primjerima općina Cazin i Velika Kladaša je to najvidljivije i najupečatljivije.

U socijalističkom periodu u Bihaćkoj krajini desili su se značajni događaji za život zemlje kao malo gdje u čitavoj Jugoslaviji. Cazinska buna iz 1950. godine je događaj koji je obilježio stasavanje režima na unutarnjem planu i na kojem se pokazala snaga i moć “novog poretka”, dok je *afera Agrokomerc* simbol njegovog kraja kao i ustavno – pravnog kraja zemlje. Iako je, dakle, Cazinska buna predstavljala bitan događaj ona je ostala tabu tema sve do druge polovine osamdesetih godina kada se jedan istraživač posvetio ovom povijesnom problemu i ponudio je kao knjigu.¹³ S druge strane, *afera Agrokomerc* do danas nije privukla posebnu pažnju povjesničara iako to zaslužuje. Tek nekoliko publicističkih djela, i to u posljednjih nekoliko godina, se djelomično bavilo ovim pitanjem i davalo određene podatke i moguće odgovore na pitanje: “Kako se dogodila i šta je zapravo bila *afera Agrokomerc*, i koje su njene posljedice?”.

Iako sam u svome magistarskom radu kao temu imao Bihaćku krajinu i njen privredni razvoj u vrijeme izrastanja i provedbe neovisne bosanskohercegovačke politike uslijed nove ustavne pozicije jugoslavenskih republika, kao i njenog utjecaja na privredne tokove, razvoj Agrokomerca vrhuni nad svim problemima i pitanjima koja su se pojavila, tako da je bavljenje ovim fenomenom predstavljalo središte mojih istraživanja. Bihaćka krajina je svoj, nešto ubrzaniji, razvoj doživljavala zahvaljujući “Agrokomerc”-u, a politički su utjecaji u ovoj tvornici bili najizraženiji i najinteresantniji. Koliko su ti utjecaji oblikovali razvojni put “Agrokomerc”-a govori postojanje niza različitih teorija koje nastoje dati odgovore na pitanja u vezi velikokladaškog giganta.

Pored, dakle, razvoja i napretka “Agrokomerc”-a kao tvornice i Bihaćke krajine kao regije, mojim radom je obuhvaćen još jedan značajan segment. To je pitanje političkog utjecaja na privredni razvoj. Koliko god to bila općepoznata činjenica o kojoj je skoro nepotrebno raditi istraživanja, posebno za socijalističke države, meni se nametnuo jedan sasvim konkretan problem. Koliko je bio snažan zvanični utjecaj zva-

¹³ Radi se o Veri Kržišnik – Bukić, tada uposleniku Instituta za istoriju Banja Luka.

3. Stanje istraženosti

nične političke elite, a koliko nezvanični utjecaj najviših zvaničnika? Još konkretnije, koliko su braća Pozderac, dugo godina vodeća politička dinastija u Bosni i Hercegovini, pomagali ekonomski napredak svoga rodnog kraja i na koji način su, ako jesu, to činili? Ovo pitanje je otvorilo široko polje mogućih odgovora ali i problema koji su se nizali jedan za drugim. Sva složenost odnosa između privrede i politike koja je postojala u Jugoslaviji na ovome primjeru se, u najmanju ruku, udvostručila i pokazali su se različiti aspekti problema. Dodatno je problematiku usložila uloga i sudbina Hamdije Pozderca i pridonijela mome osobnom razumijevanju težine *afere Agrokomerc* i njenog utjecaja na najznačajnije društvene i političke procese koji su bili otvoreni u Jugoslaviji u osamdesetim godinama 20. stoljeća.

Zbog već navedenih pitanja na koja je trebalo odgovoriti ili barem postaviti kao teze za buduća i daljnja istraživanja, pojavile su se određene nedoumice kojim načinima i kojim metodološkim obrascem to postići. Posebno je to do izražaja dolazilo tijekom istraživanja provedenih u arhivima i bibliotekama. Naime, određeni dokumenti i stavovi nekih autora, novinski članci ili drugi materijali su nastojali pokazati da se puno više podataka i činjenica nalazi, metaforički rečeno, iza sjene i mimo zvaničnih analiza i izvještaja, i da se do povijesne istine teško može stići. Stoga je, pored klasičnog povjesničarevog istraživačkog pristupa za mene bilo značajno uključiti i druge vrste izvora koji u povijesnoj znanosti, posebno bosanskohercegovačkoj, tek dobivaju na značaju. Radi se o etnografskom pristupu i rađenju intervjua ili kako tu metodu zovemo, *oral history*.

Korištenje ovoga metoda pomoglo mi je do te mjere da sam usmjerenja koja sam pronalazio preslušavajući razgovore i ponovno čitajući zabilješke uspio potvrditi kao izuzetna. Zapravo je ono što je ličilo na teoriju zavjere pažljivim proučavanjem i nizanjem činjenica postajalo daleko uvjerljivije. Mislim da bez ovakvog pristupa ne bih došao do rezultata do kojih sam došao i koje sam spreman argumentirano braniti uvjeren u njihovu ispravnost. Vjerujem da bavljenje suvremenom poviješću mora apsolutno uvažiti *oral history* kao važan alat na osnovu kojeg se dolazi do najznačajnijih činjenica pa se zbog toga treba tretirati kao

prvorazredni izvor. Kombinacija historijske i antropološke metodologije je trenutno najbolji put bavljenja suvremenom prošlošću i daje izuzetne rezultate.

S druge strane, arhivska građa koja bi mi pomogla u istraživanju bila je veoma oskudna. Zapravo, bez fonda Mikulić Branka koji se nalazi u Arhivu Federacije BiH nisam siguran da bih bilo šta vrijedno našao u svim arhivima koje sam posjetio i u kojima sam radio. Na moju veliku žalost Arhiv Unsko – saskog kantona mi nije bio ni od kakve koristi iako sam velike nade polagao u njegove fondove. Da li zbog loše organizacije dotičnog arhiva ili do objektivnih problema sa kojima se susreće, u njemu nisam ništa našao. U državnom arhivu (Arhiv BiH) sam radio na fondovima Izvršnog vijeća SR BiH u kojima, također, nisam našao značajnije podatke koje bi konkretno iskoristio u izradi teme. Ipak, kroz ovaj fond sam dobio dobar uvid u dinamičke procese koji su govorili o nastojanju bosanskohercegovačke vlasti da izgradi neovisnu i prepoznatljivu privrednu politiku koju je odlikovao pristup ujednačenog regionalnog razvoja. Jedan fond, CK SK BiH, je bio interesantan jer sadrži pet kutija novinskih članaka iz jugoslavenske štampe o “Agrokomerc”-u iz 1987. i 1988. godine. Još nesređeni materijal je veoma upotrebljiv. Inače, putem štampe sam došao do niza činjenica koje sam značajno iskoristio. Izdvojio bih feljton “Život i smrt Hamdije Pozderca” (Dnevni avaz) koji je pisao autor pod pseudonimom, a kako sam obaviješten, bivši je visoki dužnosnik obavještajnih službi. To ga svrstava u red dobrih poznavatelja dešavanja vezanih za Hamdiju Pozderca i “Agrokomerc”. Ipak, takva svjedočenja se moraju dobro provjeriti i argumentirati iz drugih izvora jer sama za sebe nisu dovoljna.

Literatura koju sam koristio bila je veoma značajna za zaokruživanje istraživanja i dopunjavanje onoga što mi je nedostajalo. Posebno se to odnosi na dijelove o kojima je arhivska građa nedostupna, kao što su sjednice Predsjedništva SR BiH. To sam nadoknadio najviše knjigama članova tog Predsjedništva, Petra Dodika i Milana Uzelca. Slično je bilo i sa vojnim fondovima gdje su mi knjige admirala Branka Mamule i generala Martina Špegelja veoma koristile. Naravno, još je tu bilo dosta historiografskih i memoarskih djela pomoću kojih sam upotpunjavao

svoju argumentaciju ali ove izdvajam zbog njihovih autora koji su bili dobri poznavaoi, a neki direktni učesnici, *afere Agrokomerc* i razvoj velikokladuškog kombinata.

Ova tema, zapravo, nije ni izbliza iscrpljena. Neka pitanja su tek djelomično otvorena i zahtijevaju nastavak istraživanja. Po meni, izdvajaju se problemi; veza *afere Agrokomerc* s Hamdijom Pozdercom i uloga i značaj Hamdije Pozderca u jugoslavenskoj politici i raspad SFRJ. Povezanost ovih pitanja je očita ali bi bilo dobro da se dodatno i posebno istraže te kao takvi prezentiraju znanstvenoj javnosti. Time bi bila upotpunjena spoznaja razloga neuspjeha bivše države, a Bosna i Hercegovina bi dobila vrijedna saznanja o načinima na koje je slabljena i iz kojih razloga. Možda bi bila bliže i sintezi o kojoj sam govorio na početku.

Period 1971. – 1991. (stanje istraženosti)

U periodu bosanskohercegovačkog uzdizanja, koje su mnogi protumačili i kao vladavina “čvrste ruke”, nisu nastala značajnija djela vezana za prošlost Bihaćke krajine, što je zbog kratke vremenske distance logično. Ipak, određene monografije koje su izdavane i koje su imale promotivni karakter su donosile i članke o socijalističkoj prošlosti, malo više sadašnjosti. To se, u prvom redu odnosi na monografije o Bihaću (prva je objavljena 1982. a druga 1984. godine koja je zapravo prijepis prve) i Cazinu (djelo Aleksandra Ace Ravlića o NK Krajini). Ogromni izdavački poduhvat predstavljalo je objavljivanje monografije “Velika Kladaša kroz stoljeća”, već spomenutog autora A. Ravlića 1987. godine koju je financirao “Agrokomerc” i koje je bilo apologetsko spram spomenute tvornice.

Nakon određenog perioda, koji je obilježen raspadom Jugoslavije i agresivnim ratovima koji su vođeni od strane velikosrpskog režima (1991. – 1999.) pojavile su se dvije značajne knjige koje su tretirale direktno *afere Agrokomerc* kao i razvoj tvornice. To su “*Uspon i pad Agrokomerca*” (2003.) od Petra Dodika i “*Ono malo istine*” (2005.) Milana Uzelca, dvojice izuzetno značajnih bosanskohercegovačkih političara

koji su djelovali u čitavom ovom, mome istraživanju zanimljivom, periodu. Tokom rata (1992. – 1995.) nastala je knjiga *“Abdićev put u izdaju”* (1993.) koju je napisao bihački novinar i do Abdićeve odluke da pravi državu – korporaciju njegov dobar suradnik, Hasan Bišćević. Posljednje djelo, koje do završetka moga pisanja još nije bilo izašlo iz štampe, je *“Afera Agrokomerc i smrt Hamdije Pozderca”* autora akademika Muhameda Filipovića. Ja sam ipak imao sreću da pročitam taj rukopis i da koristim određena razmišljanja akademika koji je bio blizak suradnik i prijatelj Hamdije Pozderca.

Ovim je zatvoren krug istraživanja i proučavanja Bihačke krajine u periodu 1971. – 1991. Kao što se može vidjeti niti je postojao dovoljan broj knjiga o ovoj regiji, niti je dovoljan broj tema bio predmetom interesiranja istraživača. Tek, period od 1992. do 1995. godine i događaji koji su potresli ovaj kraj ratom, ali i formiranjem Autonomne pokrajine Zapadna Bosna doprinio je produkciji i pojavi više djela koja su se bavila spomenutim fenomenom.

4. DEMOGRAFSKA KRETANJA U SVJETLU PRIVREDNIH TOKOVA

Opće značajke

Industrijalizacija¹⁴ u Jugoslaviji počela je nakon Drugog svjetskog rata (1941.-1945.)¹⁵, dakle u epohi socijalističke države u kojoj su živjeli južnoslavenski narodi do 1991. godine. Obzirom da je periodizacija jugoslavenske povijesti, odnosno, definiranje kraja zajedničke državno – pravne povijesti južnoslavenskih naroda veoma složen zadatak prihvatio sam mišljenje da puko priznanje samostalnosti država od strane OUN-a (Organizacija Ujedinjenih naroda) ne mora nužno biti i početak njihovog samostalnog života i funkcioniranja.

Mali broj regija i gradova je industrijaliziran u ranijem periodu i kada se o njima govori ističu se Maribor, Ljubljana, Zagreb i Beograd kao jedini koji su uspjeli dostići kakav – takav nivo kojim su se svrstavali u red evropskih industrijskih gradova. Donekle je ovo stanje razumljivo uzmemo li historijske okolnosti u obzir i putove razvoja pojedinih južnoslavenskih država i naroda. Naslijeđe imperija koje su vladale ovim prostorima veoma jasno se oslikavalo i na privrednom razvoju pojedinih zemalja.

¹⁴ O tome se zapravo radi kada govorimo o razvoju Bosne i Hercegovine, odnosno, Jugoslavije (FNRJ/SFRJ) jer se razvoj mjerio rastom industrijske proizvodnje i rastom zaposlenosti u industriji.

¹⁵ Drugi svjetski rat sam periodizirao prema jugoslavenskoj periodizaciji.

Bosna i Hercegovina je bila agrarna država u kojoj seljaštvo dominira sve do 1945. godine, a i u narednih desetak godina ta situacija se nije radikalnije promjenila iako je nova vlast učinila mnogo na tom planu. Prema veoma ambicioznom prvom Petogodišnjem planu donesenom 1947. godine Bosna i Hercegovina je dobila veoma velike zadatke u procesu proizvodnje. Akcent je stavljen na električnu energiju, građevinarstvo, šumarstvo i, donekle, tekstilnu industriju. Najnerazvijeniji dio Bosne i Hercegovine bila je, upravo, Cazinska krajina. Grad Bihać koji uz općine Cazin, Veliku Kladušu i Bosansku Krupu tvori Bihaćku krajinu, koja kao cjelina postoji danas u geografskom i psihološkom smislu¹⁶ (ne i administrativnom), nešto je odskakao od spomenutih općina u razvoju ali nije bio blizu razvijenijih u Bosni i Hercegovini, još dalje od razvijenijih u FNRJ.

Razlozi takvom stanju su bili različiti. Bosna i Hercegovina je nakon Prvog svjetskog rata (1914.-1918.) bila razorena zemlja u koju nisu stigla značajnija sredstva za obnovu. Doda li se tome i višedecenijski privredni nazadak koji je ovu zemlju doveo u poziciju siromaštva i zaostalosti situacija je nešto jasnija. Također, financijski tokovi u novoj državi su zaobilazili Bosnu i Hercegovinu dok su ulaganja od strane te nove države, Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije, bila gotovo bez značaja tako da je, zapravo, privatna inicijativa nosila bosanskohercegovačku ekonomiju. Obzirom na slabost spomenutog privatnog sektora jasno je zašto je Bosna i Hercegovina zaostajala u razdoblju 1918. – 1941. Doda li se i teška politička situacija kojoj su najviše doprinosili neriješeni nacionalni odnosi uslijed srpskih hegemonističkih težnji stanje i nije moglo biti bolje, naročito za Bosnu i Hercegovinu.

Vrlo je značajan period poslije Drugog svjetskog rata kada je došlo od početka industrijalizacije na ovome području i kada su tradicionalni društveni odnosi bili podvrgnuti jakim promjenama. Socijalistička Jugoslavija je svojim nastojanjem da što prije izgradi radničku klasu u

¹⁶ Bihaćka krajina je u svijesti stanovništva i danas prepoznata kao područje čija je osnovna karakteristika granica. Historijski kontekst i formiranje posebnog mentaliteta tijekom pripadanja ovih prostora Osmanskom carstvu trajno su odredili identitet ove populacije kao i geografski okvir u kojem živi i djeluje krajiško stanovništvo.

4. Demografska kretanja u svjetlu privrednih tokova

dominantno seljačkoj državi seljaštvo stavljala pod veliki pritisak. U Cazinskoj krajini je to, čak, rezultiralo pobunom seljaštva protiv države i državne politike kada se radi o otkupnim cijenama njihovih proizvoda.¹⁷ Treba ipak istaći da i danas postoje različita tumačenja onoga što se dogodilo 1950. godine na prostoru Cazinske krajine tako da neki od tadašnjih sudionika i današnjih istraživača nisu skloni tvrditi da su niske cijene otkupa pravi razlog pobune.¹⁸

Ipak, transformacija proizvodnih navika stanovništva iz dominantno seljačkog vida privređivanja u industrijski dogodila se i na ovome dijelu Bosne i Hercegovine. Time je narušen agrarni karakter i počeli su se uvoditi industrijski oblici privređivanja tako da je došlo do veće pojave poduzeća i tvornica. Porast radništva je bio značajniji tek u Bihaću. To je razumljivo jer se radilo o središtu regije i njega je trebalo prvog “preoblikovati”.

Grad Bihać u razdoblju 1948. – 1961. udvostručuje stanovništvo. Od 8 344 stanovnika u 1948. godini do 15 763 u 1961. godini došlo se relativno brzo. Znači da je općina imala prirast stanovništva u razdoblju 1948. – 1961. od 10 382 osobe od čega je grad Bihać dobio 7 419 novih stanovnika ili 71,46 %. Ovo je veoma dobar pokazatelj migracionih kretanja koji se manifestirao uslijed zvanične državne politike o povećanju broja radništva, odnosno, smanjenju seljaštva i to se naravno događalo jednostavnim putem. Seljak bi počeo raditi u tvornici i na taj način bi promijenio svoj socijalni položaj.

¹⁷ Kržišnik-Bukić V. 1991: 10.

¹⁸ Prilikom istraživanja koja sam obavio u okviru projekta *Nation Building Processes in Southeastern Europe* prisustvovao sam manifestaciji “Cazinska buna 1950. Neispričana priča”. Ta je manifestacija pompezno najavljena radi promocije već citirane knjige Vere Kržišnik – Bukić, a upriličena je i izložba navodno novootkrivene dokumentacije koja daje nove činjenice o Buni (Kržišnik – Bukić je o tome rekla da zapravo tu nema nikakvih novih dokumenata jer je sve do jednog ona koristila u obradi teme). U razgovoru sa nekoliko starijih osoba, tokom manifestacije, koji se dobro sjećaju tih prvih dana maja 1950. godine i čiji su rođaci učestvovali u Buni, kao i sa samim učesnicima, isključivi razlozi za pobunu običnih seljaka bile su otkupne cijene i nerodne godine, glad i neimaština. Ciljevi organizatora su, pak, nešto drugo. (Sjećanje učesnika Bune Hašima Beganovića, dato autoru u Cazinu, 7. 5. 2007. u arhivi autora.)

Prema popisu iz 1971. godine u Bosni i Hercegovini je živjelo 3 746 111 stanovnika.¹⁹ Prema nacionalnoj pripadnosti najbrojniji su bili Muslimani (Bošnjaci) koji su na ovom popisu mogli prvi put da se izjasne po nacionalnom imenu – Musliman. Ipak, brojniji su bili od Srba za tek približno sto tisuća stanovnika a od Hrvata za polovinu. Jugoslavena je bilo oko 45 000.²⁰

Na području Bihaćke krajine taj broj je iznosio 190 588 stanovnika.²¹ Najbrojniji su bili Muslimani (odnosno Bošnjaci) sa 145 157 stanovnika, potom Srbi sa 34 367 stanovnika te Hrvati sa 8 027 stanovnika.²² Inače je površina ove četiri općine iznosila 2156 (km²) što je nešto manje od 4% teritorije Bosne i Hercegovine, a u ukupnom stanovništvu su učestvovala sa tek nešto više od 5%. Kada je u pitanju porast stanovništva ovi odnosi između Bosne i Hercegovine i Bihaćke krajine su se u ovome dvadesetogodišnjem periodu (1971. – 1991.) neznatno promijenili u korist regije, promatrajući postotke, zahvaljujući visokoj stopi prirodnog priraštaja u općinama Cazin i Velika Kladuša.²³

Prema popisu iz 1981. godine u SFRJ je živjelo 271 004 stanovnika rođenih u ove 4 općine, a 194 971 stanovnik je i dalje imao prebivalište u općini rođenja.²⁴ U drugim mjestima u Bosni i Hercegovini živjelo je oko 25 000 Krajišnika, a toliko ih je otprilike bilo i u Srbiji, dok je u

¹⁹ *Stanovništvo Bosne i Hercegovine (narodnosni sastav po naseljima)*. Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1995: 9.

²⁰ *Stanovništvo Bosne i Hercegovine (narodnosni sastav po naseljima)*, 1995: 9.

²¹ Stalno stanovništvo prema narodnosti po općinama, popisi 1971, 1981, 1991. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine (narodnosni sastav po naseljima)*. Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1995: 16-23.

²² Stalno stanovništvo prema narodnosti po općinama, popisi 1971, 1981, 1991. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine (narodnosni sastav po naseljima)*, 1995: 16-23.

²³ Prirodno kretanje stanovništva, *Statistički godišnjak Republike Bosne i Hercegovine 1992*. Sarajevo: Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, 1994, 311-320.

²⁴ Stanovništvo rođeno u Bosni i Hercegovini prema općini rođenja i području u kojem stalno stanuje, popis 1981. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine (narodnosni sastav po naseljima)*. Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1995, 12.

4. Demografska kretanja u svjetlu privrednih tokova

Hrvatskoj taj broj iznosio oko 15 000.²⁵ Kada se, pak, govori o Srbiji i brojnosti Krajišnika u toj republici treba naglasiti da je većina stanovništva pripadala srpskoj naciji koji su odmah poslije Drugog svjetskog rata odlazili prema Vojvodini i dobivali napuštena imanja Nijemaca ili Mađara. Otuda i relativno veliki broj osoba sa područja ove 4 općine u Srbiji. Zapravo, ogromna većina ovih migranta je dolazila sa područja općina Bihać i Bosanska Krupa, preko 20 000.²⁶

Da bih koliko – toliko ilustrirao demografske tokove na području Bihaćke krajine daću prikaz tih kretanja na području grada Bihaća između 1948. i 1961. godine kao model koji su manje – više slijedile ostale 3 općine i to upravo u periodu poslije 1971. godine. Razlozi su sasvim jednostavni i logični. Kao najnerazvijeniji dio Bosne i Hercegovine regija je kasnila u razvoju za svojim centrom, Bišćem, i načini na koje je proces industrijalizacije djelovao na Bihać i njegovo stanovništvo gotovo je identičan i za općine Cazin, Bosanska Krupa i Velika Kladuša u kasnijem razdoblju, odnosno slični razvoju većine bosanskohercegovačkih općina u ovome periodu.

Bihać i Bihaćka krajina

Današnja općina Bihać je brojala 47 sela/naselja sa gradom Bihaćem i njegovim mjesnim zajednicama na širem području grada kao 48 jedinicom. Određeni popisi donose podatke za 64 sela/naselja ali se razlika odnosi na 16 četvrti koje su već šezdesetih godina 20. stoljeća integrirane u gradsku cjelinu tako da ih kao takve treba i tretirati. Prema popisu iz 1948. godine područje današnje općine Bihać je imalo 35 502 stanovnika dok je 1961. godine taj broj iznosio 45 884 stanovnika.²⁷

²⁵ Stanovništvo rođeno u Bosni i Hercegovini prema općini rođenja i području u kojem stalno stanuje, popis 1981: 12.

²⁶ Stanovništvo rođeno u Bosni i Hercegovini prema općini rođenja i području u kojem stalno stanuje, popis 1981: 12.

²⁷ Stalno stanovništvo Bosne i Hercegovine i stalno stanovništvo Hrvatske rodnom iz Bosne i Hercegovine po naseljima, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine (narodnosni sastav po*

Postoji nešto drugačija statistika kada su apsolutni brojevi u pitanju ali obzirom da procentualno ne mijenjaju stanje nisam se upustio u provjere točnosti. Sa 18 i više godina na općini Bihać 1961. godine bile su 25 504 osobe a od toga 11 813 muških.²⁸ Ovaj podatak je relevantan za ocjenu brojnosti aktivnog stanovništva ali samo za ovaj period jer već sredinom šezdesetih godina 20. stoljeća žensko aktivno stanovništvo počinje snažnije da učestvuje u radu privrednih subjekata kao i u ukupnom broju zaposlenih. To se naročito odnosi na tekstilnu tvornicu "Kombiteks" koji će zapošljavati gotovo čitave porodice. Prema govoru jednog stanovnika, sa kojim sam obavio razgovor, 1967. godine je u toj tvornici zajedno sa njegovom majkom počelo raditi još 5 njenih sestara iz sela Spahići čime su trajno promijenile mjesto boravka.²⁹ Doselile su se pretežno na područje Bakšaiša, bihaćke mjesne zajednice. Ovakvih slučajeva je bilo puno i oni najzornije oslikavaju tokove industrijalizacije i promjene u socijalnoj strukturi, ne samo na bihaćkom području, nego i u čitavoj Bosni i Hercegovini.

Nacionalna struktura sela i naselja za ovo razdoblje nije poznata. Detaljan prikaz urađen za bihaćku općinu datira iz 1981. godine na osnovu koje je moguće napraviti određenu rekonstrukciju. Naime, sela su dominantno jednonacionalna dok je sa mjestima koja su prerastala u naselja ta situacija nešto drugačija. Naselja su, također, većinom naseljena jednim narodom ali sa određenim brojem pripadnika drugih naroda. Razlog tome je što su u takvim naseljima postojale javne i državne službe koje su obnašali kvalificirani kadrovi kojih nije bilo na lokalnom nivou i koji su dolazili čak i iz drugih republika. Time je mijenjana nacionalna struktura ali ne tako da bi ta promjena bila značajnija.

Nacionalna struktura Bosne i Hercegovine se promatra kroz odnose tri najveća naroda: Bošnjaka, Srba i Hrvata što je i ovdje učinjeno za područje današnje općine Bihać i njene demografske tokove u periodu

naseljima). Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1995: 44-45.

²⁸ Ukupno i muško stanovništvo do punoletstva prema pojedinim godinama starosti, *Povijes stanovništva 1961. (vitalna, etnička i migraciona obeležja), knjiga IV, rezultati za opštine*. Beograd: Savezni zavod za statistiku SFRJ, 1967: 31.

²⁹ Sjećanje Envera Ramića, dato autoru u Sarajevu, 12.9.2006, u arhivi autora.

4. Demografska kretanja u svjetlu privrednih tokova

1948. – 1961. Također je interesantan status stanovništva koje se doseljava što je prikazano posebno da bi se bolje razumjela migracija koja se odvijala. Ako se pažnja posveti procesu prelaska stanovništva iz seljaštva u radništvo, odnosno, prelasku stanovništva određene narodnosne skupine u industriju, građevinarstvo ili ostanku pri poljoprivrednoj djelatnosti dolazi se do interesantnih pokazatelja. Ovaj osvrt će biti samo na poljoprivrednoj, industrijskoj i građevinskoj djelatnosti kao dominantnim djelatnostima i onima koje najbolje oslikavaju procese kroz koje su prolazili seljaci određenog naroda na ovome području.

Prema popisu stanovništva za 1961. godinu vidljivo je da je bošnjačko stanovništvo ostalo dominantno poljoprivredno sa 3048 aktivnih poljoprivrednih djelatnika. U industriji je bilo 119 radnika a u građevinarstvu 815.³⁰ Kada se govori o srpskim selima tu je situacija drugačija i poljoprivredno aktivno stanovništvo je iznosilo 1604 osobe, u industriji je bilo 153 a u građevinarstvu 142 radnika.³¹ Najinteresantniji su pokazatelji za hrvatsko stanovništvo. U poljoprivredi je bilo 365, u industriji samo 3 a u građevinarstvu 77 osoba.³² Sasvim je jasno da su Hrvati koji su odlazili u industriju mijenjali i mjesto boravka, a ako se uzme u obzir da su mnogi odlazili van ovoga područja pa čak i van SR Bosne i Hercegovine situacija je nešto jasnija. Da je ova konstatacija točna govore i statistički pokazatelji za bihaćke gradske četvrti većinski nastanjene hrvatskim življem (Kralje, Vedro Polje) u kojima je bilo relativno puno industrijskih radnika.³³ Što se, pak, tiče građevinarstva potrebno je izreći određeno pojašnjenje. Naime, lako se postajalo građevinski radnik i nije bila potrebna neka značajnija kvalifikacija da bi osoba bila građevinar. Također, ti građevinski radnici su zapravo bili seljaci koji su pored svoje osnovne djelatnosti bili i učesnici u izgradnji države i kao takvi statistički vođeni kao djelatnici u građevinarstvu. Iznosim ovu konstataciju

³⁰ Stanovništvo prema aktivnosti i delatnosti, po naseljima, *Popis stanovništva 1961. (aktivnost i delatnost)*, knjiga XIV, rezultati za naselja. Beograd: Savezni zavod za statistiku SFRJ, 1965: 259.

³¹ *Popis stanovništva 1961. (aktivnost i delatnost)*, knjiga XIV, rezultati za naselja, 1965: 259.

³² *Popis stanovništva 1961. (aktivnost i delatnost)*, knjiga XIV, rezultati za naselja, 1965: 259.

³³ *Popis stanovništva 1961. (aktivnost i delatnost)*, knjiga XIV, rezultati za naselja, 1965: 259.

zbog boljeg razumijevanja nešto većeg broja Bošnjaka građevinara što će, zapravo, još snažnije istaći njihov dominantno poljoprivredni karakter. Bošnjaka je bilo oko 7 puta više u građevinarstvu nego u industriji dok je kod Srba ta situacija bila skoro identična, 153 osobe u industriji a 142 u građevinarstvu.

Ukupan broj radnika u industriji iznosio je 275 što je tek nešto malo više nego u gradu Bihaću 1952. godine kada je u njemu bilo 245 industrijskih radnika.³⁴ Ističem da je grad Bihać 1961. godine imao 1104 industrijska radnika što veoma zorno svjedoči o privrednim kretanjima koja su obuhvatila gradsko središte i njegove četvrti.³⁵ Također, ova činjenica pokazuje i migracione tendencije koje su postojale ka gradskom središtu što pojašnjava i depopulaciju pojedinih sela/naselja ovoga područja u periodu koji razmatram.

Privredne projekcije jugoslavenskog političkog vrha su izuzetno snažno djelovale na demografske tokove čitave države, pa tako i na Bihaćku krajinu. Iz ovoga primjera je to sasvim vidljivo. Također, ovu regiju karakterizira još jedna društvena skupina. To su radnici u inozemstvu ili *gastarbajteri*. Njihova uloga je veoma značajna tako da će se i njima pažnja posvetiti u nastavku. Ovo su, dakle, osnovni procesi koji su vidljivi u Bihaćkoj krajini u periodu socijalističke Jugoslavije. Bihać je prikazan kao model koji je većinu procesa provodio desetljeće ili dva prije ostalih područja koja su mu gravitirala. Ovaj odnos centra i periferije je bio i jedno od značajnijih pitanja politike i nastojalo se riješiti određenim instrumentima političkog djelovanja.

³⁴ Cvjetičanin, B. "Decenije veće od stoljeća". U: Šaranović, M. (gl. ur.), *Bihać*, TANJUG-EKOS, Beograd, 1984: 115. - 135.

³⁵ Stanovništvo prema aktivnosti i delatnosti, *Popis stanovništva 1961. (aktivnost i delatnost) knjiga XIV, rezultati za naselja*. Beograd: Savezni zavod za statistiku SFRJ, 1965: 259.

5. DRŽAVNI I REPUBLIČKI KONTEKST

Stanje u SFRJ

Nekoliko je, za budućnost SFRJ, ključnih društveno – političkih procesa koji su se odvijali krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća. Najznačajnije je bilo donošenje ustavnih reformi i šire liberaliziranje društva čime je snažno protresena politička scena što se manifestiralo u većini republika SFRJ. U SR Hrvatskoj je 1971. godine slomljen *maspok* kojem su predvodili partijski prvaci Savka Dapčević-Kučar i Miko Tripalo. Godinu poslije s političke scene maknuti su i srpski liberali, također čelnici Saveza komunista Srbije (SKS), Marko Nikezić i Latinka Perović. Time je, po nekim autorima, zaustavljen proces demokratizacije u SFRJ.³⁶

Nekako u isto vrijeme započinje porast zaduženja Jugoslavije. Sve se poklapa s početkom mandata Džemala Bijedića na čelu Saveznog izvršnog vijeća (SIV) 1971. godine.³⁷ Na ovu poziciju Bijedić je došao s mjesta prvog čovjeka Bosne i Hercegovine, odnosno, predsjednika republičke Skupštine. Njegov prvi mandat nije bio obilježen prekomjernim zaduživanjima, što će postati slučaj u drugoj polovini sedamdesetih, već se nastojalo manjim financijskim injekcijama osigurati funkcioniranje privrede. Zapravo se nastojalo popraviti što je moglo biti popravljeno uslijed poteškoća u koje je jugoslavenska privreda došla zbog nekon-

³⁶ Bilandžić D. *Povijest izbliza (Memoarski zapisi 1945-2005.)*, Prometej, Zagreb, 2006: 121.

³⁷ Latifić I. *Jugoslavija 1945 – 1990*. Društvo za istinu o NOB-u, Beograd, 2001: 32.

kretno provedene privredne reforme pokrenute 1966. godine. Reforma iz 1966. godine negativno je ocijenjena od strane određenih ekonomista i ekonomskih historičara zbog njene, kako su govorili, loše strategije pa samim time i provedbe čime je jugoslavenska privreda zapala u stagnaciju.³⁸ Ipak, obzirom da se događalo prestrukturiranje države i društva u temeljnim pitanjima poteškoće su u tim procesima bile neizbježne.³⁹ Da stanje doista nije išlo ka napretku privrede govorio je i podatak o 47% većeg broja osoba koje traže zaposlenje u 1968. nego u 1964. godini.⁴⁰ Dodatni problem je predstavljalo povećanje socijalnih razlika između razvijenih i manje razvijenih krajeva zemlje, a posebno je izraženo nakon 1966. godine.⁴¹ Kretanja koja su zabilježena (stagnacija privrede, poteškoće u zapošljavanju i relativno niski osobni dohoci) doprinijela su velikom odlasku radnika u inostranstvo. Negativni trend od 1965. do 1979. godine je, zapravo, bio sasvim očit ali je konzumerizam, koji je u Jugoslaviji bio u zamahu iskrivljivao realnost i stvarao privid dobrog stanja.⁴² I zvanična politika je u svome konceptu razvoja i rješavanja privrednih problema imala u vidu odlazak radno sposobnog stanovništva ka zemljama Zapadne Europe. Ova će društvena skupina u više dijelova Jugoslavije, a osobito na prostoru Bihaćke krajine, imati velikog udjela u društveno – političkim kretanjima zbog njihove brojnosti ali i finansijskog potencijala. Boljitku je doprinijela preorijentacija, vezana i za ustavne promjene, koja je težište u odlučivanju, programiranju i vođenju privrede stavila na republike.⁴³ Dogodila se decentralizacija koja je u prvoj polovini sedamdesetih polučila određene rezultate. No, Zakon o udruženom radu (ZUR), proglašen 1976. godine, kao jedan od ključnih

³⁸ Bilandžić, D. *Historija SFRJ (glavni procesi 1918-1985)*, Školska knjiga, Zagreb, 1985: 316.

³⁹ Jović, D. *Jugoslavija – država koja je odumrla (Uspon, kriza i pad Četvrtje Jugoslavije)*, Samizdat B92, Beograd, 2003: 150.

⁴⁰ Bilandžić, D. 1985, 318.

⁴¹ Jović, D. 2003, 215. – 216.

⁴² Jović, D. 2003: 222.

⁴³ *Istorija Saveza komunista BiH, CK SK BiH*, Sarajevo 1990: 228.

trenutaka prestrukturiranja društva okrenuo je ekonomske tokove u negativnom smjeru.⁴⁴

Svjetska privredna i ekonomska kretanja, u prvom redu naftna kriza iz 1973. godine, Bijedićevu su stabilizaciju ograničavale pa je zaduživanje bilo neizbježno. Najviše se SFRJ zaduživala u periodu 1976-1985. Do kraja 1987. godine zaduženje je doseglo 22 milijarde dolara što je predstavljalo ogromno opterećenje za zemlju koja se ionako nalazi u velikoj ekonomskoj krizi.⁴⁵ Kreditna sredstva koja su dolazila u Jugoslaviju u periodu 1971-1987 su najviše iskorištavana za uvoz nafte koji je bio 6,2 puta veći nego u periodu 1945-1970.⁴⁶ Visoki jugoslavenski političar i kasnije prvi predsjednik nezavisne Makedonije, Kiro Gligorov, je vrlo plastično pojasnio kako je došlo do enormnog i brzog zaduženja. Dug Jugoslavije od 1,5 milijardi dolara u 1972. godini skočio je na 18 milijardi dolara u 1980. godini tako što je ministar financija Srbije Petar Kostić uzeo zajam bez suglasnosti Federacije od 1 milijarde za Željezaru Smederevo. Kada su ostale republike to saznale počele su da rade isto.⁴⁷

Početak sedamdesetih godina poljoprivreda se podcrtava kao bitan faktor budućeg razvoja. Kao i u većini socijalističkih zemalja poljoprivredna proizvodnja je zaostajala i u Jugoslaviji. Putem velikih kombinata težilo se prodoru do privatnog zemljišta.⁴⁸ Partija je vidjela višestruku korist od kooperacije sa seljacima koja se ogledala kako u ekonomskom tako i u ideološkom aspektu te suradnje. Stav o potrebi integracije seoskog stanovništva i u partijske strukture putem poljoprivredne djelatnosti iznio je Mikulić prilikom posjete Bihaćkoj krajini.⁴⁹ Strukture vlasti su konstatirale da bi stimuliranje rada vlastitim sredstvima bilo pozitivno čime bi se smanjio odlazak na rad u inostranstvo i poboljšali bi se uvjeti u poljoprivredi. To je glasno izrečeno 15.2.1973. godine u

⁴⁴ Jović, D. 2003, 214.

⁴⁵ Latifić, I. 2001: 33.

⁴⁶ Latifić, I. 2001: 33-34.

⁴⁷ Bilandžić D. 2006: 209.

⁴⁸ Korošić M. *Jugoslavenska kriza*, Naprijed, Zagreb, 1989: 167.

⁴⁹ AFBH, MB, (1974-1975), 250/74

Beogradu na sjednici Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ) i postavljeno kao jedan od primarnih političkih ciljeva.⁵⁰ Vrlo je interesantno pratiti ove procese na primjeru Bihaćke krajine koji se sa kristalnom jasnoćom pokazuju u vremenu od početka sedamdesetih pa do početka raspada socijalističke Jugoslavije sredinom osamdesetih godina 20. stoljeća.

Nakon poteškoća reforme iz sredine šezdesetih, ali i laganog poboljšanja stanja proizašlog iz osamostaljivanja republičkih privreda početkom sedamdesetih godina, što je bio jedan od ciljeva reforme, jugoslavenska privreda je počela da tone već 1979. godine.⁵¹ Već su u ovom periodu određeni ekonomisti upozoravali na moguću katastrofu jugoslavenske ekonomije i isticali potrebu preispitivanja pozicije čime bi se pronašla druga i bolja rješenja.⁵² Relativno brzo je formirana tzv. Kraigherova komisija koja je 1983. godine ponudila Skupštini Jugoslavije Dugoročni program ekonomske stabilizacije (DPES) na usvajanje što je i učinjeno.⁵³ Program stabilizacije je podrazumijevao sužavanje investicionih aktivnosti u čitavoj državi čime je, zapravo, indirektno pokazana dubina krize.⁵⁴ Nepostojanje obrtnih sredstava dokaz su siromaštva, a jugoslavenskoj privredi je upravo to nedostajalo. Rezultat Kraigherove komisije⁵⁵ zapravo nije bio osobit jer je privreda i dalje ostala na istim onim pozicijama koje je imala u čitavom razdoblju socijalističke Jugoslavije. Promjene koje su se trebale desiti podrazumjevale su suštinske rezove što ova komisija nije predvidjela i ponudila kao rješenje. Nedomokratsko društvo i netržišna ekonomija u radu ove komisije nisu tretirani kao kočničari privrede što je, zapravo, temeljni nedostatak koji se morao ukloniti.

⁵⁰ *Oslobođenje*, 16. 4. 1973. (Drugo proljeće privredne reforme)

⁵¹ Korošić M. 1989, 55.

⁵² Horvat B. *Ekonomika brzog razvoja 1*, Foun Bosnae, Sarajevo 2001: 124.

⁵³ Korošić M. 1989: 69.

⁵⁴ *Izbor iz dokumenata SK BiH, CK SK BiH – NIŠRO Oslobođenje*, 1983: 13.

⁵⁵ Komisija je nosila ime po slovenskom revolucionaru i visokom jugoslavenskom političaru, Sergeju Kraigheru, koji je početkom osamdesetih godina bio član Predsjedništva SFRJ.

Kad se radi o investicijama u Bosni i Hercegovini pokazatelji za period 1947 - 1979. govore da je u industriju uloženo 65%, saobraćajnice 13,3%, trgovinu i ugostiteljstvo 8% i poljoprivredu 5% sredstava.⁵⁶ Ovakav položaj poljoprivrede u investicijama svjedoči o pogrešnom konceptu koji je postojao u SFR Jugoslaviji (i Bosni i Hercegovini). Problem za njen razvoj predstavljalo je i stanje u individualnom sektoru. Posebno je to mišljenje prevladavalo u Bosni i Hercegovini početkom sedamdesetih kada su naglašavane mogućnosti poljoprivrede za ukupni društveni napredak.⁵⁷ Gotovo isključivo se radilo o sitnom zemljoposjedu koji nije mogao postati strateškim za dalji razvoj. Trebala su se tražiti rješenja za prevladavanje tog problema ukoliko se željelo razvijati poljoprivredne kapacitete. Također, ponovni oslonac na individualna gazdinstva nije mogao dati željene rezultate jer je od 1953. do 1979. godine udio individualnog sektora smanjen sa 35% na 15%.⁵⁸ Ovaj podatak se odnosi na ukupnu privredu, a stanje u poljoprivredi je bilo bolje za, tek, nekoliko postotaka.

U provođenje Programa stabilizacije krenula je Milka Planinc, predsjednica SIV- a koja je bila poznata kao *čelična lady* Jugoslavije. Na čelu Savezne vlade je bila od 1982. do 1986. godine.⁵⁹ Milka Planinc je bila revolucionar i pripadnik partizanskog pokreta u Jugoslaviji od 1943. godine. Nakon Drugog svjetskog rata je obavljala niz političkih funkcija u SR Hrvatskoj.⁶⁰ U Beograd odlazi s mjesta prve žene SKH-a. Njeni reformski naporu su prekinuti 1985. godine kada je u SKJ pobijedila struja koja je optuživala da se tržišnom orijentacijom u nepovoljan

⁵⁶ *Društveno ekonomski razvoj opština SFRJ I*, Ekonomika, Beograd, 1982: 103 – 156.

⁵⁷ *Oslobođenje*, 6. 2. 1973. (“Potsticaj razvoju poljoprivrede”)

⁵⁸ *Društveno ekonomski razvoj opština SFRJ I*, 1982: 103 – 156.

⁵⁹ *Nedjeljna Dalmacija*, 14. 12. 2001. (Nije Tito laka srca “skidao” ljude, pa Miku Tripala volio je kao sina)

⁶⁰ Milka Planinc nije bila voljna preuzeti vodeću ulogu u SIV-u ali je, kako je sama potvrdila, popustila pred nagovorima Cvijetina Mijatovića, Borisa Kraighera i Petra Stambolića koji su stigli u Zagreb i obavili razgovor sa njom. Obzirom da je sebe smatrala kadrom za krizne situacije bila je dobar izbor jer je u SFRJ kriza 1982. godine bila izuzetno velika. Istakla je da u istom intervjuu u *Nedjeljnoj Dalmaciji* (14.12.2001.), ako ništa drugo nije postignuto u njenom mandatu, jeste utvrđen stvarni dug zemlje.

položaj dovode nerazvijene republike.⁶¹ Nasljednik Milke Planinc na mjestu predsjednika SIV-a postao je, bosanskohercegovački političar, Branko Mikulić. I on je, kako kaže admiral Branko Mamula, u nastojanju da provede reforme u cilju poboljšanja ekonomske situacije u zemlji, izgubio od “beogradske čaršije”.⁶² Personifikacija ove “čaršije” u ovome periodu bio je Slobodan Milošević i raznorodna grupa istomišljenika koja se okupila oko njega (od novinara pa do generala). Mikuliću su najviše zamjerali liberalizaciju cijena koja je ekonomiju Srbije stavljala u nezgodan položaj pred ekonomijama razvijenijih dijelova SFRJ. Kuriozitet vezan za Mikulića je i to da je on jedini predsjednik SIV-a koji je podnio ostavku. Kada se, pak, kontekstualizira ta njegova ostavka i postavi u okvire odnosa prema Bosni i Hercegovini u ovom periodu ta ostavka nije nimalo čudna.

U ovakvim kretanjima Jugoslavenska narodna armija (JNA), napose od 1978. godine, ulazi u sve pore društvenog života.⁶³ Utjecaj JNA na privredu je bio izrazito velik zbog veoma velike suradnje sa republičkim privredama. Veoma često su oni i diktirali i usmjeravali privredni razvoj što ih je stavljalo u poziciju supremacije i u mirnodopskom periodu. To je mogao biti dvosjekli mač područjima na kojima se privreda razvijala u ovakvim okolnostima. Bihaćka krajina bila je upravo takvo područje.

“Novi kurs” bosanskohercegovačke politike

Bosna i Hercegovina je početkom sedamdesetih godina bila na raskrsnici. Različiti politički vjetrovi ponovo su dovodili njen status u pitanje. Naročito je to postalo značajno neposredno pred priznanje Muslimana kao nacije i njihovog unošenja, po prvi put, kao posebne nacionalne grupe u popis stanovništva 1971. godine.⁶⁴ Upravo u ovom periodu u Bosni i Hercegovini na političkom planu se zauzima kurs jačanja držav-

⁶¹ Mamula B. *Slučaj Jugoslavija*, CID, Podgorica, 2000: 75.

⁶² Mamula, B. 2000: 76.

⁶³ Bilandžić D. 2006, 175.

⁶⁴ Ibrahimagić, O. *Srpsko osporavanje Bosne i Bošnjaka*, Magistrat, Sarajevo, 2001: 65.

nosti Republike unutar Federacije koji je podržavala i provodila vodeća garnitura bosanskohercegovačkih političara. O tome da je zauzet kurs samostalnog djelovanja Bosne i Hercegovine govori i niz feljtona koji su izlazili u sarajevskom dnevnom listu "Oslobođenje" i mogu se razumjeti kao poruke javnosti republičkog rukovodstva.⁶⁵ Na sve načine ovaj kurs je prikazivan ispravnim a najčešće se to činilo putem ekonomske analitike. Mnogi analitičari su tada, uistinu, i pokazali da je Bosna i Hercegovina kao republika bila pogođena dotadašnjim privrednim sustavom a da se uslijed toga u periodu 1966 – 1970. iz nje odlijevalo 20 milijardi dinara godišnje više nego što je putem Fonda za nerazvijene dolazilo.⁶⁶ Ovakve izračune su, zapravo, imale sve republike što govori da nije samo Bosna i Hercegovina bila na gubitku. Mustafa Festić, ekonomski analitičar u "Oslobođenju", je također isticao da su se nerazvijena područja povećavala i da je razvijena ostala samo linija Ljubljana – Zagreb – Beograd - Niš sa još ponekim razvijenim krajevima. U Bosni i Hercegovini određeni periferni centri (Foča, Zvornik, Bihać, Bijeljina) su izgubili poziciju centra i počeli nazadovati iako su bili gravitacioni dugo vremena i za područja van matične republike.⁶⁷

Vrlo značajnu poziciju u razvojnoj politici Bosne i Hercegovine imala su nedovoljno razvijena područja Republike. Projekcija njihovog razvoja se temeljila na tome koliko sredstava Bosna i Hercegovina može dobiti iz Fonda Federacije. Društveni plan SFRJ za 1971. – 1975. je napravio reviziju ovoga propisa i sredstva koja su se dobivala više nisu bila bespovratna nego su postajala kredit. Shodno tome Izvršno vijeće SR BiH je ulagalo izvanredne napore da dobije što bolju startnu poziciju

⁶⁵ Samo tokom 1971. i 1972. godine izašli su feljtoni koje su potpisivali Atif Purivatra, Ilijas Bošnjović, Salim Čerić, Stojan Tomić, Mustafa Festić i dr. Pored nacionalnog pitanja (Purivatra, Čerić) tretirana je državnost Bosne i Hercegovine (Tomić) i socijalno – ekonomski aspekti (Bošnjović, Festić). Pored ovih znanstvenika nerijetko su i političari pisali a izdvaja se Hamdija Pozderac sa svojim člancima o ustavnim promjenama i funkcioniranju države.

⁶⁶ *Oslobođenje*, 19. 5. 1971. (Mr. Mustafa Festić, Sporo otklanjanje osnovnih uzroka stagnacije nerazvijenih područja)

⁶⁷ *Oslobođenje*, 19. 5. 1971. (Isto)

jer je imalo i velike planove.⁶⁸ S tim u vezi, ali i sa osvrtom na ugrožavanje neovisnog djelovanja, tadašnji predsjednik Izvršnog Vijeća SR BiH Dragutin Kosovac je izrazio neslaganje sa amandmanima o ekonomskim funkcijama Federacije. Na sjednici Izvršnog vijeća BiH u Sarajevu, 6.1.1971. godine rekao je da se: “Bosna i Hercegovina ne slaže jer je to politika jasno izraženih i razdvojenih 6 tržišta s jedne strane, a s druge strane u Federaciji se odlučuje bez suglasnosti republika i pokrajina i odlučuje se majorizacijom”.⁶⁹ Ovaj stav tadašnjeg bosanskohercegovačkog premijera jedan je od pokazatelja “novog kursa” kojeg su odlikovali čvrstina nastupa i nepopustljivost u branjenju pozicije Bosne i Hercegovine unutar SFRJ.

Na slijedećim sjednicama IV BiH udareni su temelji novoj razvojnoj politici. Na 128. sjednici 14.1.1971. godine prva točka dnevnog reda je bila bazirana na materijalu koji je nosio naziv “Prijedlog republičkog fonda za kreditiranje bržeg privrednog razvoja nedovoljno razvijenih područja”.⁷⁰ O njemu se tada nije detaljno raspravljalo obzirom da se čekalo rješenje koje će definirati nadležnosti republika i Federacije po ovom pitanju. Tokom 1971. godine i to je usuglašeno. Također je, kako je istakao i potpredsjednik IV SR BiH Sreten Lopandić, ovo bila prelojna godina zbog toga što se trebalo definirati organizacija Republike sa stanovišta ukupne financijske pozicije (porezi, fondovi itd).⁷¹ Ipak, ovaj Prijedlog (zapravo studija) je bio jedan od važnijih dokumenata za bh. razvojnu politiku. Da će se nova orijentacija, ravnomjerni razvoj Republike, dosljedno sprovoditi potvrdio je i tadašnji predsjednik Skupštine SR BiH Hamdija Pozderac gostujući na Radio-Ljubljani, zajedno sa ostalih 5 republičkih predsjednika, nakon dočeka Nove 1972. godine.⁷² Suština nove orijentacije ili “novog kursa” se, prema historičarima koji su priredili “Istoriju SK BiH”, manifestirala kroz proces industrijalizacije i

⁶⁸ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje ABH), Fond Izvršno vijeće BiH (dalje IV BiH) (1971), 126. i 127. sjednica, 1/71

⁶⁹ ABH, IV BiH (1971), 1/71

⁷⁰ ABH, IV BiH (1971), 2/71

⁷¹ ABH, IV BiH (1971), 4/71

⁷² *Oslobođenje*, 3.1.1972. (Proces industrijalizacije u BiH biće još brži i svestraniji)

deagrarizacije uz sve očitije jačanje sekundarnog i tercijarnog sektora.⁷³ Poljoprivreda je predstavljala jedan od oslonaca “novog kursa” pa je nejasno što se misli pod pojmom deagrarizacija. Vjerujem da su historičari proces koji se odigrao podveli pod politički kurs, iako su projekcije političkog vrha zapravo bile drugačije. Bosna i Hercegovina je zbog “novog kursa” prestajala biti republika samo sa sirovinskim resursima i uključivala se u složenije privredne i ekonomske odnose u Jugoslaviji. To je najznačajniji doprinos politike koja je vođena.

Već spomenuti Fond za nerazvijene, koji je u Bosni i Hercegovini predstavljao najznačajniju polugu razvojne politike, nakon suštinskih promjena u njegovom radu i prelaska političke i financijske moći na republike, počeo je da svoju funkciju obavlja putem tzv. nosilaca razvoja. “Nosioci razvoja” bio je jedinstven imenitelj za bosanskohercegovačke velike tvornice koje su imale mogućnosti za premještanje svojih kapaciteta van matične općine u kojoj su djelovali. “Novi kurs” se oslonio na snagu ovih tvornica (“Energoinvest”, RMK Zenica, “Šipad”, “Unioninvest”, “Krivaja” i drugi) i putem njih provodio politiku dislokacije proizvodnih kapaciteta na nedovoljno razvijena područja čime su nerazvijena područja i općine dobivali potrebna radna mjesta. Rezultati ove politike su veoma vidljiva i u Bihaćkoj krajini. To je glavna i najznačajnija odrednica napora bh. politike tokom sedamdesetih godina koja je i rad Fonda uvezala u jedinstveno financijsko djelovanje. U provođenje “novog kursa” prvi je krenuo Upravni odbor Privredne komore Sarajevo koji je na sjednici početkom marta 1971. godine razmatrao “mogućnosti čvršćeg povezivanja krupnih integriranih organizacija sa ovoga područja sa privrednim organizacijama nerazvijenih područja”.⁷⁴ Time je republički centar ispunjavao svoje obaveze prema periferiji koja mu gravitira (čitava republika) i postavljao se kao primjer regionalnim centrima (Tuzla, Banja Luka, Mostar i dr).

Jedna od stvari koja je ponuđena u Prijedlogu bila je mogućnost angažiranja sredstava radnika u inostranstvu u krajevima odakle su po-

⁷³ *Istorija SK Bosne i Hercegovine*, 1990: 213.

⁷⁴ *Oslobođenje*, 11. 3. 1971. (Prilog: Tribina privrede, 11.3.1971.)

rijeklom. Također je i ovo bilo jako izraženo u Bihaćkoj krajini obzirom na njen karakter migracionog područja i velikog broja radnih ljudi koji su radili pretežno u Austriji i SR Njemačkoj. U početku je provedba ovih inicijativa političkog vrha nailazila na probleme ideološke prirode. Naime, već na početku 1971. godine uvidjelo se da predstavnici industrijskih poduzeća na ulaze u poslove sa samostalnim zanatlijama da ih se ne bi optužilo za suradnju i pomoć privatnicima.⁷⁵

U materijalu *“Regionalni razvoj i sprovođenje politike prema nedovoljno razvijenim područjima”* koji je pripremio Republički zavod za planiranje i ekonomska istraživanja napravljen 1971. godine za potrebe Republičkog izvršnog vijeća, istaknuto je da su istraživanja provedena u periodu 1966-1970. pokazala da je u Bosni i Hercegovini najsvrhovitija rejonizacija na 4 regije. To su Sarajevo, Mostar, Tuzla i Banja Luka. Livno se pojavljuje kao subregija ali to, po njima, treba zanemariti jer nema veliki značaj za ono što se namjerava učiniti. Bihaćka krajina bi tako ušla pod jurisdikciju Banja Luke odnosno bila bi dio veće regije, Bosanske krajine, kao što bi se desilo i sa ostalim područjima koja su do tada bila uokvirena u 6 srezova (Sarajevo, Banja Luka, Tuzla, Mostar, Bihać i Zenica).⁷⁶ Ova regionalizacija, zapravo, nije nikada administrativno provedena, ali je za gospodarstvo bila relevantna.⁷⁷

Kada se govori o nerazvijenim područjima u Bosni i Hercegovini bilo je nekoliko takvih geografskih kompleksa među koje se ubrajala i Bihaćka krajina.⁷⁸ Utvrđeni su i faktori nerazvijenosti. Dr. Bošnjović, dugogodišnji direktor Ekonomskog instituta u Sarajevu, je izdvojio 3 faktora: Većina nerazvijenih se nalazi na nadmorskoj visini do 500mnm, bili su prenaseljeni i saobraćajno izolirani.⁷⁹ Nešto drugačiju regionalizaciju, u nastavku problematiziranja nerazvijenosti, dao je, opet, dr. Bošnjović i nazvao ju je razvojno-funkcionalnom. Glavni cilj ovoga produbljanja

⁷⁵ ABH, IV BiH (1971), 2/71

⁷⁶ ABH, IV BiH (1971), 7/71

⁷⁷ Sjećanje Omera Đuga, Bihać, dato autoru u Bihaću 20.12.2006., u arhivi autora

⁷⁸ *Oslobođenje*, 12. 1. 1971. (Dr. Ilijas Bošnjović, Geografska karta nerazvijenih)

⁷⁹ *Oslobođenje*, 10. 7. 1971. (Dr. Ilijas Bošnjović, Šanse za napredak)

rasprave o nerazvijenim područjima Republike bio je dati prijedloge za sustavno rješavanje toga problema. Svojim osvrtom je formulirao koji su to centri kojima gravitiraju određena nerazvijena područja na koja oni trebaju vršiti pozitivan utjecaj. Bihaću kao centru su, po Bošnjoviću, gravitirali Krupa, Cazin i Kladuša a čitavo područje je definirao kao djelimično nerazvijeno.⁸⁰ Zapravo je Bihać pomogao da područje ne bude smatrano nerazvijenim jer od spomenute 4 općine samo je on ubrajan u razvijene u Republici. Cazin i Velika Kladuša su imali status izrazito nerazvijenih, a u Bosni i Hercegovini je takvih općina bilo 12.

Relativno brzo politika koju su provodile bh. vlasti došla je pod udar. Iznenadujuće ali ipak istinito taj udar je došao od strane domaćih ljudi. Avdo Humo i Osman Karabegović, dugogodišnji nosioci funkcija u Bosni i Hercegovini kao i u Federaciji optužili su politički vrh za etatizam. Vlast po njima nije sišla na lokalni nivo nego je tek sa nivoa Federacije “pala” na nivo Republike kojom je vladalo nekoliko “vrhunskih političara”.⁸¹ Vrlo žučnu aferu bh. vlasti, koje su predvodili Branko Mikulić i Hamdija Pozderac, su završile pobjedom nad ovim dvojcem kojem se od velikih političara proisteklih iz Drugog svjetskog rata pridružio i Hajro Kapetanović.⁸² Od revolucionara podršku im je davao i Čedo Kapor ali njegovi stavovi i akcije nisu doprinijele političkim turbulencijama tako da se u ovoj aferi ne spominje kao bitan faktor. Osman Karabegović je problematizirao nastajanje raznih fondova koji su po njemu: “nicali kao gljive poslije kiše a sve to je ekonomska snaga etatizma”.⁸³ Stavovi ovih političara nisu bili daleko od istine ali je veliko pitanje što bi bilo sa Bosnom i Hercegovinom da se stvari tada nisu tako postavile. Provođenje zacrtane politike zahtijevalo je čvrstu vladavinu zbog specifičnog položaja republike i niza problema sa kojima se suočavala. Zbog dotadašnjeg položaja Bosne i Hercegovine unutar Federacije “osamostaljivanje” koje se dogodilo početkom sedamdesetih i koje je

⁸⁰ *Oslobođenje*, 12. 1. 1971. (Isto)

⁸¹ 44, 45, 46, 48. i 49. sjednica CK SK BiH, CK SK BiH – NIŠRO *Oslobođenje*, 1977: 15-16.

⁸² 44, 45, 46, 48. i 49. sjednica CK SK BiH, 1977: 15-16.

⁸³ 44, 45, 46, 48. i 49. sjednica CK SK BiH, 1977: 30.

sankcionirao Ustav iz 1974. godine moralo se pokazati uspješnim. Stoga je izgledalo da nije postojala mogućnost realizacije bilo čega bez “čvrste ruke”, a posebno ne socijalnog prestrukturiranja bh. društva što je bio jedan od osnovnih ciljeva.⁸⁴ Zbog ovakve politike Bosna i Hercegovina je od drugih ocjenjivana negativno i kao republika gdje vlada čvrsta ruka. Vladimir Bakarić, prvi čovjek SR Hrvatske i poslije Tita i Kardelja najznačajniji ideolog u Federaciji, je 1976. godine ocijenio da je za Bosnu i Hercegovinu veliki zalogaj koji ne može progutati to što je vlast tako čvrsta i što “pametuju” ostalima.⁸⁵

Praveći analizu provedbe vlastite politike 1978. godine na 7. kongresu SK BiH bh. politički vrh je “novi kurs” ocijenio pozitivno, a Branko Mikulić, tadašnji predsjednik CK SK Bosne i Hercegovine, je s ponosom istakao da je Bosna i Hercegovina postala ravnopravna i samostalna u vođenju politike vlastitog razvoja.⁸⁶ Do toga se došlo zahvaljujući ustavnim amandmanima iz 1971. godine koji su omogućili samostalnu politiku razvoja i bolje korištenje prirodnih resursa Republike.⁸⁷ Nešto što se, ipak, nije postiglo, a bilo je dio programske orijentacije, je ravnomjeran razvoj svih područja Republike.⁸⁸ Mikulić međutim to ne ističe kao veliku negativnost te govori o tome da su politikom dislokacije i izgradnje proizvodnih kapaciteta u nerazvijenim područjima postignuti početni rezultati i stečena pozitivna iskustva u razvoju nerazvijenih.⁸⁹ Rečeno jednostavnim jezikom sada se spoznalo kako uspješnije djelovati u prevladavanju problema nerazvijenosti.

Četiri godine kasnije (1982.), na Osmom kongresu SK Bosne i Hercegovine, slične stavove je izrekao i Nikola Stojanović, jedan od onih koji su provodili “novi kurs”. Stojanović je naslijedio Mikulića na pozi-

⁸⁴ *Istorija SK BiH*, 1990: 213.

⁸⁵ Bilandžić D. 2006: 166.

⁸⁶ *Sedmi kongres SK BiH*, CK SK BiH – NIŠRO Oslobođenje, 1978: 22.

⁸⁷ *Oslobođenje*, 19. 5. 1971. (Mr. Mustafa Festić, Sporo otklanjanje osnovnih uzroka stagnacije nerazvijenih područja)

⁸⁸ *Sedmi kongres SK BiH*, 1978 33.

⁸⁹ *Sedmi kongres SK BiH*, 1978: 33.

ciji predsjednika republičkog CK SK. Pored svih problema sa kojima se Bosna i Hercegovina suočavala, rekao je, politika koja je provedena davala je određene rezultate. Disperzijom proizvodnih kapaciteta velikih kompanija (RMK Zenica, Energoinvest, Unioninvest, Šipad i drugi) u nerazvijena područja postignuti su pozitivni pomaci u pojedinim općinama, kako je istakao Stojanović.⁹⁰ Da bi se zadržali pozitivni pomaci potrebno je bilo, po njemu, još više raditi na tome polju.

Jedan od važnijih sektora, kao što je već naglašeno, na kojem se temeljio razvoj bila je poljoprivreda. Proizvodnja je u ovoj grani rasla dva puta većom stopom (2,7%) za period 1976. – 1980. nego u periodu 1971. – 1975. (1,2%).⁹¹ Integracija prehrambeno-poljoprivrednog kompleksa u prvoj polovini sedamdesetih godina počela je davati rezultate u kasnijem periodu. Pored toga, od sredine sedamdesetih godina 20. stoljeća politički vrh Bosne i Hercegovine je pored rasta zaposlenosti i ravnomjernog teritorijalnog razvoja prioritet dao unapređenju poljoprivrede i dizanju proizvodnje na viši nivo obrade tj. razvoju tercijarnih djelatnosti.⁹² Ekspanzija poljoprivrede i prehrambene industrije dešavala se, dakle, putem formiranja velikih kombinata. Počelo je sa sarajevskim UPI – jem (Ujedinjena poljoprivredna industrija) a nastavljeno sa AIPK – a (Agroindustrijski prehrambeni kombinat), HEPOK – om (Hercegovački poljoprivredni kombinat) i “Agrokomerc”-om. Značajno mjesto u razvoju poljoprivrede, prema planu do 1985. godine, imalo je povezivanje individualnog i društvenog sektora kako je rekao republički sekretar za poljoprivredu Ratimir Fuks u intervjuu sarajevskom Oslobođenju.⁹³ To povezivanje, kao što je već spomenuto trebalo je ostvarivati kroz kooperaciju u čemu je najdalje otišao velikokladuški “Agrokomerc”, nosilac privrednog razvoja Bihačke krajine.

Relativan problem u provedbi planova političkog vrha je predstavljao odliv mladih sa sela tako da je u Bosni i Hercegovini poljoprivredno

⁹⁰ *Osmi kongres SK BiH*, CK SK BiH – NIŠRO Oslobođenje, 1982: 10.

⁹¹ *Osmi kongres SK BiH*, 1982: 14.

⁹² *Sedmi kongres SK BiH*, 1978: 37 – 38.

⁹³ *Oslobođenje*, 6. 2. 1973. (Podsticaj razvoju poljoprivrede)

stanovništvo sa 50% u 1961. palo na 37% u 1971. godini.⁹⁴ Migracije su bile veoma žive. Oko 500 000 ljudi u periodu 1961. - 1971. iz Bosne i Hercegovine bilo je zahvaćeno migracijama. Od toga je 150 000 bilo u inostranstvu.⁹⁵ Ovi podaci čine jasnijom sliku kada se govori o željama politike da iskoriste sredstva radnika u inostranstvu za razvoj poljoprivrede u krajevima odakle potječu jer time bi osigurali dvostruku dobiti, novac i radnike.

Sredinom osamdesetih godina i u Bosni i Hercegovini su se otvorili razgovori o problemima sa kojima se suočavala Jugoslavija. Program stabilizacije i teško stanje u ekonomije je tražio žrtve. U Bihaćkoj krajinu je, kao i u ostalim krajevima Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, to dovelo do bizarnih političkih akcija. Događalo se optuživanje ljudi za nezakonito djelovanje pa samim time i doprinošenje privrednom nazadovanju zbog neplaćanja stanarine!⁹⁶ Zbog ukupnih dešavanja mnogi su zaključili da će privatni sektor, zapravo, platiti cijenu stabilizacije kada je u pitanju neodgovornost i neprincipijelno ponašanje prema državi i njenim institucijama, odnosno, poštivanju zakona.⁹⁷

Šaban Kevrić, član CK SK BiH, je "progovorio" o subjektivizmu i stavljanju interesa vlastite sredine ispred općih interesa, lokalizmima i lokalnim moćnicima i općinskim strukturama koje su u sprezi sa tehnobirokratskim strukturama.⁹⁸ Ovaj fenomen, koji je Kevrić postavio kao problem, nije bio nešto nepoznato političkom vrhu jer je detektiran još krajem sedamdesetih godina, tačnije na Sedmom kongresu SK BiH (9. – 11. maj 1978.) ali tada nije urađeno ništa da se to otkloni.⁹⁹ Pored ekonomskih opasnosti za Bosnu i Hercegovinu se dešavalo nešto još opasnije. Na 11. sjednici CK SK BiH od 25.12.1987. godine Branko Mikulić je kazao da konstantno isticanje da je Bosna i Hercegovina

⁹⁴ *Oslobođenje*, 10. 2. 1973. (Dr. Vlaho Bubica, Agrarna politika i migracije)

⁹⁵ *Oslobođenje*, 10. 2. 1973. (Isto)

⁹⁶ *Krajina*, 23. 9. 1983. (Odlučan zaokret u djelovanju komunista)

⁹⁷ *Krajina*, 4. 11. 1983. (U akciju odlučno i odgovorno)

⁹⁸ *Izbor iz dokumenata SK BiH 1*, CK SK BiH – NIŠRO Oslobođenje, 1986: 24 -25.

⁹⁹ *Istorija SK BiH*, 1990: 211.

5. Državni i republički kontekst

od 5. kongresa SK BiH (održan 1969.) postala staljinistička i nedemokratska govori o opasnosti za Republiku. Tom prilikom se pozvao na ono što je izrekao poslanik Muhamed Bešić na Skupštini SR BiH o međunacionalnim odnosima.¹⁰⁰ Već je tada bilo jasno da su problemi doveli međunacionalne odnose u Jugoslaviji do usijanja i da se većina poteškoća može promatrati i promatra kroz tu prizmu.

¹⁰⁰ Arhiv Federacije BiH (dalje AFBH), Fond MB (dalje MB), 311/87

6. BIHAĆKA KRAJINA U ERI MODERNIZACIJE (1971. – 1991.)

Stanje infrastrukture

Veliki problem općinama Bihaćke krajine predstavljala je loša saobraćajna infrastruktura. Nade političara ovoga kraja bile su usmjerene na mogući prolazak dionice autoputa Zagreb – Split kroz Bosnu i Hercegovinu. Prijedlog je bio da dionica od Bihaća do Knina prolazi kroz Bosnu i Hercegovinu u dužini od oko 30 kilometara. U Izvršnom vijeću SR BiH su imali različite stavove o potrebi ove dionice i njenoj korisnosti za Bihaćku krajinu, ali i republiku uopće.¹⁰¹ Dionica kroz Bihaćku krajinu (kroz Bosnu i Hercegovinu) nije izgrađena u vrijeme socijalističke Jugoslavije, a niti poslije. Neodlučnost bh. rukovodstva je, vrlo vjerojatno, bila produkt gledanja na politička zbivanja u SR Hrvatskoj jer su mnogi autoput Zagreb – Split smatrali “nacionalističkim”. Početkom 1971. godine radovi na izgradnji regionalne ceste Bihać – Cazin – Velika Kladaša privođeni su kraju a počelo se i sa povezivanjem Bihaća sa Bosanskom Krupom putem koji je išao dolinom Une do Bosanskog Novog.¹⁰² Esad Muhamedagić, predsjednik Skupštine opštine (SO) Cazin je važnost ovog regionalnog puta, Bihać – Velika Kladaša, za Cazin usporedio sa važnosti republičke transverzale, Puta AVNOJ-a koji je išao od Jajca do Bihaća, za Bihaćku krajinu.¹⁰³ Dobro je detektirao dvostruku integraci-

¹⁰¹ ABH, IV BiH (1971), 2/71

¹⁰² *Oslobođenje*, 7. 1. 1971. (Prilog: Tribina privrede, 07. 01. 1971.)

¹⁰³ *Oslobođenje*, 28. 4. 1973. (Prilog: Naši reporteri u vašem mjestu, Cazin)

ju koja se odvijala. Bihaćka krajina je povezivana sa ostatkom Bosne i Hercegovine, a i sama se unutar sebe sve više povezivala. Ovi saobraćajni pravci su stoga tretirani kao “arterije kojima će poteći veći standard” tako da se od njih puno očekivalo.

Pored putne infrastrukture koja je bila neophodna Bihaćka krajina je nastojala ući u informativni sustav Bosne i Hercegovine. Medijska izolacija Bihaća i nedostatak signala Radio – televizije Sarajevo počela se prevladavati postavljanjem novog predajnika.¹⁰⁴ Do tada se na ovom području mogao pratiti samo program RTV Zagreb. Predajnik u bihaćkom prigradskom naselju Ružici je, pak, proradio skoro dvije godine nakon početka izgradnje 1971. godine i tako riješio probleme stanovnika Bihaća.¹⁰⁵ Uvezivanje sa Republikom je išlo sporo tako da je politički vrh morao ubrzavati stvari. Veoma često je to svojim djelovanjem činio i Hamdija Pozderac. Jedan običan primjer je posjeta IPC – u (Informativno – poslovni centar) Oslobođenje Bihać, dopisništvu ovoga dnevnog lista, kada je rečeno da sarajevska štampa kasni na ovo područje i da se nešto treba poduzeti.¹⁰⁶ Istaknut je i nedostatak visokoškolskih institucija. Najbliži univerzitetski centar bio je udaljen 200 kilometara (radi se o Zagrebačkom sveučilištu) čime je Krajini otežano školovanje potrebnih kadrova. Hamdija Pozderac se založio za rješavanje i ovoga problema tako što bi se za početak otvarala u Bihaću isturena odjeljenja visokih škola i fakulteta.¹⁰⁷

Obzirom da se početkom sedamdesetih područje 4 općine Bihaćke krajine još nije bilo u potpunosti elektrificiralo tome se davala prednost. Planovi općine Cazin su bili da do 1975. godine svaka kuća dobije struju i da na taj način izađu iz nerazvijenosti.¹⁰⁸ Ovaj plan su ostvarili i prije 1975. godine međutim njegova provedba nije puno doprinosila statusu općine i njegovom poboljšanju. Ako bi se uzela potrošnja elek-

¹⁰⁴ *Oslobođenje*, 10. 12. 1971. (“Najudaljenija” vlastita republika)

¹⁰⁵ *Oslobođenje*, 27. 5. 1973. (Bihać izvan “sjene”)

¹⁰⁶ *Oslobođenje*, 8. 11. 1972. (Pozderac u bihaćkom IPC “Oslobođenja”)

¹⁰⁷ *Oslobođenje*, 5. 11. 1971. (Šta žele Bišćani)

¹⁰⁸ *Oslobođenje*, 22. 5. 1972. (Na stazi razvijenih)

trične energije kao parametar kojim se određuje stupanj razvoja onda bi Bihaćka krajina bila u veoma nezavidnom položaju. U 1978. godini na području Osnovne privredne komore Bihać potrošnja električne energije po stanovniku je iznosila 844 KWh dok je za prostor SR Bosne i Hercegovine to iznosilo 1 533 KWh, SFRJ 1 963 KWh a u SR Sloveniji čak 3890 KWh.¹⁰⁹ Ovi brojevi su, zapravo, poražavajući i svjedoče o izrazito sporom napretku.

Implementacija zvanične politike

Bosanskohercegovački koncept razvoja, koji se počeo primjenjivati početkom sedamdesetih godina, primijenjen je i na Bihaću krajinu. “Nosioći razvoja” koji su dolazili na ovo područje, kako je isticao bihaćki gradonačelnik Luka Reljić, davali su sigurnost. Naveo je primjer da je Tvornica za preradu žice iz sastava Rudarsko-metalurškog kombinata (RMK) Zenica u posljednje dvije godine (1969. – 1971.) otkupila više stanova nego čitava bihaćka trgovina u posljednje dvije decenije.¹¹⁰ Time se istakla važnost dolaska velikih tvornica u Bihaćku krajinu za ukupan društveni razvoj, posebno urbanizaciju ovoga dijela Bosne i Hercegovine. Upravo je Reljić u svome mandatu gradonačelnika (1971. – 1974.) napravio prve značajnije korake u smjeru urbanizacije Bihaća nakon Drugog svjetskog rata tako što je u kratkom periodu asfaltirao gradsko središte.¹¹¹ Inače je bihaćki pogon RMK Zenica prilikom početka njegove izgradnje nazvan “političkim” i nije se smatrao onim koji će biti značajniji za privredu bihaćke regije. Pet godina poslije otvaranja on je postao najuspješnija fabrika zapadne Bosne.¹¹² RMK Zenica je pokrenuo svoje kapacitete i u Cazinu. Ono što je 1971. godine bila inicijativa

¹⁰⁹ *Privredni pregled*, Juni 1979. (Prilog: Društveno – ekonomski razvoj područja Osnovne privredne komore Bihać)

¹¹⁰ *Oslobođenje*, 18. 3. 1971. (Mala tvornica za velike dokaze)

¹¹¹ Radić, N. *Bihaćki gradonačelnici 1878–2000*, Vlastita naklada, Bihać, 2002: 118.

¹¹² *Oslobođenje*, 14. 12. 1973. (“Zlatna žica” iz Bihaća)

u narednoj se provelo postavljanjem kamena temeljca.¹¹³ Luka Reljić je, zapravo, pozitivno ocijenio zvanični kurs i ilustrirao koliki je utjecaj te politike na ukupna društvena kretanja. Naglasio je da: “SK po prvi put zadnjih godina ima podlogu da na konkretnoj politici usmjerava privredni i društveni razvoj Bihaćke krajine”.¹¹⁴ Ovaj stav je zapravo bio zaključak koji je donio MOK SK Bihać na svojoj sjednici a trebao je biti izrečen kao podrška zvaničnoj politici a protiv optužbi koje su uputili Karabegović i Humo.

Investicije koje su dolazile iz drugih republika SFRJ nisu bile velike ali niti zanemarive. Razlozi nepostojanja značajnijih tvornica iz drugih republika su se nalazili u ustavom definiranim posebnim republičkim tržištima ali i bh. politici oslonca na vlastite snage i mogućnosti. Ipak, Zagrebačka mljekara je pokrenula pogon koji je svakodnevno vršio otкуп od 5 000 litara mlijeka iz 40 sela.¹¹⁵ Iz SR Hrvatske je stigla i građevinska firma Radnik (Zagreb) koja se povezala sa velikokladuškom građevinskom firmom Grupeks.¹¹⁶ Grupeks je davao radnu snagu za projekte koje je Radnik dobivao. Najznačajnija investicija je bila ona koja je stigla iz SR Slovenije a vezana je za otvaranje tvornice Gorenje u Bihaću.¹¹⁷ Također, o mogućnostima suradnje interesirali su se i u kragujevačkoj Zastavi. Zbog toga je u društvu sa potpredsjednikom SIV – a, Gojkom Ubiparipom, boravio u Bihaću Milenko Bojanić, predsjednik Poslovnog odbora ove tvornice.¹¹⁸ Konkretnih poslovnih poduhvata nije bilo iako je zainteresiranost bila obostrana. Gojko Ubiparip je, inače, bio poznat po tome što se zalagao za razvoj metalske industrije tako da ovo njegovo posredovanje nije neočekivano.

Svoj koncept bh. “vrhunski političari” su nadgledali čestim boravkom na terenu i obilaskom fabrika. Najčešće su posjećivali upravo po-

¹¹³ *Oslobođenje*, 7. 11. 1972. (Još jedan embrion razvoja)

¹¹⁴ 44, 45, 46, 48. i 49. sjednica CK SK BiH, 1977, 86.

¹¹⁵ *Oslobođenje*, 15. 2. 1972. (Potekao “mliječni” dinar)

¹¹⁶ *Krajina*, 27. 7. 1979. (Putokazi za dinamičan razvoj)

¹¹⁷ *Krajina*, 29. 5. 1981. (Nova tvornica hladnjaka)

¹¹⁸ *Krajina*, 22. 8. 1980. (Ubiparip i Bojanić u bihaćkim radnim kolektivima)

gone koji su bili iz sastava nosilaca razvoja da bi tako stekli sliku validnosti “novog kursa” koji su zauzeli.¹¹⁹ Nadgledale su se i investicije u prehrambenoj industriji koje su trebale donijeti prosperitet pa je čestih posjeta bilo i u “Agromerkantiliji” (Agrokomerc).¹²⁰ Inače je veoma uočljivo da su komunisti bihaćkog kraja počeli glasnije da govore o svojim problemima sa dolaskom Hamdije Pozderca na čelo Skupštine SR BiH očekujući od njega veću pomoć. Tako su sa jednog od sastanaka poručili da se bihaćkom kraju u Društvenom planu 1971. – 1975. nije posvetilo dovoljno pažnje i da to treba ispraviti.¹²¹ Da bi poboljšali privredne tokove općina Bihać je oslobodila “nosioce razvoja” plaćanja doprinosa općinskom budžetu i davanjem besplatne lokacije za izgradnju.¹²² Ovo je do tada bio jedinstven primjer. Ubrzo ga je počela slijediti Bosanska Krupa. Vlasti regije su najviše pažnje posvećivali izgradnji infrastrukture koja bi mogla podržati razvojne planove ali i podići kvalitetu života lokalnog stanovništva. Stoga je 7% ličnog dohotka građana putem samodoprinosa korišteno i ulagano u razvoj regije.¹²³

Od 1971. do 1975. godine u Cazinu je investirano peterostruko više nego u periodu 1945 – 1970. međutim niti to nije doprinijelo da ova općina stupi u red razvijenih u Bosni i Hercegovini.¹²⁴ Sreten Lopandić, potpredsjednik IV BiH, naglasio je da je u ovome kraju od 1971. do 1975. godine modernizirano i podignuto 230 privrednih objekata što potvrđuje dosljednost bosanskohercegovačkog rukovodstva u provođenju vlastite politike. Društvenim planom Bosne i Hercegovine za period 1976. - 1980. kao strateško opredjeljenje, koje je i ranije provedeno, istaknut je razvoj nerazvijenih. Ovu poruku Krajišnicima uputio je upravo

¹¹⁹ *Oslobođenje*, 26. 7. 1971. (Branko Mikulić u Bihaću)

¹²⁰ *Oslobođenje*, 26. 8. 1971. (Hamdija Pozderac u Cazinu i Velikoj Kladaši)

¹²¹ *Oslobođenje*, 22. 11. 1971. (Regionalni parametri)

¹²² *Oslobođenje*, 20. 2. 1972. (Olakšice za gigante)

¹²³ *Oslobođenje*, 19. 11. 1972. (Prilog: Aktivnost komunista bihaćkog regiona)

¹²⁴ *Krajina*, 2. 9. 1977. (Dinamičan privredni razvoj-bijeg iz nerazvijenosti)

Sreten Lopandić prilikom radne posjete Cazinu i njegovim političkim i privrednim subjektima.¹²⁵

Grad Bihać, središte regije, zaostajao je u razvoju za nekim dijelovima svoje periferije. Razlog tome, po tadašnjem direktoru općinskog zavoda za planiranje Bogdanu Cvjetičaninu, bili su nedostatak investicija i općinski odnos prema funkciji programiranja i planiranja.¹²⁶ Od ukupno pravljenih investicionih programa kod Privredne banke Sarajevo (PBS) Osnovne banke Bihać za općine Bihać, Bosanska Krupa, Cazin i Velika Kladuša na Bihać otpada 12,2% (42 milijarde dinara od 342,4 milijarde dinara).¹²⁷ Slična situacija sa investicijama bila je i 1979. godine tako da je najviše sredstava išlo za Bosansku Krupu, Cazin i Veliku Kladušu. Samo na Cazin je otpadalo 43,5% investicija za čitavo područje Osnove privredne komore (OPK) Bihać.¹²⁸

Inače, Bihaćka banka je u 1978. godini snažno doprinosila razvoju regije, bio je zaključak Skupštine Međupštinske regionalne zajednice (MORZ) Bihać.¹²⁹ Razlozi su, prema izvještaju banke, povećanje štednje građana ali i povećanje korištenja avaliranih mjenica koje su, upravo početkom sedamdesetih godina, postale legalni papir od vrijednosti u Jugoslaviji.¹³⁰ Prema vlastitim proračunima, u periodu 1981. – 1985. ukupni potencijal Bihaćke banke trebao bi porasti za 68% i to bez fondova za razvoj i sredstava u komisijama.¹³¹ Koliko je ova projekcija bila nerealna i zasnovana na vlastitim željama pokazalo je vrijeme. Nelikvidnost je bila veoma izražena u privredi bihaćkog kraja još 1971. godine a osnovni uzrok je bila nemogućnost naplate potraživanja.¹³² Čitav ovaj

¹²⁵ *Krajina*, 15. 7. 1977. (Brži rast nerazvijenih-strateški cilj razvoja)

¹²⁶ *Krajina*, 13. 1. 1978. (Konsolidacijom subjektivnih faktora do bržeg razvoja)

¹²⁷ *Krajina*, 13. 1. 1978 (Isto)

¹²⁸ *Privredni pregled*, juni 1979.

¹²⁹ *Krajina*, 23. 3. 1979. (Kreditni potencijali sve više u službi privrednog razvoja)

¹³⁰ *Krajina*, 6. 4. 1979. (Dinamičan rast sredstava)

¹³¹ *Smjernice o razvojnim mogućnostima i pravcima razvoja PBS Osnovne banke Bihać za period 1981-1985 (nacrt)*, PBS Osnovna banka Bihać, Bihać, 1980: 5.

¹³² *Oslobođenje*, 4. 1. 1971. (Lakše prodati nego naplatiti)

period bio je obojen problemima nelikvidnosti i nemogućnosti naplate, kako u privrednim organizacijama tako i u Bihaćkoj banci.¹³³ Da su proračuni banke bili totalni promašaj potvrđeno je 1984. godine kada je Međuopštinska regionalna zajednica Bihać morala raspravljati o sanaciji banke zbog poteškoća u koje je upala.¹³⁴ Treba naglasiti da su poteškoće Bihaćke banke bile u direktnoj vezi sa poslovanjem „Agrokomerc”-a i da je velikokladuški kombinat umnogome doprinosa posrtanju ove financijske institucije.

Period velike krize u SFRJ koji je nastupio oko godinu dana prije Titove smrti postao je uočljiv tek kada je Maršal preminuo. Kriza je uzdrmala Jugoslaviju, a 1981. godine nakon pobune Albanaca na Kosovu situacija je postala naelektrizirana. Pad standarda i financijska nemoć postali su problemi države ali i pojedinaca koji su sve lošije živjeli. U Bihaćkoj krajini je zaustavljen ionako skroman razvoj a stabilizacijske mjere nisu donosile nikakvih mogućnosti za napredak. Mnoge investicije su trebale biti zaustavljene i čekati bolja vremena.¹³⁵ Na proširenoj sjednici MOK SK Bihać, početkom septembra 1983. godine, prisutan je bio i Hamdija Pozderac. Ponovio je da se investicije trebaju sužavati. Komunisti su se često, kako je rekao Hamdija, pogrešno miješali u tehnološki proces i pitanje investicija čime je želio naglasiti kako se krivci za stanje u privredi nalaze u Partiji.¹³⁶ Kao izrazit primjer takvog odnosa bila je Pivovara Bihać koja je trebala izrasti iz kombinata PPPK Krajina. Otvoreno, kao o promašaju, o njoj je govorio Gojko Ubiparip i čak zahtijevao odgovornost zbog dovođenja općine Bihać i PPPK Krajine u težak položaj.¹³⁷ Dvadesetak godina poslije Milan Uzelac je ustvrdio da je Pivovara propala jer je „Agrokomerc”-ov klan, uslijed želje za dominacijom u poljoprivredno-prehrambenom sektoru, želio da propadne.¹³⁸

¹³³ *Krajina*, 6. 5. 1983. (Dalji pad industrijske proizvodnje)

¹³⁴ *Krajina*, 8. 3. 1985. (Zavidni proizvodni rezultati)

¹³⁵ *Krajina*, 17. 6. 1983.

¹³⁶ *Krajina*, 9. 9. 1983.

¹³⁷ *Krajina*, 6. 9. 1985. (Odgovornost za promašaje)

¹³⁸ Uzelac, M. *Ono malo istine*, London-Sarajevo: Bosanska pošta AS, 2005: 223.

Dinamičan razvoj Bihaćke krajine koji se brojkama i procentima mogao sasvim jasno izraziti ipak nije doprinio da regija izađe iz nerazvijenosti.¹³⁹ Parametri za grad Bihać su bili gotovo poražavajući. Naime, razvoj se događao i bio je vidljiv ali je u odnosu na Bosnu i Hercegovinu Bihać bio razvijeniji 1970. nego 1975. godine.¹⁴⁰ Bihać, šesti grad po veličini u Bosni i Hercegovini, bio je na 31. mjestu kada je privredna razvijenost u pitanju.¹⁴¹ Ipak, u klub razvijenih je sa ovoga područja ušla i Velika Kladuša tako da je Bihać dobio suparnika koji je težio da postane novo središte regije. Tvornice kao što su “Grupeks” i “Saniteks” doprinijele su razvoju Velike Kladuše ali je pravo “privredno čudo” bio “Agrokomerc”. Sve je bilo vezano za ovu tvornicu, a apetiti su bili takvi da se težilo potpunoj dominaciji u regiji što je produbilo animozitete između Bihaća i Velike Kladuše, pa se sukob počeo nazirati. Međuopštinska konferencija (MOK) SK Bihać je konstatirala rast materijalne osnove ali i ogromnu disproporciju u razvojnem tempu pojedinih općina.¹⁴² Poseban problem, kako je to vidio MOK Bihać, bile su nepovoljne konstrukcije izgradnje pojedinih privrednih kapaciteta.

Brojke i statistika su relativno pouzdan indikator procesa koji su se odvijali i dobar ilustrator međuodnosa općina Bihaćke krajine u njihovom razvoju spram prosječnog razvoja Bosne i Hercegovine. Prema indeksu 100, koji vrijedi za Bosnu i Hercegovinu i koji označava njen stupanj razvoja kroz postotak zaposlenosti, u 1972. godini nivo razvoja Bihaća bio je 106.1, Bosanske Krupe 50.0, Cazina 27.7 i Velike Kladuše 33.1.¹⁴³ Četiri godine poslije vidljiva je promjena u pojedinim općinama koja pokazuje privredne trendove koji su zahvatili ovaj kraj. Prema istom indeksu u 1976. godini nivo razvoja Bihaća je bio 102.1, Bosanske Krupe 44.0, Cazina 29.1 i Velike Kladuša 45.7.¹⁴⁴ Kao što sam već ista-

¹³⁹ *Krajina*, 27. 7. 1979. (Putokazi za dinamičan razvoj)

¹⁴⁰ *Krajina*, 28. 3. 1980. (Dinamično ali za Republikom)

¹⁴¹ *Privredni pregled*, juni 1979.

¹⁴² *Krajina*, 1. 4. 1980. (Kretanja i ponašanja-na vagu!)

¹⁴³ *Materijalni i društveni razvoj SR BiH 1972 – 1976 (Sedmi kongres SK BiH)*, 1978: 184 – 190.

¹⁴⁴ *Materijalni i društveni razvoj SR BiH 1972 – 1976*. 1978: 184 – 190.

kao Bihać je u odnosu na Bosnu i Hercegovinu, ipak, zaostajao (jedan indeks poen godišnje) što je vidljivo i u općini Bosanska Krupa koja je godišnje padala za jedan i pol (1.5) poena indeksa. Cazin je lagano dizao svoju privredu i razvijao kapacitete dok je Velika Kladuša napredovala gotovo neprirodnom brzinom, više od tri indeks poena godišnje. Nesklad privrednog razvoja pojedinih općina bio je nukleus nemogućnosti prevladavanja lokalizama na ovome području i doprinos nastanku već spomenutog i sve većeg animoziteta između Bihaća i Velike Kladuše. U tabeli koja je pokazivala društveni proizvod po stanovniku negativni trend u periodu od 1972. do 1976. godine imale su općine Bihać, Bosanska Krupa i Cazin. Jedino je Velika Kladuša podigla svoj indeks sa 41.5 na 56.4 indeks poena.¹⁴⁵ Također je i ova statistika svjedočila o izuzetnoj ekspanziji općine Velika Kladuša.

Ovakav rast proizvodnje i uspon društva u svim segmentima Velika Kladuša treba zahvaliti nastanku i razvoju “Agrokomerc”-a. Već sredinom sedamdesetih godina većina društvenih procesa suštinski je bila vezana za ovu tvornicu. Iz nje je, pored ekonomije i politike kreirana i kulturna, socijalna i sportska politika. Sve je ostalo vezano za ovoga giganta.¹⁴⁶

Samostalan razvoj i regionalno povezivanje

Samostalan privredni razvoj, bez dolaska giganata iz Republike ili SFRJ, na području Bihaćke krajine dešavao se u općini Velika Kladuša.¹⁴⁷ Kao privredni subjekt isticala se “Agromerkantilija” (1972. godine su promijenili ime u “Agrokomerc”) koja je bila spoj poljoprivrede i trgovine.

¹⁴⁵ *Materijalni i društveni razvoj SR BiH 1972 – 1976*. 1978: 184 – 190.

¹⁴⁶ Interesantno mi je bilo kada mi je građanin Bosanske Krupe krajem 2007. godine spomenuo slijedeću stvar: “Kada sam uzimao od banke (PBS Osnovna banka Bihać, A. M.) kredit za automobil, sredinom osamdesetih, morao sam da idem u Kladušu po nekakvu potvrdu. Ni sada mi nije jasno zašto je to bilo tako, jer nisam bio radnik Agrokomerca, ali bez toga nije bilo moguće dobiti kredit”.

¹⁴⁷ *Oslobođenje*, 23. 2. 1972. (Prilog: Naši reporteri u vašem mjestu, Velika Kladuša)

Ovo poduzeće je imalo veliki rast i svake godine je bilježilo pozitivne rezultate u poslovanju. Međutim, njegov samostalni razvoj je bio i previše samostalan tako da je često djelovao mimo ekonomske logike. U prvom redu se to veže za odnos prema PPPK “Krajini” iz Bihaća i mogućnostima njihove integracije što je “Agrokomerc” žestoko odbijao. Zbog čega je to tako, vidjelo se po izbijanju afere “Agrokomerc” koja je uništila ovaj kombinat ali i nezavisnost bosanskohercegovačke vlasti u drugoj polovini osamdesetih godina 20. stoljeća.

Velika Kladaša se zaista, na prvi pogled, razvijala samostalno. Niti jedan privredni gigant nije došao na ovo područje da bi otvorio svoje kapacitete. Intenzivan privredni rast počeo je 1973. godine a nosioci u ovoj općini su bile domaće firme “Grupeks”, “Saniteks” i “Agrokomerc”. Do 1976. godine broj zaposlenih je porastao sa 1 945 na 4010 osoba (“Agrokomerc” - 1 400, “Saniteks” - 1 100 i “Grupeks” - 800 radnika).¹⁴⁸ Ubrzo se pokazalo da je potrebno proširivati infrastrukturu, naročito putne komunikacije. Izrada novog urbanističkog plana povjerena je RO Inženjeringu (OOUR Projekat) iz sastava “Agrokomerc”-a.¹⁴⁹ Ova činjenica dovoljno govori o tome ko je želio apsolutnu vlast u Kladaši ali i to da ju je već u ovome periodu i dobio. Ipak je “Grupeks” bio jaka građevinska firma i logično je bilo da se njemu da izrada projekta ali to se nije dogodilo.

Društveno - političke organizacije općina Bihać, Bosanska Krupa, Cazin i Velika Kladaša u oktobru 1977. godine su se izjasnile da žele stupiti u Međuopštinsku regionalnu zajednicu.¹⁵⁰ Djelovanje kroz Međuopštinsku organizaciju Saveza komunista (MOK SK) Bihać nije im bilo dovoljno tako da su željeli iskoristiti ustavne mogućnosti i povezati se na ovaj način. Ustav SR Bosne i Hercegovine je tačkom 3 amandmana XLII naglasio da: “Opštine koje su prostorno i ekonomski međusobno povezane mogu se radi racionalnijeg i efikasnijeg ostvarivanja interesa i potreba radnih ljudi i građana i usklađivanja društveno - ekonomskog

¹⁴⁸ *Krajina*, 24. 2. 1978. (Vlastitim snagama u razvoj)

¹⁴⁹ *Krajina*, 25. 5. 1979. (Grad sa 24 000 stanovnika)

¹⁵⁰ *Krajina*, 23. 10. 1977. (Dvije zajednice)

razvoja udruživati u zajednice opština”.¹⁵¹ Nije zanemariv aspekt što se ovako išlo na formiranje dvije zajednice sa dominantno bošnjačkim odnosno srpskim stanovništvom (Bosansko Grahovo, Drvar, Petrovac), a koje su tvorile Međuopštinsku konferenciju SK Bihać¹⁵². Želja spomenute 4 općine se ostvarila 5.12.1977. godine kada je potpisan Društveni dogovor o udruživanju.¹⁵³ Na ovoj skupštini utvrđeno je sjedište, područje i funkcija zajednice kao i broj delegata i financiranje.¹⁵⁴ Unutar ovoga okvira, nadali su se politički zvaničnici, moći će se puno brže i efikasnije određivati i odrađivati razvojni projekti. Nije zanemarivo niti to da je prema znanstvenim studijama, posebno doktora Bošnjovića, ovo zaista bila kompaktna regija i da se shodno tome trebala tako i tretirati.

Prostor Bihaćke krajine poznat je i po veoma izraženim lokalizimima. Ta je činjenica usporavala integraciju područja, a često dovodila i do ne baš prijateljskih odnosa između ove četiri općine. Boraveći u Bihaćkoj krajini, u junu 1974. godine, radi provjere privrednih kretanja na ovome području Branko Mikulić je istakao potrebu regionalnog povezivanja i međuopćinske suradnje.¹⁵⁵ Naveo je da su primjetne općinske barijere i da su i dalje smetnja u razvoju regije. O lokalnim barijerama u Bihaćkoj krajini govoreno je skoro uvijek. Hamdija Pozderac je, kao što je već spomenuto kritizirao zatvaranje u lokalne okvire naročito kada je, napokon, ovaj prostor objedinjen i kao takav postao ravnopravnim dijelom jugoslavenske zajednice. Sredinom sedamdesetih je upravo on došao na vrlo originalnu ideju kojom je nastojao povezivati populaciju i rušiti granice između Cazina i Velike Kladuše. Svakom bračnom paru koji bi dolazio iz ove dvije općine (mladoženja iz jedne, a mladenka iz druge) dodjeljivao se televizor.¹⁵⁶

¹⁵¹ *Ustav SR BiH sa amandmanima I-LVIII*, 1989: 160.

¹⁵² Veoma često su ove općine stavljane pod nazivnik “Sedam zapadnokrajiških komuna”.

¹⁵³ *Krajina*, 9. 12. 1977. (Četiri opštine u jednoj zajednici)

¹⁵⁴ *Informacija o dosadašnjim iskustvima i narednim zadacima u ostvarivanju uloge Međuopštinske regionalne zajednice Bihać*, 1978: 6.

¹⁵⁵ AFBH, MB (1974-1975), 250/74

¹⁵⁶ Sjećanje Alije Aleševića, 9. 11. 2006.

6. Bihaćka krajina u eri modernizacije (1971. – 1991.)

Branko Mikulić je stoga istakao da je odnos Bihaća, kao centra regije, uvjet napretka i da Bihać, kao takav, treba biti popustljiv i pružiti priliku drugim gradovima u kojima su izrasli nosioci razvoja da budu centri određene vrste proizvodnje. Ova inicijativa je izrečena na sjednici užeg partijskog rukovodstva MOK SK Bihać pa se treba tretirati kao pravilo koje se moralo provesti. Nameće se zaključak da je već u ovome periodu određeno da se “Agrokomerc” i Velika Kladuša trebaju razvijati kao nosioci poljoprivredne proizvodnje, a da PPPK Krajinom bude prepuštena sama sebi i svojim mogućnostima.

Bihać, 23. 6. 1974.

Sastanak OOŠK sud. centra

① Bilo je da je centar bio da se odigraju materijalnim problemima (odgovor na ^{raz.} materijalnim problemima), misak Φ LD, etno (odgovor na pitanja, misak Φ LD, etno)

Na drugoj strani, a ovu reformu da se razvili ili se razvijaju predinacionalni dionici. Zbog toga se izdvoje nove probleme.

U kom trenutku je to nastalo (et. adhezijski o juti. novoj rep., nada je lokalni interes mogao da idući nastan uticaj, a misakov obliu integracije idući nije pro- radea).

Kako to provesti:

by samoporne intere-
ke zapadne, ne
lono na reformu,
reči i dogovora na
subreforma.

6. Bihaćka krajina u eri modernizacije (1971. - 1991.)

integraciji u centru tebe,
svojim primjerom, da bude
primljena i za druge.

Lević će se protiviti
suglasnost o tome: ~~primjena~~
~~u~~ integraciji pojedinih
funkcija odvojen (spec.
služba), nego o ~~integraciji~~
kada ugrađujučinu
ekonomičnu mitovana,
pogotno u uslojima
nerazvijene ekonomije
odnosa.

Zato, dakle, treba
povećati od tebe, odnosno
riješiti probleme u
centru, a zatim ih dati.

6. Ova pitanja
treba bi da se riješi
u 190k.

1971

+ In ovim slučajevima
nelovina još više je
odgovornost komunistička
da riješimo probleme
na prvi, tj. komu-
nistički način.

③ bitna smisljenost odnosa
I; II; III. +

- Ispravnost
- Limiti, a ne
ke od jedne put

22

6. Bihaćka krajina u eri modernizacije (1971. - 1991.)

Šestomesečni utjecaj polit. reorganiziranja

U toj se oblasti proširila i
nabuduća (rad
na organiziranju
i proširila i proširila
postojecih bezbj.).

⊕ ~~Šestomesečni~~ šestomesečni
(jis to općinska
trijezna hrvatska
organizacija).

U toj inicijativi da
društvo formira, izradi
u kojima se razvija, budu
razvija razvoja kapitalizma
centra razvoja (organizacija),
niti organizirati da
se bude u Bihaću.

- Razvoj u šestomesečnom periodu
(daleko će trajati polit. organizacija,
na osnovu unih uloga, a kada će stupiti na osnovu
odgovarajućih kapaciteta i resursa).

- Osnov Bihaća kao centralna
organizacija (Zbornica, primedba, Mo-
deli), a i u BiH (teorijski). To je
mali organizacija. ⊕

U toj organizaciji stvarnost i
tolerancija, što je su-
bit, kao što je postojalo,
a ne organizirano isto. ⊕
U Razvoj: centralna u organizaciji,
kada bi u organizaciji postojala
sve na prvom...

- Razvoj: Hrvatska organizacija u
Bihaću

- Organizacija organizacija - polit. organizacija

U organizaciji organizacija (to je organizacija organizacija)
* organizacija (organizacija organizacija i organizacija organizacija)
U organizaciji organizacija organizacija - polit. organizacija organizacija
* organizacija i organizacija, kada je organizacija organizacija

6. Bihaćka krajina u eri modernizacije (1971. - 1991.)

za konkretnu ideju u nekoj
matematičkoj zbiljici i zbiljici
u datom trenutku.

- Nesudbina je ideja u:

- ↳ prvobitnu ekonomsku (konsti-
tuiraju OOR - a i dr.);
- ↳ funkcionalnu ekonomsku
organizaciju (nije uopće, na vr.
konstituiraju OOR i dr.);
↳ (formalnu) i funkcionalnu
konstituiraju interakciju zbiljica
- ↳ neke zbiljice su ne-
olimitirane ...

24

F. Kladića, 22.6.74.

Saopćenje OOSK Agronomima

^(Zadnja)
* Formiranje jedinice je kalendarska jedinica u godinama; formiranje malih komuna je prvenstveno ekonomsko, a ne političko. To je za obavljanje poslova koje se ne mogu obaviti u okviru obiteljnog poslovanja. To je prvi korak u stvaranju regionalne zajednice, a i dalje, jer će mogućnost da se u skladu s potrebama još više razvije.

u početku prilikom radni ljudi u Agronomima su ostvarili veoma dobre, impresivne rezultate:

- (1) Za s.p. povećali su:
 - HP za 7,5 X
 - Do za 10 X
 - PF za 22 X
 - Zapoljevanje za 3,7 X
 - LD 2,2 X

→ to je broj VRT, KV, VKV sadržanih u njima. Tako je, nekada mala radnja, izvela u značajnu op. volunternog rada i doprinela k za našu razvoj.

(2) u prvostepenoj ekonomskoj jedinici. U formi rezultata (ovomna 4.000¹⁰⁰⁰ i 4.000¹⁰⁰⁰ proces da radnici na - proučavaju odnose u Do; proučavaju reprodukciju...) .. 10

(3) ... to, lagan i mogućnost je status prave uloge i uticaja na njihov razvoj...

Zajedno se bria tim, razmislila se
 i o ~~konceptu~~ ^{konceptu} dopis rodnja, pa da
 ne' letim pise perceptive i ^{koncepte} ~~koncepte~~
 a i kooperacije.

Naravno, ne' sta se tučili i
 u oblastiim problemima:

- struci
- najpraktičnije posua rada
- nedostatak VSE; u radu

dodatno, kela rodnost; i u
 drugim:

U ta kooperacija ne' slediti.
 samo ta istovrsita radnja
 jurnost; i istovrsita na kela,
 ne' i rodnj deuthenil
 odnosa

U funkcionalnoj ^(stavil) organizacija
 udruženaj rada i udruženaj
 rada a ciljei. Tendencije:

- formalistički nap ^{konstitutu-} ~~konstitutu-~~
 sija u OR
- praktičnije društvene
 nivone (rodnje pda
 i funkcionaj uo ceutra
 moji)
- istovrsije u kela kela
 da se balonfarovaj, rodnj;
 a funkcionaj interes;

- dijelova i
 rast
 - kralik rodnj;
 struci rast
 njegov funkcionalizacij
 - stimulirati kuc-
 ativnoj rodnj...

To ima izvestnu
 mator; i sa istovrsita
 kolektivnoj rodnj
 funkcionaj, a i ^{konstitutu-} ~~konstitutu-~~
 rodnje, a to uo
 funkcionaj rodnj i
 jurnost; rodnj, a ne
 samo rodnj...

Prilog 1 Zapisnik Branka Mikulića sa sjednice političkog rukovodstva MOK SK Bihać, 22. 6. 1974. (Arhiv Federacije BiH, fond MB, 250/74)

Radnici u inozemstvu

Porijeklo skupine

Granica kao osnovna karakteristika područja je, u balkanskim uvjetima, predstavljala teško breme ovim ljudima koji su živjeli u skoro permanentnom ratnom stanju. To je oblikovalo mentalitet ljudi, njihove navike i vrijednosti, ali i privredna kretanja. Uopće, privredna kretanja su bila tako slaba da se, zapravo, može govoriti o stoljetnoj stagnaciji privrednog života. Takvo stanje je dovodilo društvo Bihaćke krajine do krajnjih granica izdržljivosti. Socijalistička Jugoslavija je ponudila neke mogućnosti stanovništvu a najinteresantnija je bila, od sredine šezdesetih godina 20. stoljeća, odlazak na Zapad. Koliko god paradoksalno zvučalo, od odlaska radnika na Zapad, u financijskom pogledu, puno su očekivali i država koja ih je slala kao i sami radnici koji nisu uspijevali naći posao u toj državi.

To je doprinijelo da u Krajini nastane jedna velika društvena skupina početkom sedamdesetih godina. Radi se o radnicima u inozemstvu ili kako su, zvani u zemljama primateljicama, *gastarbajteri*. Svaki drugi radnik iz Bosanske Krupe, Cazina i Velike Kladuše bio je zaposlen van svoga ognjišta, a u inozemstvu ih je bilo dva puta više nego u matičnim radnim organizacijama.¹⁵⁷ Većinom se radilo o polupismenim ljudima koji su napuštali krajiška sela i odlazili u svijet trbuhom za kruhom. Preko 15 000 građana sa ovoga područja je radilo pretežno u Saveznoj Republici Njemačkoj i Austriji.¹⁵⁸ Realno, utjecaj politike na ovu populaciju bio je mali ali su političari nastojali da ovladaju ovom skupinom i njihovim sredstvima koja nisu bila beznačajna. Već početkom 1971. godine na jednoj od sjednica Izvršnog vijeća SR Bosne i Hercegovine razmatrane su mogućnosti o angažiranju devizne uštedevine radnika u inozemstvu.¹⁵⁹ Zbog toga je vođena velika politička akcija kojom su *gastarbajteri* bili u žiži javnog života. Posebno se to moglo primijetiti

¹⁵⁷ *Oslobođenje*, 11. 11. 1971. (Nepotrebni izdaci za dokumente)

¹⁵⁸ *Oslobođenje*, 19. 11. 1972. (Prilog: Aktivnost komunista bihaćkog regiona)

¹⁵⁹ ABH, IV BiH (1971), 2/71

pred novogodišnje praznike i prvim sedmicama nove godine kada su ovi ljudi, zbog praznika na Zapadu, više vremena boravili u svojim rodним mjestima.¹⁶⁰

Pored njih u Krajini je postojala još jedna slična skupina ljudi koja tada nije spadala u ovu kategoriju. Veliki broj radnika radio je u SR Hrvatskoj i SR Sloveniji, dvjema jugoslavenskim republikama sa razvijenijom privredom i većim mogućnostima za zapošljavanje. Zbog blizine Bihaćke krajine ovim republikama radnicima nije bilo teško odlučiti se na traženje kruha upravo tamo. Sa područja cazinske općine u Sloveniji i Hrvatskoj je, sredinom sedamdesetih godina, radilo 3 500 ljudi dok ih je u inozemstvu bilo 3 000.¹⁶¹ Također, iz Velike Kladuše je 1 500 radnika radilo u zapadnim jugoslavenskim republikama.¹⁶² Procjene su da je približno isti broj ljudi radio u ovim republikama ili drugdje u Bosni i Hercegovini što čini oko 25 - 30 000 radnika iz Bihaćke krajine koji su radili van svoje regije.

Zvanični kurs prema gastarbajterima

Svake godine su vladajuće strukture organizirale sastanke sa ljudima koji bi dolazili na petnaestak dana svojim kućama na kojima su im o mogućnostima privrede govorili najviši tadašnji politički predstavnici.¹⁶³ Jedan od onih koji se često mogao vidjeti i čuti bio je Hakija Pozderac, gotovo uvijek u pratnji Luke Reljića koji je početkom sedamdesetih godina bio bihaćki gradonačelnik, a potom republički i državni službenik da bi svoju karijeru završio u Jugobanci Beograd. Regionalni sedmičnik "Krajina" je vrlo dobar ilustrator tendencioznosti nastupa spram ove populacije. Sa već spomenutih sastanaka dolazilo je puno priča i članaka o radnicima u inozemstvu koji su objavljeni u ovim novinama. Najčešće se potencirala ljubav prema rodnom kraju, što je normalno, kao i shvaćanje tih ljudi da se kraj razvio i da pruža velike mogućnosti. Posebno

¹⁶⁰ *Krajina*, 9. 1. 1979. (Stalno misle na povratak)

¹⁶¹ *Krajina*, 2. 9. 1977. (Dinamičan privredni razvoj – bijeg iz nerazvijenosti)

¹⁶² *Krajina*, 30. 5. 1975. (Programima razvoja brže rješavati probleme nerazvijenosti)

¹⁶³ *Oslobođenje*, 9. 1. 1972. (Stvorena osnova za dalju ekspanziju privrede)

su, navodno, *gastarbajteri* uviđali potencijale u poljoprivredi tako da su planirali uskoro se vratiti u rodni kraj, sa kupljenim mašinama, da bi obrađivali zemlju.¹⁶⁴

U nastojanju da pridobije ove ljude za svoje koncepcije razvoja privrede zvanična politika je ubrzo pokrenula novu inicijativu. Sasvim je jasno da su sredstva koja su posjedovali *gastarbajteri* bila cilj političara. Time se potvrđuje činjenica kroničnog nedostatka novca u Jugoslaviji (i Bosni i Hercegovini) kojeg je trebalo nabavljati na razne načine. Naime, u nacrtu Društvenog dogovora o zapošljavanju predviđena je mogućnost zaposlenja građana koji ulože svoja sredstva.¹⁶⁵ Ovaj, kako su ga protumačili vlastodršci, originalni pristup radnicima u inozemstvu provodile su tijekom 1976. godine mnoge tvornice u Bosni i Hercegovini. Zbog njegovog pozitivnog usmjerenja ubrzo je postao politički i privredni program bosanskohercegovačke vlasti.¹⁶⁶ Početkom 1977. godine veoma pompezno je najavljeno da su radnici iz inostranstva živo zainteresirani za izgradnju privrednih kapaciteta u svome kraju.¹⁶⁷ Navodili su se primjeri *gastarbajtera* sa područja općine Bosanska Krupa, iz mjesnih zajednica Bužim, Bosanska Otoka i Jezerski, i njihova želja da pomognu tim mjestima.¹⁶⁸

Obzirom da je nacrt Društvenog dogovora prihvaćen (zar bi moglo biti drugačije?) a i radnici su pokazali interesiranje organiziran je obilazak privrednih kapaciteta koji su nuđeni i u koja su se mogla uložiti sredstva. Tako je došlo do posjete članova Kulturno - sportskog centra (KSC) Jugoslavija (Manheim, SR Njemačka) Bihaću gdje su obišli PPPK Krajinu, poljoprivredno-prehrambeni kombinat, koji je od strane političara ocijenjen kao onaj gdje se mogu plasirati sredstva *gastarbajtera*.¹⁶⁹

¹⁶⁴ *Krajina*, 24. 3. 1978. (Između Salcburga i Polja)

¹⁶⁵ *Krajina*, 15. 4. 1977. (Velika šansa za radnike-povratnike)

¹⁶⁶ ABH, IV BiH (1976), Strogo pov. 52

¹⁶⁷ *Krajina*, 7. 1. 1977. (Interesovanje o mogućnostima povratka)

¹⁶⁸ *Krajina*, 11. 1. 1980. (Zainteresirani za razvoj)

¹⁶⁹ *Krajina*, 3. 6. 1977. (Naši radnici iz Manhajma u Bihaću)

Kada se, pak, govori o visini sredstava koja su se morala uložiti to je definirano krajem 1978. a obnarodovano početkom 1979. godine. *Gastarbajter* koji bi se vratio i želio ostvariti radni odnos u nekoj od ponuđenih tvornica trebao je uložiti dvogodišnji prosječni osobni dohodak u Bosni i Hercegovini.¹⁷⁰ Taj iznos je bio oko 90 000 dinara. Vrlo teško se može izbjeći kvalifikacija ovoga čina kao legalizacija korupcije. Treba samo pomisliti na kolone nezaposlenih i pokušati dokučiti kakav je bio njihov stav o ovome. Ipak, veoma nizak odziv *gastarbajtera* učinio je ovaj Društveni dogovor irelevantnim u ukupnom privrednom životu Bihaćke krajine. Slično ovoj akciji vlasti prošla je i akcija namjenske štednje, posebno deviza *gastarbajtera*, koja je propala uslijed nezainteresiranosti građana.¹⁷¹ Naravno, nezainteresiranost je produkt sasvim konkretne racionalizacije jer je stanje u Jugoslaviji početkom osamdesetih godina bilo sve samo ne financijski stabilno.

Da je *gastarbajterska politika* bila pravi promašaj govori niz pokazatelja. U vremenu kada su republičke strukture nastojale doći do njihovih novčanih sredstava putem udruživanja radi zapošljavanja u neku od ponuđenih tvornica u Bihaćkoj krajini je postojao ne mali broj nezaposlenih. Tako je u Bihaću u 1986. godini evidentirano 4 000 nezaposlenih.¹⁷² U 1980. godini, dakle u jeku provedbe *gastarbajterske politike* u Bihaćkoj krajini, bilo je 7 300 nezaposlenih (Bihać 2 263, Bosanska Krupa 1 349, Cazin 980 i Velika Kladuša 2 708).¹⁷³ Čitav ovaj period, od 1977. do 1987. godine, bio je ispunjen obećanjima *gastarbajterima* o poslu kod kuće, a broj nezaposlenih je rastao iz godine u godinu u svim općinama osim Velike Kladuše. Na koji način je, pak, ovaj program razvoja privrede doživljavao kod *gastarbajtera* svjedoči neuspjeh programa u tvornici Gorenje. Politički establišment je namjeravao zaposliti 500 povratnika iz inostranstva u ovu tvornicu, a uspjeli su na ulaganje sredstava nagovoriti tridesetak osoba.¹⁷⁴ Interesantno je da će nekoliko godina poslije

¹⁷⁰ *Krajina*, 9. 1. 1979. (Veća mogućnost za povratak kući)

¹⁷¹ *Krajina*, 18. 3. 1983. (Na potezu su povratnici)

¹⁷² *Krajina*, 10. 1. 1986. (Zajam prilika i za povratnike i za skori povratak)

¹⁷³ *Društveno-ekonomski razvoj opština SFRJ I*, 1982: 103 – 156.

¹⁷⁴ *Krajina*, 21. 1. 1983. (Povratnici udružuju sredstva)

ova tvornica postati interesantna povratnicima jer je vrlo brzo postala profitabilna. Na priređenoj izložbi “Velika privreda za malu privredu” koja je organizirana za *gastarbajtere* ova skupina je pokazala veliko interesiranje za ulaganje u Gorenje – Bira. Naravno, to više nije bilo moguće i ponovo se nudio kombinat PPPK Krajina koji je već nekoliko godina poslovao sa gubicima i imao problematične investicione programe (npr. Pivovara).¹⁷⁵

Koliki značaj je pridavan ovoj skupini govori i činjenica da su općinske, regionalne i republičke službe mijenjale svoje radno vrijeme da bi što više bili u kontaktu sa *gastarbajterima*.¹⁷⁶ Kao i obično sricali su se hvalospjevi o napretku i razvoju Bihaća i regije, odnosno o fantastičnim mogućnostima koje se sada pružaju. Aktivnost administracije je, zapravo, bila apsolutno usmjerena na ovu populaciju između dva Božića (25. decembar-14. januar). Istina je da su *gastarbajteri* nevoljko odlazili na ove sastanke ili su čak izbjegavali doći. Smatrali su to obavezom (ipak je to socijalistička i jednopartijska država) koju treba samo odraditi i čim prije zaboraviti. Koliko su se stvari sredinom osamdesetih godina promijenile govori slijedeći podatak. Naime na skup zanatskih radnika u Velikoj Kladuši, održan u aprilu 1986. godine, nije došao niko od predstavnika društveno – političkog života iako su bili pozvani.¹⁷⁷ Zaključak u kakvom je stanju bila mala privreda kao i društveno-politička situacija, iz ovoga primjera, ne moram ni izvući jer se sam nameće.

Mala privreda

Druga mogućnost, pored udruživanja sredstava, bila je *mala privreda* ili jednostavnije, zanatski obrt i poljoprivreda, koja se nastojala unaprijediti. Koncept *male privrede* koji je izgrađivan u republičkom vrhu direktno se vezao za ovu populaciju kao nosioca tog koncepta.¹⁷⁸ Skoro nijedna

¹⁷⁵ *Krajina*, 9. 1. 1987. (Dobra i loša iskustva)

¹⁷⁶ *Krajina*, 22. 12. 1978. (Iskrpne i korisne informacije)

¹⁷⁷ *Krajina*, 17. 4. 1986. (O tretmanu male privrede)

¹⁷⁸ *Krajina*, 5. 10. 1979. (“Mala privreda”-velika šansa)

rasprava o zanatstvu i poljoprivredi nije prolazila bez spominjanja ove skupine kao nosioca spomenute privredne grane.¹⁷⁹

Zanatstvo se nije ni približno razvijalo kako su željeli vlastodršci. Utjecaj vlasti na zanate je bio kontradiktoran i često kontraproduktivan. Regionalna zanatska zadruga “Zanatlija” osnovana je 1979. godine u Bihaću i trebala je voditi brigu o privatnom sektoru privrede na području Bihaćke krajine.¹⁸⁰ Od 750 vlasnika zanatskih radnji samo je njih 11 potpisalo Samoupravni sporazum o udruživanju. Novinar u citiranom članku navodi da je pokazana velika zainteresiranost pa je logično pitanje zašto je samo 11 osoba potpisalo sporazum! Članstvo u “Zanatliji” je, ipak, raslo velikom brzinom tako da se bilježi postojanje 888 članova u 1980. godina a već 1983. godine ima ih 1081.¹⁸¹

Da bi pospješili provedivost ovoga projekta općine Bihać i Bosanska Krupa donijele su nekoliko propisa kojima se olakšavao rad zanatskih radnji. Prvenstveno se to odnosilo na smanjenje poreskih opterećenja vlasnicima.¹⁸² U Bihaću su stoga neke poreze umanjili i do 35% da bi ohrabрили, u prvom redu *gastrabajtere*, na pokretanje biznisa.¹⁸³ Ovim se može tumačiti zbog čega su skoro svi privatnici, na kraju, ušli u zanatsku udругu. Bez članstva nije bilo poreskih olakšica!

Ljudima koji su bili spremni da pokrenu vlastiti posao u socijalističkom sistemu nije bilo lako odlučiti se na taj korak. Oni koji bi se odlučili nailazili su na niz poteškoća. U Bihaću je, na primjer, i pored pokušaja olakšanja putem poreske politike problem predstavljao nedostatak poslovnih prostora. Gradski plan je predviđao izgradnju poslovne četvrti u naselju Harmani ali je to rezultiralo sa tek nekoliko poslovnih objekata od 10 do 15 četvornih metara. Ono što se očekivalo od privatnog sektora je da svojim mini-poduzećima preuzmu i dovrše određene građevinske objekte “za koje nije zainteresirana građevinska operativa u

¹⁷⁹ *Krajina*, 28. 1. 1983. (Potpisan Društveni dogovor)

¹⁸⁰ *Krajina*, 16. 3. 1979. (Zanatlije organizovane)

¹⁸¹ *Krajina*, 4. 2. 1983. (Zanatstvo na velika vrata)

¹⁸² *Krajina*, 18. 8. 1978. (Stimulisati “malu privredu”)

¹⁸³ *Krajina*, 9. 1. 1979. (Veća mogućnost za povratak kući)

društvenom sektoru”.¹⁸⁴ Doista se ovaj članak može kvalificirati kao izuzetan primjer propagandističkog materijala zasnovanog na neistinama. Kriza u Jugoslaviji je bila tako velika da se za posao borilo svim sredstvima, a u Krajini, eto, društveni građevinski sektor bi neke “manje” poslove prepustio mini-poduzećima koja treba osnovati!

Već spomenuti program, koji je dolazio sa vrha države, kojim bi se koristila zarađena sredstva *gastarbajtera* kao investicije u maloj privredi, ali i na druge načine, imao je određeni odjek u Krajini. Projektanti razvoja su pretežno ovu populaciju vezivali, kao što je istaknuto, za razvoj poljoprivrede i zanatstva tako da su nastojali uputiti ih da u te privredne grane ulože svoja sredstva i nađu zaposlenje.¹⁸⁵ Čitava filozofija, kad je poljoprivreda u pitanju, zasnovana je na tome da se čovjek vrati u svoje selo i na svoje imanje koje bi obrađivao mašinama koje bi sam kupio. Nakon toga bi se nekako naveo na kooperaciju, naravno sa “Agrokomerc”-om, jer ne bi imao druge mogućnosti za plasman svojih proizvoda. Ipak, bezidejnost vlasti na koji način i kako pokrenuti malu privredu svjedoči i isti naslov članka, u razmaku od 2,5 godine, koji je to trebao promovirati. Da stvar bude još i gora “Mala privreda – velika šansa” ubrzo je postalo “Mala privreda – veliki problem”.¹⁸⁶

Kulturološke transformacije

Gastarbajteri su relativno brzo uspjeli da postanu društvena grupa na koju su, pored zvanične politike, i stanovnici polagali velike nade zbog njihove ekonomske moći. Položaj tih ljudi je, zapravo, u zemljama primateljicama, a posebno u sjevernim jugoslavenskim republikama, bio veoma težak. Po svjedočenju Alije Aleševića koji je kao student odlazio na rad u Sloveniju ti su ljudi živjeli izuzetno loše i u teškim uvjetima.¹⁸⁷

¹⁸⁴ *Krajina*, 11. 1. 1980. (zanatlije osnivaju mini-preduzeća)

¹⁸⁵ *Krajina*, 11. 3. 1977. (“Mala privreda”-velika šansa)

¹⁸⁶ *Krajina*, 8. 3. 1985. (“Mala privreda” – veliki problem)

¹⁸⁷ Sjećanje Alije Aleševića, razgovor obavljen u Velikoj Kladuši, 9. 11. 2006. U arhivu autora.

Bez svojih porodica, u improviziranim kućicama smještenim na periferiji, pokušavali su da zarade toliko da mogu prehraniti porodicu u Bosni i sebe u Sloveniji. Malo je bilo onih koji su uspjeli postići nešto više, a država je većinu promatrala kao uspješne i od njih očekivala podršku. Jednom prilikom kada se uvidjelo da taj koncept neće i ne može dati željene rezultate republikki političar je izjavio da “program odlaska naših ljudi na rad u inostranstvo nije pravilno shvaćen pa zbog toga niti uspješno proveden.” Vrlo rano, već 1975. godine sličan stav je iznio i jedan lokalni političar koji je rekao da je “politika zapošljavanja naših ljudi u inostranstvu imala određene efekte ali da je pogrešno shvaćena”.¹⁸⁸

Ipak, krajiški *gastarbajteri* su odigrali veoma bitnu ulogu u transformaciji društva i sa njima su u Krajinu dolazili drugačiji nazori koji su potom imali recepciju u čitavom društvu. Kroz historiju jedan od najtvrdih bedema Istoka osvojen je na psihološkom nivou. Ljudi su promijenili svijest, uvelike i sistem vrijednosti i tako postali bosanski zapadnjaci, i to ne samo u geografskom smislu. Patnju koju su preživljavali kao jeftina radna snaga u zemljama Zapadne Evrope nadomjestili su imitirajući Zapad u svome kraju. Ono što tamo nisu mogli biti u svome selu ili gradu su bili. Vrlo jasno se to oslikava u arhitekturi gdje je krajiška mala kuća, koja više sličići fortifikacijskom objektu, zamijenjena alpskim tipom kuće.¹⁸⁹ Pored arhitekture ova je skupina mijenjala i svijest stanovništva o životu drugih i drugačijih (na Zapadu, Slovenija, Hrvatska), mijenjala radne navike itd. Njihov utjecaj se može vidjeti i u činjenici da su Krajišnici relativno brzo postali pravi putnici koje se moglo sresti svuda u svijetu. Od ljudi koji su bili stoljećima vezani za svoju regiju u cilju njene odbrane postali su svjetski putnici. Istina, kao višestoljetnim graničarima ovoj populaciji je mobilnost bila urođena. Obično stanovništvo je često bježalo pred neprijateljem, a vojnici su ratovali na širem području Bosanskog ejaleta/Osmanskog carstva. Zbog toga je, na primjer, u Krajinu veoma popularan konjički sport koji je razvijan na vojničkoj tradiciji toga prostora.

¹⁸⁸ *Krajina*, 30. 5. 1975. (Programima razvoja brže rješavati problem nezaposlenosti)

¹⁸⁹ Uzelac, M. 2005: 66.

Pored uloge gastarbajtera u promjenama koje su se dogodile krajiškom društvu u sedamdesetim i osamdesetim godinama 20. stoljeća nije zanemariva, a može se reći da je zapravo bila primarna, uloga zvanične politike. U nastojanju da se okupi kadar koji je završio školovanje širom Jugoslavije pod okriljem jedne institucije, ili u okviru jednog projekta, nastao je časopis "Nauka u praksi". Namjera je bila da se kreativne snage isprobaju na polju znanstvenoga rada, a sve u cilju pronalaženja dobrih rješenja za razvoj regije i njeno priključivanje ostatku Bosne i Hercegovine koji je napustio nerazvijenost.¹⁹⁰ U pet brojeva koliko je puta izašao ovaj časopis nisu ponuđena rješenja, ali kako kaže pokretač projekta Omer Đug, neka su pitanja otvorena i uperilo se prstom na probleme koji su postojali i trebali biti riješeni. To je bio prvi iskorak znanstvenog krajiškog kruga u pokušaju samostalnog i neovisnog promišljanja problema društvenog razvoja. Obzirom na činjenicu da je časopis izašao samo pet puta to je dovoljan pokazatelj snage koju su posjedovali pokretači, kako financijske tako i znanstvene, kreativne i kadrovske. Međutim, otvaranjem ovakvih projekata pomicale su se vlastite granice i to je najvažniji segment koji je ovaj časopis promovirao. Treba istaći da je grafička rješenja za časopis uradio akademski slikar Dževad Hozo, inače i sam Krajišnik rodom iz Bihaća.

Slično stanje je bilo i na polju kulture i umjetnosti. Iako je politički vrh nastojao unaprijediti kulturni život bosanskohercegovačke periferije, ipak u nabranju svojih zasluga pri pokretanju kulturnih manifestacija širom Bosne i Hercegovine (Kikićevi susreti u Gradačcu, Andrićevi dani u Višegradu, Šimićevi susreti u Grudama i dr.) nije spomenuta nijedna manifestacija u Bihaćkoj krajini.¹⁹¹ Također, na prvom saboru bosanskohercegovačke kulture koji je održan u Sarajevu 1974. godine, a na kome su se trebali pokazati rezultati kulturne politike koju je provodila Republika ali i dati smjernice djelovanju u budućnosti, ova regija nije spomenuta u kontekstu napretka kulturnog života.¹⁹² Međutim, u drugoj polovini šezdesetih godina na Ostrožcu, prelijepom dvorcu koji

¹⁹⁰ Sjećanje Omera Đuga, 20. 12. 2006.

¹⁹¹ *Istorija SK BiH*, 1990: 204.

¹⁹² *Istorija SK BiH*, 1990: 204.

se nalazi iznad kanjona Une, općina Cazin, pokrenuta je kolonija kipara. Živopisni dvorac je trebao biti inspiracija kiparima iz čitave Jugoslavije, ali i šire, tako da je njihovo okupljanje postalo jedna od regionalnih atrakcija. Slikari su, pak, bili okupljeni u okviru slikarske kolonije “Krušnica” koja je bila organizirana u Bosanskoj Krupi i nosila je ime po krupskoj rijeci koju odlikuje veoma snažan izvor i lagani tok u dužini od 4 km do svoga utoka u Unu.

Vjerojatno zbog ove činjenice u Bihaćkoj krajini se pojavio niz slikara koji su bili priznati u svome esnafu diljem bivše države.¹⁹³ Prethodnik svim ovim umjetnicima u poslijeratnom periodu bio je već spomenuti grafičar Dževad Hozo. Preljep krajolik kojim dominira rijeka Una doprinio je pojavi niza umjetnika (Ibukić, Vlasisavljević, Kolaković i dr.). Razvoj slikarstva u Bihaćkoj krajini doprinio je nastanku i Bihaćkog bijenala što je samo po sebi potvrda čvrste ukorijenjenosti ovoga umjetničkog izražaja na ovome prostoru.¹⁹⁴ Zapravo je slikarstvo, kao umjetnički izražaj, postalo osnovni element prikazivanja nutrine i osjećanja krajiškog čovjeka koji je gotovo srastao sa prirodom koja ga okružuje, a posebno sa rijekom Unom i njenim sedrama, brzacima i odsjajima njene vodene površine.

Ne treba zanemariti da je Bihaćka krajina kroz historiju bila dom jednoj skupini umjetnika koji su bili poznati kao *pivači* (pjevači).¹⁹⁵ Navodi se da je svako selo imalo svoga pivača koji je njegovao narodnu tradicionalnu epsku poeziju ali je bio i društveni kroničar odnosno kritičar. Upravo u periodu koji je predmetom moga proučavanja pojavio se niz umjetnika iz ovih krajeva koji su zauzimali značajnija mjesta na jugoslavenskoj književnoj sceni kao i na pop-kulturnoj sceni koja je postajala sve snažnija. Transformacija ove historijske pojave se ovdje dogodila na interesantan i čudan način tako što je tradicija ogrnuta u modernost. Pivač je postao folk, rock ili pop izvođač. Jedina razlika, a koja je u dje-

¹⁹³ Idžaković, K. *Bihaćki likovni život 1967–1984*. Književni klub Ivan Goran Kovačić, Bihać, 1985: 52.

¹⁹⁴ Idžaković, K. 1985: 120.

¹⁹⁵ Muharemović, H. H. *Naša vremena i običaji*, Vlastita naklada, Bihać, 1997: 131.

lovanju ovakvih osoba veoma značajna, je ta što je moderni pjevač izgubio mogućnost kritičkog odnosa spram vlasti i društvenog života već je njegovo djelovanje postalo estradno, zabavljačko.

U želji da se trendovi kreativne produkcije Krajišnika, u prvom redu Bišćana, nastave Narodna biblioteka Bihać je pokrenula izdavanje zbornika pjesama koji je nosio simboličan naziv “Svitanja”.¹⁹⁶ Ovaj zbornik je sabrao pjesme mladih i neafirmiranih bihaćkih pjesnika i tiskan je u 3 000 primjeraka što je za ovu regiju bila magična brojka koja se nikako nije mogla preći i gotovo sve značajnije tiskovine su imale tu tiražu.¹⁹⁷ Kada je u pitanju odnos stanovništva prema knjizi situacija nije bila nimalo zadovoljavajuća. Također, obnova knjižnog fonda nije bila niti bližu onome što je trebao biti standard na prostoru Jugoslavije. U Narodnoj biblioteci Bihać 1975. godine je bilo 23 000 knjiga.¹⁹⁸ U izvještajima se navodi da je godišnji rast u fondu oko 3 000 knjiga i da se teži dostići omjer 1:1 (knjiga po glavi stanovnika) što bi značilo da knjižni fond treba imati oko 65 000 knjiga koliko je Bihać imao stanovnika u ovome periodu. U izvještaju o radu za 1978. godinu se, pak, opet spominje broj od 23 000 knjiga što će reći da se ostalo na istom u proteklih nekoliko godina.¹⁹⁹ U ostalim općina (Cazin, Bosanska Krupa i Velika Kladuša) to je stanje bilo još lošije i stanovništvo je teže stjecalo naviku odlaska u biblioteku i korištenja njihovih knjiga. Većina članova biblioteka su bili učenici osnovnih i srednjih škola, studenti i pripadnici radničke klase koja je putem određenih partijskih aktiva nastojala promovirati knjigu i čitanje. Ovi posljednji su naravno izvršavali svoju dogovorenu partijsku dužnost ali, ipak, nisu znatnije utjecali na promjenu navika stanovništva jer su i sami većinom sa knjigom bili “na Vi”.

¹⁹⁶ *Kultura i udruženi rad*, SIZ za kulturu, Bihać, 1979: 7.

¹⁹⁷ Interesantno je da je više od desetljeća lokalni sedmičnik “Krajina” imao tiraž 3 000 primjeraka i to upravo u sedamdesetim i osamdesetim godinama 20. stoljeća. Ovaj tiraž, obzirom na prostor koji je sedmičnik pokrivao, je nizak ali ukupni društveni kontekst i odnos prema čitanju nisu mogli doprinijeti boljem stanju. Od dnevnih listova najpopularniji je bio sarajevsko Oslobođenje, a iz drugih djelova Jugoslavije zagrebački Večernji list. Ipak niti oni nisu imali velike veliku prodaju na ovome području.

¹⁹⁸ *Izvještaj o radu 1975 (Plan razvoja kulture 1976–1980)*, 1976: 8.

¹⁹⁹ *Kultura i udruženi rad*, 1979: 21.

7. “AGROKOMERC”.

POLITIKA, POLITIKA, POLITIKA

Razvoj tvornice

O utjecaju politike kao i o zastrašujućoj kompleksnosti toga utjecaja na društvene procese najzornije svjedoči tvornica Agrokomerc i afera koja je izbila 1987. godine. Preko događanja koja su bila vezana za ovaj poljoprivredno - prehrambeni kombinat u toku 1987. godine, ali i kroz njegov razvoj od početka sedamdesetih godina može se pratiti sva snaga i naboj političkog utjecaja kada se radi o privrednom razvoju dijela Bihaćke krajine. Također se mogu detektirati, mada to teorijski nategnuto izgleda i ima formu teorije zavjere, počeci uništenja bivše države uslijed promijenjenih političkih odnosa, naročito zbog dešavanja u SR Srbiji i među srpskom intelektualnom elitom. Sasvim je moguće i racionalno tvrditi da se na ovome primjeru, zapravo, sasvim jasno pokazuje neurotičnost jugoslavenske politike, u prvom redu vojno - obrambenog koncepta koji je svojim projekcijama, kako će se pokazati, činio medvjeđu uslugu područjima koja su bila od strateške važnosti mogućih vojnih operacija (obrana od Istoka ili Zapada), dok su u promijenjenim političkim realitetima koja su nastupila nakon Titove smrti (1980.) ta područja postajala izuzetno ranjiva i podložna svakojakim manipulacijama.

Bihaćka krajina je, u svakom slučaju, predstavljala jedno od najznačajnijih područja za vojsku. Zbog svoga geostrateškog položaja bila je podesna za oba koncepta ratovanja, i obrambeni i agresivni. Stoga je utjecaj vojnog establišmenta bio velik i presudan za njen privredni i eko-

nomski napredak. Ostvarujući suradnju sa Armijom ova se regija stavila pod okrilje krugova u JNA i time se vezala nitima koja se nisu mogle tako lako prekinuti. Potencijalno, slabljenje Armije bi slabilo i samu regiju, što se na kraju i dogodilo, a "Agrokomerc" je personifikacija svih tih odnosa i događanja. "Agrokomerc" se, stoga, zbog ukupnosti društvenog života i jedinstvene putanje modernizacijskih procesa u Bihačkoj krajini može i treba smatrati egzemplarom negativnog djelovanja dogovorne ekonomije i na njoj nastalih političkih i društvenih odnosa koji su produkt interesa određene političke oligarhije.²⁰⁰

Tvornica je nastala 1969. godine iz opće zemljoradničke zadruge, forme poljoprivrednog djelovanja koje je bilo uspostavljeno u Jugoslaviji, a gdje se pokušavalo seljake uključiti u proces proizvodnje i plasmana proizvoda.²⁰¹ Ova zemljoradnička zadruga je imala sjedište u Maljevcu, susjednoj SR Hrvatskoj, blizu granice sa Bosnom i Hercegovinom, koje je potom premješteno u Veliku Kladušu. Do 1972. godine tvornica je nosila ime "Agromerkantilija" kada se naziv mijenja u "Agrokomerc".²⁰² Oba naziva su trebala pokazati da je poljoprivredna proizvodnja ali i plasman proizvoda nešto što će dati karakter tvornici i da je to smjer njenog razvoja. Karakteristika razvoja ove općine jeste i to da na njeno područje nisu došli "giganti" sa svojim kapacitetima, što je bila zvanična privredna politika bosanskohercegovačke političke vrhuške.

Relativno brzo ova je tvornica počela sa investiranjem u kapacitete u kojima bi se proizvodila hrana. Čitava filozofija proizvodnje je, u početku, bila utemeljena na konzumnom jajetu, odnosno, značaju ovoga proizvoda u prehrambenoj industriji i njegovoj ulozi kao baze za većinu proizvoda koje je tvornica imala i namjeravala imati. Već 1971. godine uloženo je 18 miliona dinara u peradarsku farmu koja je pokrenuta u Velikoj Kladuši, a koja je bila embrion razvoja ovoga poljoprivredno-prehrambenog kombinata.²⁰³ Prve farme koje su izgrađene bile su u

²⁰⁰ Filipović, M. *Afera Agrokomerc i smrt Hamdije Pozderca*. TDP, Sarajevo, 2008: 78.

²⁰¹ AFBH, MB (1987), 318/87

²⁰² *Krajina*, 18. 9. 1987. (Kako je Fikret "gradio" komunizam)

²⁰³ *Oslobođenje*, 26. 8. 1971. (Hamdija Pozderac u Cazinu i Kladuši)

selima Dubaljevo, Dubrave, Pećigrad, Šumatac. Izgrađena valjaonica u Vidovskoj trebala je osigurati da čitav proces proizvodnje bude zaokružen unutar "Agrokomerc"-a čime je tvornica osiguravala samostalnost, ali i mogućnosti za napredak.²⁰⁴ "Lohman"-ova tehnološka oprema je i danas, uglavnom, u ispravnom stanju. Tek su djelomično devastirane ali i dalje upotrebljive. Pred izbijanje afere 1986. godine, prema podacima republičkog rukovodstva, "Agrokomerc" je proizvodio 195,7 miliona konzumnih jaja i 8 870 tona mesa žive mjere, a proizvodni objekti su postojali na 40 lokaliteta u općinama Velika Kladuša i Cazin.²⁰⁵ S druge strane, tačnijim se čini podatak koji je iznio Alija Alešević, dugogodišnji direktor "Agrokomerc"-ove Interne banke, da je pred *afere Agrokomerc* imao 523 farme na području od oko 600 kvadratnih kilometara i da takva koncentracija farmi nije postojala i ne postoji u jugoistočnoj Evropi.²⁰⁶ U ovaj broj su uključena i mala seoska gazdinstva kojih je bilo veoma mnogo na području na kojem je "Agrokomerc" djelovao, a što zvanična republička statistika nije uvažila u svome izvještaju već je pažnju posvetila samo kapacitetima koji su direktno bili uvezani u "Agrokomercov" sistem.

"Agrokomerc" se, preciznije rečeno, razvijao na površini od 668 kvadratnih kilometara dok su AIPK i UPI obuhvaćali 10 377 odnosno 11 099 kvadratnih kilometara.²⁰⁷ Ova površina se odnosi na proizvodne kapacitete koji su bili u okviru određene tvornice kao i na teritoriju koju su svojim proizvodima pokrivali. Otprilike je i broj stanovnika bio sličan ovim odnosima. Dakle, deseterostruko više stanovnika je bilo povezano sa UPI-jem ili AIPK-a. Kad se radi o ukupnim investicijama, ne samo iz Fonda za nerazvijene, "Agrokomerc" je u periodu 1981-1985. godine učestvovao sa 22,8% i ispred njega je bio samo AIPK sa 24,1% učešća.²⁰⁸ I ovaj podatak vrlo jasno pokazuje da je velikokladuški gigant imao veoma dobru "pozadinsku infrastrukturu". Doda li se tome tvrdnja Mi-

²⁰⁴ Razgovor sa Alijom Aleševićem, 9. 11. 2006.

²⁰⁵ AFBH, MB (1987), 318/87

²⁰⁶ Razgovor sa Alijom Aleševićem, 9. 11. 2006.

²⁰⁷ Uzelac, M. 2005: 219 – 220.

²⁰⁸ Uzelac, M. 2005: 219.

lana Uzelca da su najpovoljniji krediti išli upravo "Agrokomercu" onda je sasvim jasno da je ova tvornica imala poseban status.²⁰⁹ Treba, dakle, utvrditi ko im je to učinio mogućim i iz kojih razloga!

Obzirom da je većina poljoprivredne proizvodnje na ovome području bila u individualnom sektoru velika pažnja se posvetila kooperaciji sa privatnim gazdinstvima. Za napredak Bihaćke krajine, jednog od najzaostalijih područja u čitavoj Jugoslaviji, kooperacija je bila važan segment. Emancipacije stanovništva se isto tako koliko i ekonomski prosperitet odvijala uključivanje velikog broja krajiških porodica u društvene tokove. Do tada, stanovništvo zatvoreno u okviru svojih imanja i sela počelo je da djeluje na širem području. Upoznavali su institucionalno djelovanje, norme. Počeli su da u većem broju školuju djecu. Važnost individualnog sektora u razvoju poljoprivrede veoma je često isticao predsjednik PO "Agrokomerc"-a Fikret Abdić i na tome temeljio svoje koncepcije razvoja.²¹⁰ Također, ovo je bila i zvanična državna politika tako da se "recept" ne može i ne treba pripisivati kao "Agrokomerc"-ov niti Fikreta Abdića, što se često čini.

U periodu 1976-1978. ukupan broj investicija, izražen kroz novčana sredstva, na području OPK Bihać je bio 3, 46 miliona dinara, ili 3,4% u SR BiH, a najviše je otišlo na tvornice stočne hrane, hidrantnog kreča i konzumnih jaja i ljekobilja.²¹¹ Sve ove tvornice nalazile su se u sastavu "Agrokomerc"-a i služe kao baza za sekundarnu i tercijarnu proizvodnju. Od 1976. do 1987. godine "Agrokomerc" je u Republičkom fondu za nerazvijene participirao sa 18,5% sredstava dok su AIPK iz Banja Luke i UPI iz Sarajeva, dva najveća poljoprivredno – prehrambena kombinata, participirali sa 23,6% odnosno 22%.²¹² Ovi postotci daju dosta drugačiju sliku kada se usporede sa površinom na kojoj su se razvijali ovi kombinati kao i broj stanovništva koje je direktno ili indirektno bilo povezano sa njima, a što sam pokazao u prethodnim pasusima. Samo na

²⁰⁹ Uzelac, M. 2005: 273.

²¹⁰ *Oslobođenje*, 19. 11. 1972. (Prilog: Aktivnost komunista bihaćkog regiona)

²¹¹ *Privredni pregled*, Juni 1979.

²¹² AFBH, MB (1987), 179/87

osnovu tih podataka može se egzaktno utvrditi posebna pozicija i status velikokladuškog proizvođača jer gotovo svi parametri jasno pokazuju njegov povlašten položaj.

Nekoliko razgovora koje sam obavio sa vrlo značajnim informan-tima, Mujom Koštićem²¹³ i Fikretom Čelebićem²¹⁴, bili su od velikog značaja da bih shvatio koju moć je posjedovala ova tvornica i na koji način je funkcionirala. Pored toga što se bavila industrijskom špijunažom i "prepisivala" recepte (najinteresantniji je proizvod Vegedor koji je kopija Vegete, a bilo je niz takvih proizvoda), plaćala penzionirane znanstvenike da im odaju određene tajne proizvodnje, podmićivala je sve redom pa i zvaničnike OUN-a (Organizacija Ujedinjenih Naroda) radi dobivanja nekih programa.²¹⁵ Tako su zbog plasmana svoje robe NATO-u (North Atlantic Treaty Organization) i nekim drugim strukturama podmitili jednog od UN-ovih eksperata koji je boravio u Istri jahtom koju je želio imati. U akciji podmićivanja glavnu ulogu u korist "Agrokomerc"-a odigrala je JNA. Naravno, ovime menadžment "Agrokomerc"-a nije činio nešto novo jer je ovakav vid dobivanja poslovnih aranžmana rasprostranjen u svim dijelovima svijeta i u svim vremenima.

Isto tako, glavni opskrbljivač hranom Dalmacije, riječki "Brodokomerc", davao im je mogućnost da sami upišu koliki će biti "Agrokomerc"-ov postotak robe koji ide u trgovine i hotele Dalmacije, a ono što oni ostave raspodijelit će se na druge poljoprivredno - prehrambene proizvođače iz zemlje. "Agrokomerc" je u svojoj ponudi imao prerađevine od pilećeg i purećeg mesa, konditorski program, džemove, paštete, marmelade i niz drugih proizvoda koji su se mogli plasirati ka hotelima i restoranima. Sugovornici su naveli da je Podravka najviše trpjela ovu "Agrokomerc"-ovu moć koji je bez problema mogao, umjesto ko-

²¹³ Mujo Koštić je bio portparol Fikreta Abdića i predstojnik njegovog ureda. Razgovor s njim, na njegovo inzistiranje, nisam snimio a obavio sam ga u Sarajevu, 28. 6. 2007.

²¹⁴ Fikret Čelebić je neko vrijeme bio direktor OUR-a Transport u Agrokomercu i razgovor sa njim mi je umnogome pomogao iako je dao opće pokazatelje suradnje JNA i Agrokomerca. Razgovor s njim nisam, na njegovo inzistiranje, snimio, a obavio sam ga 28. 8. 2007. godine u Bihaću

²¹⁵ Razgovor sa Mujom Koštićem, obavljen u Sarajevu, 28. 6. 2007.

privničkog proizvođača, plasirati svojih proizvoda koliko je htio. "Brodokomerc" je, kada se rasplamsala afera prozvan zbog posebnog vida suradnje koji je imao sa "Agrokomerc"-om što su oni objasnili sasvim jednostavno. Velikokladuški kolos je bio najbolji poslovni partner u Jugoslaviji i s njim je bilo najlakše raditi.²¹⁶

Nekoliko je mišljenja o periodu u kojem su se razišli "Agrokomerc" i SR Bosna i Hercegovina glede razvojnih planova velikokladuške tvornice. Program ekonomske stabilizacije koji je sačinila Kraigherova komisija (DPES) je, svakako, jedan od graničnika obzirom da je inzistirao na sužavanju investicija. Centralni komitet SK Bosne i Hercegovine (CK SK BiH) je, s tim u vezi, donio Akcioni plan gdje su date smjernice o investicijama. Između ostalih i "Agrokomerc"-u je sugerirano da "smanji gas" i ograniči investicije, te da uskladi svoj razvoj prema propisima komisije i mogućnostima SR Bosne i Hercegovine.²¹⁷ Ove smjernice od strane "Agrokomerc"-ovog Poslovnog odbora nisu bile uvažene i politika tvornice je otišla u drugom pravcu. Izvršno vijeće Bosne i Hercegovine je, stoga, na svojoj sjednici 19. jula 1984. godine upozorilo "Agrokomerc" da ne može ići u nove investicije što je bilo u skladu sa politikom republičkog vrha.²¹⁸ Tražilo se da menadžment provede konsolidaciju pa da potom razmišlja o daljem razvoju. Snižavanje investicija je značilo "zamrzavanje" razvoja zbog nedostatka novca. Nije se, dakle, radilo o preusmjeravanju sredstava. Njih jednostavno nije bilo. Obzirom da se nisu iz tvornice odazvali pozivu Izvršnog vijeća Bosne i Hercegovine upozoreni su ponovo u septembru 1986. godine da usklade razvoj.²¹⁹ Tada su, kako se navodi u dokumentu, iz "Agrokomerc"-a napali bosanskohercegovačko rukovodstvo zbog maćehinskog odnosa Republike prema Krajini.²²⁰

²¹⁶ *Vjesnik*, 13. 9. 1987. (Drugi "komerc")

²¹⁷ *Deseta sjednica CK SK BiH*. CK SK BiH – NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo: 25 – 26.

²¹⁸ AFBH, MB (1987), 309/87

²¹⁹ AFBH, MB (1987), 318/87

²²⁰ AFBH, MB (1987), 318/87

Predsjednik Poslovnog odbora "Agrokomerc"-a, Fikret Abdić, tvrdio je da je podrška Bosne i Hercegovine njegovoj tvornici jenjavala od 1979. godine dok Milan Uzelac navodi da su najpovoljnija investicijska sredstva od 1980. do 1985. godine išla upravo toj tvornici.²²¹ Ovi stavovi nisu nepomirljivi i kontradiktorni su samo na prvi pogled. Iako su u "Agrokomerc"-u dobivali najpovoljnije kredite, nisu ih dobivali od Bosne i Hercegovine, već iz drugih izvora.

Stoga je Ivan Brigić, član CK SKJ-u iz Bosne i Hercegovine, na poznatoj sjednici ovoga političkog tijela 8.9.1987. godine ustvrdio da je "Agrokomerc" od 1984. godine sredstva nabavljao van Bosne i Hercegovine.²²² Po njemu, tada se i dogodio razlaz između krajiškog giganta i Republike. Također, veoma razumno pitanje je postavio Petar Dodik, član Predsjedništva SR BiH, otkud Abdiću tolika snaga da svemu prkosi i da tjera svoj koncept!²²³ Tvrdnja Dodika je bila tačna i svako ko je dolazio u dodir sa Abdićem mogao je osjetiti njegovu osionost, posebno predstavnici privrednih subjekata iz Bihaćke krajine. Velika Kladaša je, i to je zanimljivo, napustila "nerazvijene" baš 1979. godine, a "Agrokomerc" je i dalje nastavio dobivati sredstva iz Fonda za nerazvijene. Brigićev stav je zapravo produkt njegovih saznanja o poslovanju "Agrokomerc"-a poslije 1984. godine i on je tu dobro detektirao kada pojačano financiranje "Agrokomerc"-a od strane drugih započinje, mada nije tačno da se to i ranije nije dešavalo.

Zbog teškog ekonomskog stanja u Jugoslaviji ali i čvrstoj politici bosanskohercegovačkog rukovodstva, posebno kada se radilo o provedbi DPES-a, počela je igra sa mjenicama. Direktor Interne banke Alija Alešević je tvrdio da od 1978. do 1987. godine nije prošao mjesec bez izdanih mjenica koje su "prelijevale" obrtna sredstva u investicije.²²⁴ Intenzivno su se mjenicama počeli koristiti od 1983. godine, a 1980. godine je došlo i do prve afere kada je direktor Bihaćke banke, Esad

²²¹ Uzelac, M. 2005, 273.

²²² AFBH, MB, 179/87

²²³ AFBH, MB, 313/87

²²⁴ *Krajina*, 17. 6. 1988. (Trećeoptuženi otkriva karte)

Mujakić, smijenio direktora filijale u Velikoj Kladuši, Hasana Mehića.²²⁵ Intenziviranje korištenja mjenica se, dakle, poklapa sa Brigićevim stavom o nabavljanju sredstava van Bosne i Hercegovine. Ova "prva afera" završila je tako što je Bihaćka banka otkupila mjenice koje je naknadno "Agrokomerc" isplatio. U javnost nije ništa dospjelo i slučaj je brzo zaboravljen. Novinarka Amira Bajrić koja je koristila dokumentaciju banke i progovorila o aferi iz 1980. godine se potom zapitala kako će se sada stvari riješiti.²²⁶ Očito je, iz onoga što se događalo u jesen 1987. godine, da su mnoge stvari bile dosta drugačije u odnosu na 1980. godinu što ni sama novinarka nije mogla pretpostaviti. U 1980. godini igra sa mjenicama nije imala obim kao 1987. godine i nisu ogromna sredstva bila predmetom spekulacije. Ipak, iz ovoga primjera se vidi na kojem principu je "Agrokomerc" poslovao. Manje – više, 1987. godine ista se stvar ponovila ali sa dosta većim iznosom. Razlika je samo u tome što je 1980. godine nabavljač sredstava za "Agrokomerc" imao punu političku moć i mogao je kontrolirati situaciju dok je 1987. godine i on sam bio u nemilosti i ne više svemoćan.

Još je jedan segment bitan u poslovanju "Agrokomerc"-a. Usitnjenost posjeda koji se nalazio u individualnom sektoru predstavljao je problem vlastima koje su nastojale podići poljoprivrednu proizvodnju na viši stupanj. Veoma često, u najznačajnijim forumima isticana je potreba udruživanja i pokušavalo se naći modalitete za to udruživanje.²²⁷ To je bio i zaključak komisije koja je razmatrala poljoprivrednu problematiku na 7. kongresu SK BiH održanom u maju 1978. godine čime su se podržavali zacrtani ciljevi od prije desetak godina. Jedan od logičnih koraka, za Bihaćku krajinu, bilo je povezivanje kladuškog kombinata i bihaćke PPPK Krajine kao dva najznačajnija poljoprivredna kombinata koja se mogu nadopunjavati.²²⁸ Investiciona ulaganja, po mišljenju bihaćkih ekonomista, ne bi bila dovoljna za razvoj prehrambene industrije tako da je povezivanje bilo nužno. Posebno se to odnosilo na pitanje zemljišta

²²⁵ *Krajina*, 11. 9. 1987. (Poigrali se i 1980.)

²²⁶ *Krajina*, 11. 9. 1987. (Poigrali se i 1980.)

²²⁷ *Krajina*, 19. 5. 1978. (Udruživanje u poljoprivredi – dugoročan zadatak)

²²⁸ *Krajina*, 5. 12. 1980. (Šanse u saradnji "Krajine" i "Agrokomerca")

koje je PPPK Krajina imala, a koje je "Agrokomerc"-u nedostajalo. Ipak, ovakva saradnja je glatko odbijena od strane "Agrokomerc"-a, a Fikret Abdić je glasine o ujedinjavanju nazvao zlonamjernim.²²⁹

O potrebi integracije i povezivanja govorio je i Hamdija Pozderac. Po njemu, problem privrede je bio nedostatak komunikacije. Posebno oštra granica bila je povučena između poljoprivrednih kombinata.²³⁰ Izgleda kao da je neizravno govorio o odnosima bihaćkog PPPK i velikokladuškog "Agrokomerc"-a. Vrlo je bitno utvrditi na ovome primjeru kako su se ponašali određeni političari koje se optuživalo za pomoć "Agrokomercu" *po svaku cijenu*. Munir Mesihović, visoki bh. političar, je, tako, krajem ljeta 1985. godine boravio u Bihaćkoj krajini i u razgovoru sa predstavnicima četiri krajiške općine (Bihać, Cazin, Bosanska Krupa i Velika Kladuša) napomenuo da se PPPK Krajina i "Agrokomerc" moraju povezivati.²³¹ On je iznio i pokazatelje za općinu Bosanska Krupa, posebno mjesnu zajednicu Bužim, o poražavajućoj stopi zaposlenosti (1%) dok je 50% obradivih površina neobrađeno. Indikativno je da je Mesihović boravio u Bihaćkoj krajini kada je PPPK pripremao tužbu protiv "Agrokomerca" tako da se pozivanje na saradnju ova dva kombinata može tumačiti i kao pokušaj smirivanja situacije.

Iako, dakle, nisu željeli surađivati sa tvornicom PPPK Krajina "Agrokomerc" je u Cazinu neovlašteno i bez ikakvih problema preuzeo njihovo zemljište za svoje potrebe! Taj upad se desio u septembru 1984. godine a sve je završilo tužbom PPPK Krajina godinu dana poslije, u septembru 1985. godine.²³² Epilog je taj da se o ovome počelo govoriti tek kada je *afera Agrokomerc* nastala i kada ova tvornica više nije imala nikakvu političku zaštitu. Odnos "Agrokomerc"-a prema PPPK Krajini je dobar pokazatelj odnosa velikokladuškog giganta prema svim tvornicama na ovome području, bez obzira kojoj su privrednoj grani pripadale. Naime, "Agrokomerc" se razvijao tako da je sredinom osamdesetih go-

²²⁹ *Krajina*, 21. 2. 1986. (Otpori sa prizvukom ličnog)

²³⁰ *Krajina*, 22. 4. 1983. (Izvršavati ono što je dogovoreno)

²³¹ *Krajina*, 6. 9. 1985. (Budućnost u seoskim kapacitetima)

²³² *Krajina*, 11. 9. 1987. (Kad Fikret zaore)

dina imao, pored poljoprivredno – prehrambene industrije, jaku transportnu i građevinsko-projektну operativu. Svako ko mu je stajao na putu bivao je optužen i osuđen, a najzorniji primjer je građevinska firma "Grupeks" na čijem je čelu bio Muhamed Talakić.²³³

Pitanje koje je bilo otvoreno skoro desetljeće, povezivanje dva poljoprivredno - prehrambena kombinata, kulminiralo je, dakle, u 1986. godini koja je, ionako, bila veoma značajna za "Agrokomerc". Naime, on je započinjao novi investicijski ciklus a problem nedostatka novca je bio prisutan, čak je stanje po tom pitanju bilo skoro alarmantno. Također je naglašeno izgrađivana infrastruktura za koju su sredstva od 15 starih milijardi dinara osigurano samodoprinosom, a 70 starih milijardi se planiralo nekako "namaknuti".²³⁴ Ova, četvrta faza razvoja "Agrokomerca", imala bi uspjeha da se desila nekoliko godina ranije obzirom na tadašnju konstelaciju odnosa u Jugoslaviji i neokrnjenu moć koju su imali "Agrokomerc"-ovi dušobrižnici. Već 1986. godine Bosna i Hercegovina je bila pod izoštranim nadzorom srpskih ideologa i svaki propust se pomno ispitivao u želji da posluži ostvarenju njihovih ciljeva.

Radna grupa, koju je formiralo Izvršno vijeće SR Bosne i Hercegovine 5. juna 1987. godine, nakon shvaćanja da su u "Agrokomerc"-u nastali veliki problemi, prikupila je niz statističkih pokazatelja razvoja tvornice. Na čelu tima je bio Kasim Umičević, zamjenik guvernera Narodne banke Bosne i Hercegovine.²³⁵ Ovo je bio prvi konkretan potez bosanskohercegovačkog rukovodstva u nastojanju da se stekne realna slika onoga šta se događalo i događa u "Agrokomerc"-u. Analizu su završili 28. jula 1987. godine i to za period 1981 - 1985. godine. Nešto ranije, 17. marta 1987. godine, formirana je Komisija za "Agrokomerc" koja je bila pod jurisdikcijom republičke policije, odnosno Službe državne bezbjednosti.²³⁶ Rad ovoga organa vlasti je najznačajniji kada se govori o *aferi Agrokomerc* i o načinu na koji je afere pokrenuta. Obzirom

²³³ *Krajina*, 8. 1. 1988. (Stara pjesma novi izvođači)

²³⁴ *Krajina*, 14. 2. 1986. (Istorijski razvojni korak)

²³⁵ Dodik, P. *Uspori i pad "Agrokomerca"*. DES, Sarajevo, 2003: 85.

²³⁶ Dodik, P. 2003, 30.

da je uloga republičke policije postala tako značajna da se skoro ništa nije moglo rješavati bez prisustva Duška Zgonjanina, načelnika SDB – a, svim političkim forumima dovoljan je pokazatelj stanja u Bosni i Hercegovini tokom 1987. godine.²³⁷

Analiza Radne grupe Republičkog Izvršnog vijeća je pokazala da je od 1982. do 1986. godine prosječna godišnja stopa rasta proizvodnje u "Agrokomerc"-u bila preko 10% dok se izvoz od 1984. godine utrostručio.²³⁸ To je sve govorilo da je tvornica poslovala veoma pozitivno i imala izvoznu orijentaciju. Ukupni prihodi u 1985. godini bili su 132.721 miliona dinara a 1986. godine 332.385 miliona dinara. Izvoz u 1986. godini je iznosio oko 42 miliona dolara.²³⁹ Savezni sekretarijat za financije je, pak, dao podatak da je u 1986. godini kombinat bio izvozno pasivan. Uvezao je 120 miliona dolara robe, a izvezao oko 70 miliona dolara pretežno tuđe robe (željezo, šećer, kukuruz).²⁴⁰ Ovi podaci koje je dao Savezni sekretarijat za financije, posebno za 1986. godinu i II i III kvartal 1987. godine su zapravo tačniji jer je "Agrokomerc" zaista izvezio tuđe proizvode, a isticao se betonski čelik koji se proizvodio u Željezari Zenica i koji je izvožen preko riječke luke. Poslije 1984. godine "Agrokomerc" je većinu stvari koje je izvezio dobavljač od drugih proizvođača. Zenička Željezara je bila najveći partner i suradnja ova dva kombinata je bila značajna. Ne treba izgubiti iz vida da je *afera Agrokomerc* skinula sa direktorske pozicije u Željezari Stanka Tomića upravo zbog saradnje ove dvije firme.²⁴¹ I o njemu su pronađeni argumenti o kriminalnom djelovanju.²⁴² Suština za optužbu "Agrokomerc"-a je bila

²³⁷ Uzelac, M. 2005, 183.

²³⁸ AFBH, MB (1987), 318/87

²³⁹ AFBH, MB (1987), 318/87

²⁴⁰ AFBH, MB (1987), 307/87

²⁴¹ *Deseta sjednica CK SK BiH*, 1987: 19.

²⁴² Stanko Tomić je bio jedan od najbližih suradnika Hamdije Pozderca pa se i ovdje može tražiti određena veza. U jednom razgovoru mi je rečeno da je Željezara ovom saradnjom bila na dobitku jer je najbolju cijenu betonskog čelika mogao ostvariti "Agrokomerc" zbog veza koje je imao u državi i u inostranstvu. Da je Stanko Tomić, doista, smatrao kako sve radi pošteno i po zakonu svjedoči njegovo pismo upućeno Branku Mikuliću u kojem ga

da nisu bili registrirani za obavljanje vanjskotrgovinskih poslova i da nije konzultirao STOF u tome poslovanju.²⁴³

Vanjskotrgovinski partneri velikokladuškog giganta, što je veoma interesantno, su bili jugoslavenski državljani. Preko 70% poslovanja sa svijetom išao je preko 3 firme: "Tuson" (vodio ju je Radivoje Čuković, Panama), "Jugotrade" (Kosta Govedarica, Švicarska) i "Flavorex" (Husein Melkić, Kanada).²⁴⁴ Husein Melkić, koji je nabavljao sojinu sačmu za "Agrokomerc", bio je i optužen za priskrbljivanje protupravne koristi tako da je bio pritvoren u Bihaću.²⁴⁵ U optužnici od 4. februara 1988. godine spomenut je u svojstvu optuženika ali se na prvom sučeljavanju, 5. maja 1988. godine, nije našao među petnaest optuženika jer je u međuvremenu pušten.²⁴⁶ Istraga koju je proveo republički SUP pokazala je da je firma "Jugotrade" koja je imala sjedište u Švicarskoj bila fiktivna firma. Adresa na kojoj se nalazio "Jugotrade" (Moostrasse 69, Zürich) je bila nepostojeća a broj teleksa (815681 IMEX CH) sa kojeg je Govedarica kontaktirao "Agrokomerc" je bio tajni i nije se moglo dobiti ime vlasnika.²⁴⁷

Utjecaji na razvoj

Jedan segment je veoma bitan kada se govori o razvoju "Agrokomerc"-a. Već spomenuto nepostojanje kapaciteta velikih tvornica na području općine Velika Kladuša nadomješteno je izgradnjom vlastitog velikog kombinata. Da bi se pak određena općina na taj način privredno razvijala bila je potrebna posebna podrška. Veoma rano u razvoj "Agrokomerc"-a uplele su se i Oružane snage SFRJ (OS), odnosno dvije komponente

pita što se događa i govori da mu ništa nije jasno. Pozivao se na svoju, dotada, besprijekornu karijeru. (Pismo Stanka Tomića, AFBH, MB (1987), 319/87)

²⁴³ AFBH, MB (1987), 307/87

²⁴⁴ AFBH, MB (1987), 307/87

²⁴⁵ *Krajina*, 6. 5. 1988. ("Otišli dolari")

²⁴⁶ *Krajina*, 6. 5. 1988. ("Milionska korist")

²⁴⁷ AFBH, MB (1987), 307/87

koje su sačinjavale OS, Teritorijalna odbrana (TO) i Jugoslavenska narodna armija (JNA). Da je to uplitanje bilo mimo zvanične politike i privrednih kretanja svjedoči i tek nekoliko šturih rečenica u dnevnim novinama *Oslobođenje* o posjeti veoma značajne delegacije sa Hakijom Pozdercem na čelu Velikoj Kladuši i Cazinu.²⁴⁸ Cilj posjete u junu 1971. godine, navodno, je bio obilazak boračkih organizacija na ovome području, a usput i da se vide mogućnosti ovih općina u razvoju poljoprivrede i šumarstva.²⁴⁹ Sa Hakijom Pozdercem su bili general-pukovnik Franjo Herljević²⁵⁰, komandant štaba za narodnu obranu BiH, general-major Nikola Prodanović, Dragan Rodić, sekretar Sekretarijata za narodnu obranu BiH, Ratimir Fuks, sekretar za poljoprivredu BiH i Šukrija Bijedić, poslanik ovoga kraja u Skupštini BiH. Dvodnevna posjeta ovako visoke delegacije sigurno je trebala zaslužiti pažnju javnosti, a o njoj je dat osvrt u samo nekoliko rečenica i to u uglu stranice bez ijedne fotografije sarajevskih dnevnih novina "Oslobođenje". Ova delegacija se može smatrati vrhom koji je komandovao republičkom vojskom, tj. TO - om (Teritorijalna odbrana) čime se vidi karakter "Agrokomerc"-ovog uspona.

Na ovom primjeru se, dakle, treba razumijevati i sami razvoj "Agrokomerc"-a koji je, de facto, postajao dio sistema JNA, odnosno Oružanih snaga, kada je namjenska industrija u pitanju.²⁵¹ Ovaj moj stav ću potkrijepiti činjenicama u daljem tekstu, a usko su povezane sa obrambenim sistemom koji je izgrađivan u Jugoslaviji. Također, Milan Uzelac

²⁴⁸ *Oslobođenje*, 14. 6. 1971. (Borci u centru pažnje)

²⁴⁹ Šumarstvo na području Cazina i Velike Kladuše se ne može razvijati iz prostog razloga što je to prostor bez planina i potpada u ratarsko-voćarsku kategoriju zemljišta. U Cazinu je postojao rasadnik koji je bio svojevrsna "Šipadova" logistička podrška za razvoj šumarstva u Bihaću, Bosanskoj Krupi, Bosanskom Petrovcu i Ključu.

²⁵⁰ Franjo Herljević je u Bosnu i Hercegovinu stigao sa zadatkom da organizira republički TO. Prije toga se nalazio u saveznom SUP – u gdje je bio ministar.

²⁵¹ Namjenska industrija JNA je bila fokusirana na proizvodnju oružja i oruđa i obično se pod namjenskom industrijom to podrazumijeva. Međutim, u Generalštabu su morali voditi i brigu o prehrani vojske, a Agrokomerc se, zahvaljujući Hakiji Pozdercu, nametao kao pravo rješenje. Time je ova tvornica, zapravo imala strateški značaj za Armiju koji je vremenom postajao sve veći.

govoreći o "Agrokomerc"-ovom klanu smatra da je nastao početkom sedamdesetih godina, u svakom slučaju ne prije 1970. godine.²⁵² Ovim svojim stavom Uzelac, donekle, potvrđuje da se "Agrokomerc" počeo posebno razvijati od svog prelaska na bosanskohercegovačku teritoriju čime i prelazak zemljoradničke zadruge iz Maljevca, koji je na teritoriji Hrvatske, u Veliku Kladušu može imati sasvim nove konotacije.

Nekoliko činjenica potvrđuje vezu "Agrokomerc"-a sa JNA koja je, kako će potvrditi admiral Mamula, ionako imala "neposrednu suradnju sa republičkim privredama", pa čak bila i najbolji poslovni partner sa kojim su mnogi u Jugoslaviji nastojali ostvariti saradnju.²⁵³ Član Predsjedništva SR Bosne i Hercegovine Petar Dodik, razmišljajući o *aferi Agrokomerc* i pišući knjigu na tu temu, zaključio je kako je "Agrokomerc" morao dobivati sredstva preko "nekih" veza koje su njemu nejasne i nepoznate.²⁵⁴ Slično mišljenje je iznio i Milan Uzelac, bivši bosanskohercegovački političar, koji je u vrijeme izbijanja *afere Agrokomerc* obavljao funkciju predsjednika Predsjedništva CK SK BiH. Njegov zaključak je da je "Agrokomerc" veoma rano počeo svoj razvoj na "drugom kolosjeku".²⁵⁵ Ovo Uzelčevo uvjerenje korespondira njegovom mišljenju o postojanju "Agrokomerc"-ovog klana od početka sedamdesetih. Uzelac ističe da je interesantno da se Fikret Abdić nije borio za poziciju Agrokomerca na sjednicama Centralnog komiteta (CK) ili na Skupštini što bi bilo normalno pa i to uzima kao dokaz postojanja klana koji je mimo sistema rješavao probleme "Agrokomerc"-a.²⁵⁶ Problem, kada se govori o Uzelčevom stavu, predstavlja njegovo tvrdo inzistiranje na postojanju "Agrokomerc"-ovog klana koji su vodili braća Pozderac. Po njemu sve je dolazilo iz te "kuhinje" i sa njom je sve i završeno. Naravno, to je tek djelomično tačno i suština razvoja tvornice kao i izbijanja afere njegovom knjigom nije otkrivena niti rečena. Nejasno je da li je Uzelac bio do kraja otvoren u davanju detalja s kojima je bio upoznat u vezi

²⁵² Uzelac, M. 2005: 221.

²⁵³ Mamula, B. 2000: 287.

²⁵⁴ Dodik, P. 2003: 44.

²⁵⁵ Uzelac, M. 2005: 256.

²⁵⁶ Uzelac, M. 2005: 215.

afere. Njegova uloga je vrlo značajna ali i nedovoljno jasna da bi se davao konačan sud. Ipak, neki od izvora (Ramić, Hrle) su mišljenja da je bio involviran u velikosrpski projekt. Isti zaključak je imao i pisac feljtona o životu i smrti Hamdije Pozderca u "Dnevnom avazu" iz 1997. godine.²⁵⁷

"Agrokomerc" je od početka sedamdesetih godina imao dobru suradnju sa njemačkom tvornicom "Lohman". Čak je Stari gazda (vlasnik "Lohman"-a), kako ga je opisao Alešević, dolazio u Veliku Kladušu, ali i na Jadran, u organizaciji "Agrokomerc"-ovog Poslovnog odbora.²⁵⁸ Ova tvornica, koja je, također, radila u peradarskoj industriji, imala je veoma dobre mašine koje su u ovo vrijeme bile vrhunske za ovaj vid proizvodnje. Interesantno je da su iz "Lohman"-a pomogli livanjskom kraju nakon problema koji se dogodio u peradarstvu 1971. godine i gubitka jata pilića uslijed ptičje bolesti koja je okarakterizirana kao kuga.²⁵⁹ Sve do 1979. godine suradnja "Agrokomerc"-a i njemačkog "Lohman"-a bila je jaka da bi se naglo prekinula upravo te godine.

Razlozi za prekid suradnje sa "Lohman"-om su, po riječima Alije Aleševića, dugogodišnjeg direktora Interne banke "Agrokomerc"-a, vezani za "Agrokomerc"-ovu financijsku preorijentaciju. Vojna sredstva, odnosno sredstva iz vojnih fondova, su od 1979. godine počela da pristižu u "Agrokomerc" u velikim iznosima.²⁶⁰ Ovi fondovi su postali dostupni zbog otvaranja transportnog servisa na području Velike Kladuše, a ubrzo je, prema Aleševiću, Beograd (misli na vojni vrh, A.M.) zagospodario "Agrokomerc"-ovim financijama u potpunosti. Naložen je početak suradnje sa Čehoslovacima, firmom "Motokoka", koji su ponudili veoma povoljne aranžmane. Čak četiri aranžmana sa Čehoslovacima su bila ugovorena posredstvom JNA, a svi su bili izuzetno povoljni. Mašine i ostale tehničke proizvode "Agrokomerc" bi otplatio svojom robom, dakle proizvodima koje bi proizveo zahvaljujući mašinama dobivenim

²⁵⁷ *Dnevni avaz*, 16. 10. 1997. (Život i smrt Hamdije Pozderca 4)

²⁵⁸ Razgovor sa Alijom Aleševićem, 9. 11. 2006.

²⁵⁹ *Oslobođenje*, 8.1.1972. (Lohman i "kuga")

²⁶⁰ Razgovor sa Alijom Aleševićem, 9. 11. 2006.

od firme "Motokoka", a ne novcem.²⁶¹ Četvrti aranžman je trebao biti implementiran upravo sredinom 1987. godine.

Ova 1979. godina se u mnogo navrata pojavljuje kao veoma značajna godina za razvoj "Agrokomerc"-a kao i za njegovu finansijsku podlogu. Već je navedeno da je Fikret Abdić ovu godinu označio kao godinu od kada strukture bosanskohercegovačke vlasti nisu više pomagale razvoj velikokladuškog kombinata. Također, 1979. godina je, za općinu Velika Kladuša, bila značajna zbog toga što je napustila nerazvijene, odnosno, više nije imala taj status što je automatski značilo da bi trebala ostati bez veoma značajnih sredstava iz Fonda za nerazvijene. U ovom svjetlu je potrebno promatrati i preorijentaciju koja se dogodila ali i razumjeti kakav je bio "drugi kolosijek" "Agrokomerc"-ovog razvoja. Kombinat je imao značaj za "Velikog brata"²⁶² koji mu je, stoga, otvorio putove financiranja i razvoja koje su mogli koristiti samo povlašteni.

Takav stav je iznio i jedan od republičkih policijskih inspektora koji je, kako je sam rekao, bio u središtu zbivanja kada je pokrenuta afera. Svi objekti koje je "Agrokomerc" izgradio i izgrađivao, prema tada dostupnoj dokumentaciji, financirani su od strane Armije putem saveznih organa.²⁶³ Te podatke, navodi bivši inspektor SDB-a, je imao u svojim rukama, ali su nestali. Do njih se sada može doći samo putem živih izvora, odnosno usmene predaje. Također, kada je Abdić odlučio da pravi vlastitu televiziju, što je tada bilo gotovo nemoguće uraditi u Jugoslaviji, odašiljač mu je dovezao vojni helikopter, a vojni stručnjaci su ga postavili i omogućili emitiranje signala.²⁶⁴ Ovaj stav, ili teza kako je inspektor naveo, korespondira sa drugim stavovima koji su označili Armiju kao "Agrokomerc"-ovog strateškog partnera (u prvom redu Alije Aleševića, ali i Fikreta Čelebića, bivšeg direktora OOUR – a Transport

²⁶¹ Razgovor sa Alijom Aleševićem, 9. 11. 2006.

²⁶² Koristim ovu orvelijansku metaforu za onoga koji nastoji sve držati pod kontrolom, a u ovome slučaju to je, svakako, JNA.

²⁶³ Razgovor sa Enverom Ramićem, 12. 9. 2006.

²⁶⁴ Razgovor sa Enverom Ramićem, 12. 9. 2006.

u "Agrokomerc"-u i Muje Koštica koji je karijeru u "Agrokomerc"-u završio kao predstojnik ureda Fikreta Abdića).

JNA je u ovome periodu imala u svome programu razvoj vlastitih političkih i ekonomsko – proizvodnih snaga u okviru vojnoindustrijskog kompleksa. I zbog ovoga je nešto jasniji Stambolićev²⁶⁵ stav da je nemoguće, niti približno objektivno, zaključiti kakve su društvene i političke okolnosti bile prilikom borbe za i protiv Jugoslavije ukoliko armijski vrh u tome proučavanju ostane u magli.²⁶⁶ U osamdesetim godinama vojnoindustrijski kompleks doseže impresivne razmjere što je na političkoj ravni svjedočilo o prednostima centralističke privrede kakva je postojala unutar njega.²⁶⁷ Naravno da je u središtu ovoga kompleksa namjenske industrije bio ratni arsenal, u okviru koje su se proizvodili tenkovi, avioni, minobacači i rakete, ali su se razvijale i druge djelatnosti. Ambicije JNA su postale nezasitne tako da je u opticaj pušten Zeleni plan koji je razvijao vlastitu poljoprivrednu proizvodnju.²⁶⁸ Takva poljoprivredna proizvodnja nije mogla biti ozbiljnijeg obima tako da je Armija svoju logistiku kada je prehrana u pitanju ostavila, ipak, određenim tvornicama koje nisu bile izravno obuhvaćene Zelenim planom.

Admiral Branko Mamula, savezni sekretar za narodnu obranu (1982 – 1988), je jedna od značajnijih ličnosti kada se govori o razvoju "Agrokomerc"-a i njegov utjecaj je veoma interesantan. Inače, admiral je bio poznat kao tvorac nove jugoslavenske vojne doktrine, Općenarodne odbrane (ONO). Temelj njegovoj doktrini su predstavljala događanja u Drugom svjetskom ratu u kontekstu borbi koje su se odigrale na tlu Jugoslavije, odnosno Bosne i Hercegovine. Stoga ne čudi činjenica da je Bosna i Hercegovina za Mamulu predstavljala bastion odbrane Jugoslavije dok se Cazinska krajina 1942. godine pokazala kao hraniteljica

²⁶⁵ Ivan Stambolić, dugogodišnji prvi čovjek SK Srbije i osoba koja je uvela Slobodana Miloševića u politiku. Zapravo, Milošević je dugo godina bio njegov štićenik (Vidjeti: Stambolić, 1995)

²⁶⁶ Stambolić, I. *Put u bespuće. Odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Inića*. B92, Beograd, 1995: 184.

²⁶⁷ Špegelj, M. 2001: 66.

²⁶⁸ Špegelj, M. 2001: 68.

snaga Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) na području Bihačke republike. To iskustvo je za admirala bilo nenadomjestivo u izgradnji njegove vojno – obrambene filozofije. Ovu ulogu Cazina i Velike Kladuše u periodu NOR-a istakao je, također, i Mićo Rakić, tadašnji bh. političar, prilikom obilaska ovoga područja i naglasio je da: "Sa stanovišta opštenarodne odbrane nije beznačajno iskustvo da je ovo područje bilo baza za snabdijevanje snaga NOVJ-a hranom i odjećom."²⁶⁹ Sasvim jasno se željelo pokazati kakav geostrateški položaj ima ovaj prostor i svjesnost političkog i vojnog vrha o tome, kao i nužnost uključivanja ovoga kraja u sve strateške planove koje je vojno – politički vrh radio i izrađivao.

Za razumijevanje razvoja "Agrokomerc"-a i utjecaja na taj razvoj značajno je, dakle, razumjeti i obrambeni koncept zemlje koji je bio uspostavljen 1968. godine, a baziran na tekovinama rezultata NOB-a.²⁷⁰ Ovaj koncept je "isproban" tokom grandiozne vojne vježbe "Sloboda 71" koja je održana na poručuju SR Slovenije, SR Hrvatske i SR Bosne i Hercegovine.²⁷¹ Zapravo su glavna djelovanja bila u regiji Banije, Korduna i pograničnih slovensko – hrvatskih područja a Bihaćka krajina je bila, naravno, zaleđe i logističko središte. Vojna vježba se dogodila u vrijeme kada su JNA i sve ostale republike bile, kako je to rekao Bilandžić, "nakostriješene" protiv Hrvatske.²⁷² Po završetku vježbe Josip Broz Tito, koji je prisustvovao manevrima, posjetio je Bihać. Inače, ovaj koncept koji je u Jugoslaviji izgrađivan dugo vremena ima svoju interesantnu povijest. Od 1958. do 1962. godine u izrazitoj tajnosti tim na čijem čelu su bili generali Bogdan Oreščanin i Ivan Rukavina napravio je studiju odbrane malih zemalja u okruženju velikih vojnih blokova.²⁷³ Studija se temeljila na NOR-u i predlagala je dvokomponentnu vojsku, jedna osposobljena za frontalnu obranu, druga osposobljena za gerilsko ratovanje. Rezultati ove studije su, iz određenih razloga, prešućeni i stavljeni

²⁶⁹ *Oslobođenje*, 5. 11. 1973. (Pismo nije štivo za čitanje nego osnova za društvenu akciju)

²⁷⁰ Mamula, B. 2000: 303.

²⁷¹ Mamula, B. 2000: 303.

²⁷² Bilandžić, 2006: 106.

²⁷³ Špegelj, M. *Sjećanje vojnika*, Znanje, Zagreb, 2001: 51.

ad acta ali su nekoliko godina poslije (nakon pada, kako su ga zvali, centralističkog cara Aleksandra Rankovića) bili temelj ONO koncepcije koja je izgrađena.²⁷⁴ Svoj doprinos izgradnji ove doktrine dao je i general Franjo Tuđman, budući predsjednik samostalne Hrvatske.

Kao što je već spomenuto provoditelj i zagovornik doktrine ONO bio je admiral Branko Mamula.²⁷⁵ Bosna i Hercegovina je u tom konceptu bila najznačajnija karika u uspostavljenom obrambenom lancu. Po Admiralu: "Bosna je činila dubinu odbrane od sovjetsko – mađarske grupacije na sjeveru i pomorsko – vazdušno – desantne grupacije NATO u Italiji i na Sredozemlju. U jednom času Bosna se promatrala kao bastion cjelokupne odbrane zemlje..."²⁷⁶ Mamula zaključuje da je NOR, ipak, pokazao kako je potrebno da svaka regija ima svoju slobodnu teritoriju, a Bosna svojim centralnim položajem mora se osposobiti da ih povezuje i podržava i da se s njene teritorije rukovodi oružanom borbom.²⁷⁷ Iz ovoga admiralovog stava se da naslutiti da bi Bihaćka krajina trebala biti centar centra, dakle, područje gdje bi u slučaju velikih vojnih operacija trebao biti smješten Vrhovni štab. Da je tomu tako svjedoči i slijedeći admiralov stav. U NOR-u se pokazalo da je područje Like, Korduna, Banije u Hrvatskoj i područje Bosanske krajine u Bosni i Hercegovini podnijelo najveći teret zbog izuzetno ratobornog srpskog stanovništva. Gerilsko ratovanje, koje je i koncept ONO-a promovirao i smatrao veoma značajnim, se pokazalo uspješnim a ovaj kraj je držao široko jugoslavensko područje pod nadzorom. "Muslimanska enklava"²⁷⁸

²⁷⁴ Špegelj, M. 2001: 52.

²⁷⁵ Interesantno je da je admiral Mamula rođen nedaleko od Velike Kladuše, u općini Vrginmost na Kordunu, pa je bio dobar poznavalac ovoga kraja.

²⁷⁶ Mamula, B. 2000: 295.

²⁷⁷ Mamula, B. 2000: 295.

²⁷⁸ Ovako je Cazinsku krajinu okarakterizirao Rene Peletier, direktor Francuskog kulturnog centra u Sarajevu, koji je 1939. godine napisao knjigu "Cazin et sa region" a koji nažalost, zbog događanja u Drugom svjetskom ratu nije uspio objaviti. Da stvar bude još gora, djelo se zagubilo i nije do sada pronađeno. Predgovor za knjigu mu je napisao Fehim Spaho, tadašnji reis – ul – ulema, vjerski poglavar muslimana u Jugoslaviji. (Vidjeti: Ekmečić, F. 1998.)

je u ovome srpskom jezeru trebala biti logistička podrška, kao i 1942. godine.

Admiral Mamula je, inače, bio u posjeti "Agrokomerc"-u sa braćom Pozderac i Jurom Bilićem, tada prvim čovjekom SK Hrvatske, a mediji niti tada nisu bili obaviješteni o njihovom dolasku i prisutnosti u "Agrokomerc"-u. Zapravo, mediji nisu donijeli izvještaj o toj posjeti ali je, ipak, tadašnji novinar bihačke "Krajine" Hasan Bišćević, dobio "mig" od svog urednika da bi se trebao pojaviti u Velikoj Kladuši jer će se dogoditi važan skup.²⁷⁹ Nakon općeg razgovora svih prisutnih koji je tekao u opuštеноj atmosferi admiral je iza kulisa "konzervi i bataka", kako je to slikovito opisao Bišćević, ubrzo započeo nasamo razgovarati sa Fikretom Abdićem.²⁸⁰ Niti ova posjeta, kao ni već spomenuta posjeta bosanskohercegovačkog vojnog vrha iz 1971. godine, nije imala veliki odjek u medijima, a ipak je načelnik Generalštaba došao u malu Veliku Kladušu kao što je '71. godine došao vrh republičke vojske. Doista je čudno da ovakve delegacije nisu imale medijsku pozornost, a Hasan Bišćević se dobro zapitao: "Nije valjda admiral Mamula na zadatku koji je mogao obaviti neki od armijskih ekonomista?"²⁸¹ Interesantno je i to da je, kada je izbilo na vidjelo da je "Agrokomerc" poslovaо mimo ekonomske logike, admiral pokušao da spašava tvornicu uz pomoć hrvatskog rukovodstva koje ga je odbilo.²⁸² Objašnjenje iz SR Hrvatske je bilo da ne žele da se njihovo miješanje pogrešno protumači.²⁸³

Posjeta tadašnjeg sekretara odbrane o kojoj sam prethodno govorio najvjerojatnije se dogodila u periodu kada je postalo jasno da Bosna i Hercegovina, kao i ostale jugoslavenske republike, nema sredstva za investicije i kada je prihvaćen DPES. To se da zaključiti iako novinar koji je bio prisutan, nažalost, nije dao datum ove posjete. Ipak, u lokalnom listu Krajina izašao je članak (8. februara 1985. godine) o posjeti ove de-

²⁷⁹ Bišćević, H. 1993: 35.

²⁸⁰ Bišćević, H. 1993: 35.

²⁸¹ Bišćević, H. 1993: 36.

²⁸² Mamula, B. 2000: 96.

²⁸³ Mamula, B. 2000: 96.

legacije Bihaću i bihaćkim privrednim subjektima.²⁸⁴ Niti riječi nije bilo o posjeti Velikoj Kladaši što je svakako sumnjivo obzirom da se posjeta dogodila i da je zabilježena od strane ozbiljnog bihaćkog novinara, iako naknadno.

U ovome članku se, kao pratnja u Bihaću, navode Hamdija Pozderac i Jure Bilić dok im se u Velikoj Kladaši, prema Bišćeviću, priključio Hakija Pozderac. Jedan detalj se, ipak, ne uklapa u ovu kronologiju. Bišćević govori o ljetnom danu dok se iz novina primjećuje da se radi o posjeti u mjesecu februaru. Međutim, ukoliko je Bišćević, tada novinar od posebne važnosti²⁸⁵, bio i prilikom neke ljetne posjete admirala "Agrokomerc"-u to samo osnažuje iznesenu argumentaciju jer bi potvrdilo da je admiral više puta navraćao u bosanski gradić. Bišćeviću je simptomatično i to što je Fikret Abdić svoju vilu u Volovskom (kod Rijeke, RH) izgradio nakon posjete o kojoj on govori. Tu je i admiral Mamula, kako navodi Bišćević, imao svoju vilu u kojoj je nerijetko boravio. Navodni razlog izgradnji Abdićeve vile bilo je njegovo iznenadno oboljenja od polenske alergije.²⁸⁶ Sa medicinskog stanovišta liječenje polenske alergije na ovaj način je potpuno upitno. Riječko područje nije pogodno za liječenje takvog tipa alergije zbog skoro neprestanog cvjetanja i bujanja vegetacije. Čak je izdvojeno kao područje gdje je alergija veoma prisutna.²⁸⁷

Ipak, provedba DPES – a nije bila jedini razlog zbog kojeg je "Agrokomerc" morao da dobiva velike investicije "ispod žita". Veoma bitnim za rješavanje ovoga problema se čini isticanje i suštinske promjene koja se, u ovome periodu, događala i u samoj Armiji. Naime, na vojnom seminaru koji se održao u Beogradu, u maju 1982. godine, konstatirano je da Jugoslavija treba formirati novo obrambeno stratezijsko težište koje

²⁸⁴ *Krajina*, 8. 2. 1985. (Pozitivna ocjena privrednih kretanja)

²⁸⁵ Nije nikakva tajna da su i u Bihaćkoj krajini postojali novinari koji su mogli dobiti informacije koje drugi nisu. Hasan Bišćević bio je jedan od njih, a prvi među takvima je bio Ilija Mandić, dopisnik sarajevskog "Oslobođenja" iz Bosanske Krupe (zapravo iz Bihaćke krajine).

²⁸⁶ Bišćević, H. 1993: 39.

²⁸⁷ *Vaše zdravlje*, april 2006. (Prilog: Vodič za zdraviji život), Oktalpharma, Zagreb

će se, od dotadašnjeg koje se nalazilo na sjeveroistoku zemlje, pomjeriti na zapad.²⁸⁸ Razlozi tomu preokretu su se, prema mišljenju vojnog vrha JNA, nalazili u slabljenju Varšavskog pakta i njihovoj nemoći, dok je sa Zapada, od NATO-a, još uvijek prijetila opasnost. Ovakvo razmišljanje vojnog vrha je doista bilo upitno obzirom da se planovi koji su razrađeni sredinom osamdesetih godina mogu protumačiti dvojako i koji zapravo u vojnom pogledu odgovaraju planu agresije na Sloveniju, Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu.²⁸⁹ Dodatna potvrda razmišljanju da je vojni vrh radio jedno a pričao drugo je i formiranje vojišta koja su zamijenila dotadašnje armijske oblasti. Sjeverno vojište sa sjedištem u Beogradu je u sebe "usisalo" 7. armijsku oblast čije je sjedište bilo u Sarajevu i tako je Bosna i Hercegovina postala zapadni rub ovoga vojišta koje je, pak, oblikom dosta ličilo političkoj karti Velike Srbije, a ne operativno – teritorijalnoj vojnoj jedinici.²⁹⁰ Ovaj plan centralizacije Oružanih snaga poznat pod imenom "Jedinstvo" u potpunosti je proveden krajem 1988. godine.²⁹¹

Vojno-politička kontrola zapadnih republika, čini se, bio je prvotni cilj koji se trebao postići, a ne strah od NATO-a kako je govoreno. I sama priča o "Agrokomerc"-u, njegovom razvoju i utjecaju to donekle potvrđuje. Naime, kada je "Agrokomerc" dobio, već spomenutu, mogućnost plasmana svojih proizvoda NATO snagama to je ostvario najviše zahvaljujući JNA. Ovaj podatak potvrđuje postojanje relativno dobrih odnosa između najjače vojne organizacije na svijetu i jugoslavenskih oružanih snaga. No bez obzira, radilo se o jednom ili drugom konceptu (odbrana od NATO-a ili kontrola Hrvatske i Slovenije) Bihaćka krajina, i "Agrokomerc" u njoj, imali su izuzetan značaj sa pozicije logističkog centra u oba slučaja. Nikako ne treba gubiti iz vida postojanje aerodroma Željava koji se nalazio u utrobi planine Plješevice, koja se nalazi na granici Bosne i Hercegovine i Hrvatske i koji je predstavljao značajnu

²⁸⁸ Špegelj, M. 2001: 86.

²⁸⁹ Špegelj, M. 2001: 86.

²⁹⁰ Špegelj, M. 2001: 88.

²⁹¹ Marijan, D. 2003, "Jedinstvo" – posljednji ustroj JNA, *Polemos* (6): 11 – 47.

kariku u strategijskom lancu sačinjenom tako da je Bihaćka krajina središte odbrane ili pak napada.

Sljedeća stvar koja pokazuje koliki je bio stepen umiješanosti JNA u zbivanja u Bihaćkoj krajini jeste odobrenje izdano "Agrokomercu" da može servisirati vojna vozila.²⁹² U Velikoj Kladuši nije bilo kasarni niti vojske pa čudi ovaj podatak. Uzme li se u obzir i to da se u tome servisu, kako neki tvrde, mogao sklopiti tenk, slika postaje jasnija kada se govori o potencijalu i mogućnostima ovoga servisa.²⁹³ Stoga ne treba čuditi da je Fikret Abdić kada je otkrivena malverzacija sa mjenicama pokazao svoju spomenutu osionost zapitavši: "Zna li bh. vrh da su Krajišnici naoružani?"²⁹⁴ Nije jasno zašto Karlovac ili Bihać nisu dobili pravo na servisiranje vojnih vozila? Jedini logičan odgovor bi bio da je područje Velike Kladuše i Cazina trebalo, u obrambenom konceptu koji se počeo izgrađivati od 1968. godine, a posebno nakon promjene strategijskog težišta odbrane sredinom osamdesetih, postati logističko središte čitave Jugoslavije.

Poslije Titove smrti 1980. godine dogodilo se niz potresa i strateških promjena u Jugoslaviji. Sa pozicije Bihaćke krajine značajno je bilo to da je uslijed vidljivog ekonomskog nazadovanja čitave zemlje bio izrazito vidljiv napredak "Agrokomerc"-a. Za ovaj kraj to je značilo koliko – toliko održavanje normalnog privrednog života. Iako je Kraigherova komisija naložila ekstremno sužavanje investicija u svim dijelovima Jugoslavije, u Velikoj Kladuši se to nije provodilo. Iako je Bosna i Hercegovina prestala davati financijsku podršku "Agrokomerc"-u sredstva su pristizala.²⁹⁵ Mogući odgovor je da je odluku o financiranju donio vojni vrh zbog promjene strategijskog težišta odbrane i prijenosa

²⁹² Bišćević, H. 1993: 50.

²⁹³ Ovo mi je potvrdio Alija Alešević (9. 11. 2006.), a i Milan Uzelac u svojoj knjizi "Ono malo istine" (2005.) to spominje. On je čak pisao i o vojnoj paradi koju je Abdić upriličio u Velikoj Kladuši, u maju 1987. godine, što je bio presedan i do tada nezamisliv čin koji mogu poduzeti civili. Niti ova činjenica nije imala veći odjek u javnosti iako je to, svakako, zasluživala.

²⁹⁴ Uzelac, M. 2005: 280.

²⁹⁵ AFBH, MB (1987), 315/87

upravo na ovo područje, a o čemu je pisao general Špegelj.²⁹⁶ Također se u ovome periodu, značajnom za iznalaženje financijskih sredstava u "Agrokomerc"-u, dogodila posjeta admirala Mamule prilikom koje se razgovaralo o mogućnostima izvoza purećeg mesa za NATO.²⁹⁷ Ovaj splet okolnosti je doprinio pojavi despotizma i osjećaju nedodirljivosti "Agrokomerc"-a koji je najbolje personificirao njegov direktor Fikret Abdić.

Značajna ličnost koja je imala presudan utjecaj na događanja i tokove u privredi i politici Bihačke krajine, a posebno "Agrokomerc"-a, bio je Hakija Pozderac. Kao revolucionar iz poznate krajiške partizanske porodice, ali i kao jedan od glavnih egzekutora nad pobunjenim krajiškim seljacima iz 1950. godine, imao je ogromnu moć upravo na ovome području.²⁹⁸ Obzirom da je već dugi niz godina bio u organima Federacije njegove veze su bile jake i pouzdane. Bez njega čitav plan o "Agrokomerc"-u kao velikom savezniku vojske ne bi bio provediv.

Afera Agrokomerc i velikosrpska politika

Afera Agrokomerc počinje izbijanjem požara u tvornici koji se dogodio 25. januara 1987. godine. Bilo je puno nagađanja o požaru, kružile su priče da je podmetnut ali to nikada nije dokazano.²⁹⁹ Za požar je okrivljen Poslovodni odbor tvornice jer nisu instalirali protupožarni sistem, pa su tako indirektno doprinijeli uništenju jednog od većih "Agrokomerc"-ovih pogona. Nakon požara Služba državne bezbjednosti (SDB) je ušla u "Agrokomerc" i uspostavila kontrolu nad tvornicom. Intervenirao je prvo regionalni centar u Bihaću, da bi potom Duško Zgonjanin, na-

²⁹⁶ Špegelj, M. 2001: 86.

²⁹⁷ Bišćević, H. 1993: 36.

²⁹⁸ Radi se o Cazinskoj buni iz 1950. godine. Hakija Pozderac je tada bio javni tužilac u Banja Luci i on je bio nadležan za kažnjavanje pobunjenika.

²⁹⁹ U razgovoru sa Mujom Koštićem rečeno mi je da se sredinom 1986. godine dogodio požar i u OUR-u Projektant koji je bio izuzetno značajan. Sve je izgorjelo i uništeno. Dokumentacija koja se tu nalazila je bila izuzetno važna.

čelnik republičkog SDB-a, osobno preuzeo sve akcije koje su se ticale "Agrokomerc"-a.³⁰⁰ Kako je isticao Milan Uzelac na sjednicama raznih partijskih foruma, koje su postale česte poslije izbijanja afere, jedino je SDB mogao srušiti tu megalomansku tvrđavu.³⁰¹ Odmah po ulasku u "Agrokomerc" Duško Zgonjanin je obavijestio Milana Uzelca da postoje indicije o drugim nezakonitostima koje su ozbiljnije od neuspostavljanja protupožarnog sistema.³⁰² Upravo kada se desio požar, što je veoma indikativno, počela je provjera platnog prometa i posebna provjera poslovanja "Agrokomerca".³⁰³ Isto tako, u januaru 1987. godine se dogodila emisija 5 lažnih teleks - naloga (zapravo od 29. decembra 1986. do 30. januara 1987. godine) koji su pokrenuli lavinu i koji su "Agrokomerc" doveli u katastrofalan položaj.³⁰⁴ Tih 5 teleks - naloga je stiglo iz Prištine, Beograda i Novog Sada u ukupnom iznosu 15 513 989 328 dinara. Puno različitih aktivnosti u samo mjesec dana!

Jedan od razloga zbog čega se velika sigurnosno – politička akcija mogla voditi oko "Agrokomerc"-a početkom 1987. godine jest i način na koji je bilo uspostavljeno mjenično poslovanje u državi. Iako je Jugoslavija bila potpisnik konvencije i prihvatila je mjenicu kao platežno sredstvo, u SFRJ je postojala posebna mjenica. Suština ove mjenice je bila da se s njom moglo raditi 90 dana.³⁰⁵ Dakle, novac se trebao obrnuti u tom vremenskom periodu i sve bi bilo po zakonu. Kada se ovo ima u vidu vidi se da su temelji aferi, postavljeni u januaru, osnaženi u martu 1987. godine, odnosno, istražne radnje i provjere od strane SDB-a i SDK-a su počele prije isteka devedesetodnevnog kolanja mjenica koje su ušle u opticaj (29.12.1986. – 30.01.1987.). Time je, zapravo, omogućena zakonska osnova za procesuiranje i isticanje "Agrokomerc"-ove manipulacije jer se proces blokirao i sredstva su, bez obzira što nije istekao rok od

³⁰⁰ *Dnevni avaz*, 16. 10. 1997. (Život i smrt Hamdije Pozderca 4)

³⁰¹ AFBH, MB (1987), 179/87

³⁰² Uzelac, M. 2005: 146.

³⁰³ Uzelac, M. 2005: 245.

³⁰⁴ AFBH, MB (1987), 309/87

³⁰⁵ Razgovor sa Alijom Aleševićem, 9. 11. 2006.

90 dana, postala upitna. Obzirom da su iznosi bili ogromni vjerojatno nije niti postojala namjera da se sredstva vrate u ovako kratkom roku. Kako bilo, ovo je bila osnova za dalje korake koje su poduzimali kreatori *afere Agrokomerc* jer su kontrolirali ključne događaje i mogli su se spram njih bolje postaviti. A da su imali namjeru pokrenuti strašnu kampanju pokazali su događaji u narednom periodu.

Nejasno je zašto bi SDB trebao istraživati požar u tvornici čim se on dogodio. Aktivnosti nekoliko republičkih službi su se usmjerile na "Agrokomerc" a, kao što sam naveo, formirana je i komisija SDB-a 17. marta da bi se istražile nezakonitosti unutar "Agrokomerc"-a. Bosansko-hercegovačko Predsjedništvo je prvi put raspravljalo o "Agrokomerc"-u 19. aprila 1987. godine i tada se dala podrška tvornici.³⁰⁶ Zapravo je Predsjedništvo BiH sve do 11. augusta, kad je održana sjednica Predsjedništva SR BiH, bilo na poziciji podržavanja razvojnog programa velikokladuške tvornice. Ovo je bila druga i najznačajnija faza afere kojom je rukovodstvo Republike stavljeno na velika iskušenja. Sada je, jednostavno rečeno, red poteza koje je vukao Hamdija Pozderac uvjetovao red poteza koje je vuklo srpsko rukovodstvo, u prvom redu putem Jugoslavenskog tržišta novca koje je vodilo pregovore s Privrednom bankom Sarajevo. Ovim je Pozderac, kao predsjednik Savezne komisije za promjenu ustava, bio ucijenjen. Ukoliko bi radio po notama Beograda "Agrokomerc"-ovi problemi bi bili riješeni. Bio bi odobren određeni kredit i problemi u poslovanju ne bi dospjeli u javnost. Ukoliko ne, odstrjel je bio spreman.³⁰⁷ Također, 11. augusta 1987. godine je i bosanskohercegovačko rukovodstvo podijeljeno što nimalo ne čudi uzme li se u obzir uloga nekih političara (Zgonjanin, Uzelac, Ubiparip) pri kreiranju afere. Tada izazvani rascjep, što je najgore, izbio je na nacionalnoj osnovi.³⁰⁸

³⁰⁶ Dodik, P. 2003: 11.

³⁰⁷ U razgovoru sa Fikretom Čelebićem (28. 8. 2007.) sam saznao da se, na jednom neformalnom sastanku u ljeto 1987. godine, Hamdija Pozderac izderao na brata Hakiju (što je bio presedan!) i na Fikreta Abdića. Rekao je da preko njih dvojice njemu (Hamdiji, A.M.) žele da skinu glavu.

³⁰⁸ *Dnevni avaz*, 16. 10. 1997. (Život i smrt Hamdije Pozderca 4)

Na sjednici Predsjedništva SR BiH od 19. aprila 1987. godine su razmatrani različiti materijali koji su pristigli i bili pripremljeni za raspravu. Tu je bio tzv. "Zgonjaninov izvještaj" koji je nastao 9. aprila 1987. godine kao i 3 pisma iz Velike Kladuše koja su poslali Stevo Repac, predsjednik OK SK Velika Kladuša, Slobodan Miljković, predsjednik SO-a i Fikret Abdić, predsjednik PO SOUR "Agrokomerc".³⁰⁹ Hamdija Pozderac je prilikom izlaganja na ovome skupu tvrdio da se organizirano radi protiv "Agrokomerc"-a i da se time žele srušiti braća Pozderac.³¹⁰ Time je nagovijestio da se na probleme sa "Agrokomerc"-om koji su se pojavili treba gledati sa isključivo političkog stajališta. Prema Petru Dodiku, ondašnjem članu Predsjedništva SR BiH, Duško Zgonjanin je tada odbio Hamdijin zahtjev da se zaustavi kampanja protiv "Agrokomerc"-a što je Dodiku izgledalo sasvim čudno, skoro nevjerojatno. Sasvim racionalno je zaključio da onoga ko smije nešto odbiti Hamdiji Pozdercu drže i vode "veći igrači". Hamdija je tada bio značajan jugoslavenski *igrač* tako da ovo odbijanje govori o promijenjenim odnosima i konceptima u Jugoslaviji. Također je interesantna tvrdnja Petra Dodika da je iz držanja Munira Mesihovića, također tadašnjeg člana Predsjedništva SR BiH, i Milana Uzelca na ovoj sjednici naslutio da je sve već dogovoreno kako da se prevlada novonastala situacija.³¹¹ Sličnu stvar je ponovio i Alija Alešević tvrdnjom da je u noći 19./20. aprila 1987. godine primio poziv iz Sarajeva u kojem je obaviješten da je Predsjedništvo odlučilo njega poslati na robiju.³¹² Čak su, po njemu, odredili i visinu zatvorske kazne koja je bila 16 godina. Mogućnost da se sve riješi bez uplitanja javnosti i suda bila je velika, samo je trebalo prihvatiti igru koju je nametao srpski vrh.

Stanje u Jugoslaviji, pa samim time i Bosni i Hercegovini, pred početak afere "Agrokomerc" 1987. godine je bilo veoma kaotično. Urušavanje komunizma se sve više naziralo, a u Jugoslaviji su dominaciju preuzimali nacionalisti. Posebno je to bilo izraženo u srpskom korpusu unutar

³⁰⁹ Dodik, P. 2003: 21-22.

³¹⁰ Dodik, P. 2003: 6.

³¹¹ Dodik, P. 2003: 55.

³¹² Sjećanje Alije Aleševića, 9. 11. 2006.

kojeg je postojao već niz javnih radnika i znanstvenika koji su sasvim otvoreno zagovarali redefiniranje odnosa u zemlji, pa i rekonpoziciju same zemlje. Već 1986. godine je bio obnarodovan Memorandum SANU-a, a Slobodan Milošević se pripremao da izvrši udar u rukovodstvu SK Srbije i tako preuzme totalnu vlast u toj republici.³¹³ To se i dogodilo na poznatom Septembarskom plenumu CK SKS (23.9.1987.) kada su Ivan Stambolić i ostali oponenti, do tada vodeći ljudi SK Srbije, izgubili vlast. Pored Ivana Stambolića najveći gubitnik bio je Dragiša Pavlović, predsjednik Gradskog komiteta SK Beograd, koji je trebao doći na mjesto koje je pripalo Slobodanu Miloševiću. Prema mišljenju admirala Mamule, Milošević nije došao na čelo Srbije na valu nemira kosovskih Srba i zovu intelektualne elite na obnovu programa Velike Srbije. O pripremama njegovog dolaska na vlast se vrlo malo zna. Presudna ulogu za Miloševićevo "instaliranje", prema Mamuli, imao je general Ljubičić, bivši komandant JNA i čovjek koji je zamijenio na čelu Armije Titu odanog generala Ivana Gošnjaka.³¹⁴ Admiral je, prema njegovom svjedočenju, upozorio Stambolića na Ljubičićevu infiltraciju u JNA i na to da general radi vrlo upitne poteze na što se Stambolić oglušio.³¹⁵ Stambolić je smatrao da je general Ljubičić i dalje odani sljedbenik Titovog puta. Veoma se prevario. Tek kasnije, nakon što je protjeran sa srpske političke scene, Stambolić će kazati da je general Ljubičić imao jednu od najznačajnijih uloga u rasturanju Jugoslavije.³¹⁶ Da je Ljubičić doista bio jedan od glavnih projekatnata "nove srpske supremacije", a za pitanja vojske vjerojatno glavni, dokaz je njegova svađa s generalom Džemilom Šarcem, dugogodišnjim predsjednikom SK u JNA. Razlozi za svađu, kako je ustvrdio general Šarac, su njegovo mišljenje da je Ljubičić predao Armiju srpskim hegemonistima.³¹⁷

³¹³ Interesantno poigravanje sa masom i vršenje utjecaja na kolektivitet povodom Miloševićevog uzdizanja se odigralo u medijima. Jedan od najboljih primjera je reklama za parfem *Vožd* gdje su se u 2-3 sekunde filma ponavljale riječi "Vožd je stigao".

³¹⁴ Mamula, B. 2000: 112.

³¹⁵ Mamula, B. 2000: 112.

³¹⁶ Stambolić, I. 1995: 241.

³¹⁷ Latić, N. *Boja povijesti. Izetbegovićeve godine 1983 – 2003*. Bosančica, Sarajevo, 2003:

Bosna i Hercegovina je još od Garašaninovog "Načertanija" u velikosrpskim koncepcijama bila ugaoni kamen i pitanje kojem se davala najveća pozornost. Tako je bilo i početkom osamdesetih godina kada je nastajao novi akcioni plan srpske elite. Nije stoga čudno da je Bosna i Hercegovina malo - pomalo postajala problematična republika u kojoj su se nizale afere a medijska slika o njoj kreirana u Beogradu.³¹⁸ Beogradski mediji su posvećivali značajnu pažnju Bosni i Hercegovini ali je izvještavanje bilo pretežno takvo da je ova republika ličila na mitološki "tamni vilajet". Skoro ništa što se događalo u ovoj republici nije govorilo o dobrim i zdravim odnosima u bilo kojoj domeni društvenog života. Ovakav pristup koji govori o zastrašujućoj režiranosti napada na Bosnu i Hercegovini neki autori, a posebno nekadašnji novinar na Omladinskom radiju Sarajevo Neven Anđelić, su nazvali buđenjem javnog mijenja. Proces demokratizacije i oslobođenja medija iz političkog zagrljaja sredinom osamdesetih godina, prema Anđeliću, može se pratiti preko informiranja o *aferama Moševac, Agrokomerc, Neum* itd.³¹⁹ Možda je, da budem sarkastičan, bilo jedino moguće pratiti "Oslobođenje" medija koji su se stavili u funkciju ostvarenja politike koju je definirao SANU. Također, Anđelićeva argumentacija kako je nemoguće povezati Miloševića sa *aferom Agrokomerc*, jer je on izvršio puč 23. septembra 1987. godine, što se pak dogodilo poslije otkrića afere i isključenja Fikreta Abdića iz SK, smatram nije tačna.³²⁰ Isto tako, Miloševićovo preuzimanje srpskog kormila se nije dogodilo na Plenumu, kako to Anđelić ističe, jer je on na kormilu bio već određeno vrijeme. Plenum je to samo potvrdio i dotada vladajuće ljude iz sjene stavio pod svjetla političke pozornice. Srpska nacionalna politika, koja je preuzela glavnu riječ upravo na Plenumu,

95.

³¹⁸ "Afera Moševac" je egzemplaran uzorak medijske manipulacije. Navodno nenamjensko korišćenje sredstava u Mjesnoj zajednici Moševac, općina Maglaj, iskorišćeno je za dokazivanje korumpiranosti bosanskohercegovačke vlasti.

³¹⁹ "Afera Neum" je uslijedila poslije "Afere Agrokomerc". Radilo se o izgradnji vila visokih funkcionera u ovome malom bh. gradu na Jadranu. Glavnootuženi, od strane medija, je bio Branko Mikulić.

³²⁰ Anđelić, N. *Bosna i Hercegovina (između Tita i rata)*, Samizdat B92, Beograd, 2005: 88-89.

pretpostavila je Miloševića kao vođu već 1986. godine kada se pojavio Memorandum SANU – a.³²¹ Stambolića je, zapravo, zakulisnom igrom porazio njegov učenik i miljenik. Osmu sjednicu CK SK Srbije je bila farsa i spektakl koji je završen prije nego je počeo jer takvi događaji samo tako mogu da se i odigraju.³²²

U osamdesetim godinama je u jugoslavenskoj štampi, kada se govori o manipulaciji putem medija, došlo do pojave pisanja o islamskom fundamentalizmu a posebno su se isticali beogradski magazini NIN i Duga. Jedan od uzroka takvog pisanja je bila i pobuna Albanaca na Kosovu 1981. godine dok je Sarajevski proces³²³ iz 1983. godine muslimanskim intelektualcima "dolio" ulje na vatru. Da je režija Sarajevskog procesa u kojem je trebalo optužiti i suditi dosta širi krug ljudi ima puno potvrda. Spominje se spisak od preko stotinu intelektualaca koji su bili na meti, čak i iz partijskih redova, ali su spašeni zahvaljujući požrtvovanju Hamdije Pozderca. Među muslimanskim intelektualcima na tome spisku su bili Muhamed Filipović, Muhsin Rizvić pa i tada partijska uzdanica Nijaz Duraković.³²⁴ *Aferom Agrokomerc* su stavovi određenih srpskih intelektualaca dobili "vjetar u leđa" i tada su postali stavovi "ljudi koji nešto znaju" a ne stavovi radikala i nacionalista. Najbolji primjer je Dragoš Kalajić koji je u Dugi objavio genocidnu platformu u članku³²⁵ koji je jednu čitavu populaciju, čitav narod, nazvao nezdravom i nenormalnom.³²⁶

Slično, ali sa dosta uvijenosti i aluzije, pisao je i novinar NIN-a Petar Ignja koji je, došavši u Krajinu radi izvještavanja o aferi, dao opis

³²¹ Pavlović, D. "Srpska nacionalna politika od 1986. do 1991. godine" http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopis/sociologija/XL_3/CI02/document (posljednji pristup, 2. 4. 2008.)

³²² Stambolić, I. 1995: 221.

³²³ Radi se o suđenju muslimanskim intelektualcima za fundamentalizam i podrivanje sistema, a prvooptuženi je bio budući predsjednik BiH Alija Izetbegović.

³²⁴ Latić, N. 2003: 58-59.

³²⁵ *Duga*, 5. 9. 1987. (Kvazi Arapi protiv Evropljana)

³²⁶ Na pisanje tadašnjih srpskih novina, a posebno na Kalajićev članak u NIN – u osvrnuo se Ivica Mišić, bh. političar, na partijskoj sjednici i ocijenio to kao genocidnu platformu.

Velike Kladuše kao "tipične bosanske varošice u čijem centru je džamija sa ozvučenim minaretom i zastavom zelene trave na njemu...".³²⁷ U ovu zamku proganjanja babaroga upleo se i lokalni novinar Tomislav Turkalj koji je dokazivao "Agrokomerc"-ove veze sa islamskim svijetom, ritualno klanje pilića koje su nadgledali studenti iz Irana, donaciju sredstava za izgradnju zagrebačke džamije i još sličnih "malverzacija".³²⁸ Sve je ovo govorilo da je *afera Agrokomerc* počela da se promatra kroz nacionalne naočale i da se na taj način pokušavala objasniti. Intervju koji je dao dr. Tanasković, islamolog, u NIN – ovom feljtonu o najezdi islamskog fundamentalizma također može potvrditi ovu tezu. Naime, koliko god je Tanasković davao znanstvene i utemeljene kvalifikacije u vezi islama toliko su fotografije i pitanja novinara bila čista propaganda i sijanje mržnje.³²⁹ Ubrzo je i lik legendarnog Muje Hrnjice, opjevanog krajiškog junaka iz 17. stoljeća, koji je dobio svoj spomenik prvo postavljen a još brže uklonjen u Kladuši, postao dokaz za cvjetanje muslimanskog fundamentalizma. U nekim beogradskim novinama se postavilo pitanje kako je moguće da ova "sjecikesa" dobije spomenik, a 5 000 srpskih žrtava iz Drugog svjetskog rata, kojima se još niti grobnice ne znaju, nemaju spomenik u Kladuši.³³⁰ Licitiranje sa žrtvama je dobro poslužilo i u ovome primjeru. Zapravo, *afetom Agrokomerc* su se otvorila vrata za obezvrjeđivanje i dehumanizaciju Muslimana.³³¹

Srbijansko rukovodstvo koje je bilo ili dolazilo na političku scenu, kako je to napisao admiral Mamula, trebalo je što brže djelovati jer su čak kasnili u provedbi "zadataka" koji su pred njih postavljeni.³³² Za SR Srbiju je veliko opterećenje bilo pitanje ustavnih promjena koje su se najviše doticale državnosti ove republike i njenog odnosa sa autonomnim pokrajinama. Ekonomske prilike Jugoslaviju su sve više dezinte-

³²⁷ NIN, 30. 8. 1987. (Fikret i njegova raja)

³²⁸ *Krajina*, 2. 10. 1987. (Pilići na Homeinijevoj trpezi)

³²⁹ NIN, 13. 9. 1987. (Mujo Hrnjica i islam)

³³⁰ *Večernje novosti*, 13. 9. 1987. (Stan', pričekaj od Kladuše Mujo)

³³¹ Cigar, N. "Serbia's Orientalists and Islam: Making Genocide Intellectually Respectable", *Islamic Quarterly*, 38 (3), 1994: 147. – 70.

³³² Mamula, B. 2005: 94. – 95.

grirale tako da je ona mnogima (Slovincima posebno jer su ekonomske razlike protegnuli i na političke, kulturne itd.) postajala opterećenje i uteg oko vrata, a akcije političkih i ekonomskih elita u republikama su bolju saradnju ostvarivale sa inostranim partnerima nego sa jugoslovenskim republikama.³³³ Od 1981. godine kosovski problem je bio akutan. Manje tenzija je bilo u Vojvodini ali niti u toj pokrajini situacija nije bila sasvim jasna. Na čelu komisije koja je radila na ustavnim promjenama nalazio se Hamdija Pozderac, tadašnji potpredsjednik SFRJ, koji je ubrzo trebao postati i predsjednik Predsjedništva SFRJ zbog nacionalnog i republičkog rotacijskog ključa koji je uspostavljen u državi. SR Srbija je, također, u osamdesetim godinama 20. stoljeća izvršila pritisak na savezne organe da zaustave program stabilizacije i uvedu kontrolirane cijene. Zaključak je da su ovim ili htjeli izazvati sukob i raspad Jugoslavije i tako je pretvoriti u proširenu Srbiju.³³⁴ Sasvim je jasno da se ne radi o kratkovidosti (ovu opciju je odbacio i Mamula iako ju je on spomenuo u svojoj knjizi) jer je predsjednik SIV-a Branko Mikulić "pao" čim je liberalizirao cijene u SFRJ što nije odgovaralo srbijanskoj politici.³³⁵

Izrazito značajnu ulogu u ovoj aferi odigrao je bankarski sektor u Jugoslaviji. Banke su plasirale ogromna sredstva prema "Agrokomerc"-u u januaru 1987. godine, a sve su se nalazile na području SR Srbije (Ljubljanska banka Novi Sad, Jugobanka Beograd, Jugopetrol banka Beograd, Osnovna banka Priština). "Agrokomerc" je imao dugogodišnju saradnju sa preko pedeset banaka širom Jugoslavije, ali su januarske mjenice sa enormnim iznosima stigle samo iz srbijanskih banaka. Iako je Branko Mikulić, kao predsjednik SIV-a i kao politički predstavnik Bosne i Hercegovine, inzistirao i na odgovornosti bankarskog sektora, u vezi finansijskih malverzacija "Agrokomerc"-a, to se nije dogodilo.³³⁶ Bankari su, ipak, imali veoma jakog i utjecajnog zaštitnika, a to je bio Slobodan Milošević. Njegova povezanost, kako neki tvrde, s bankarskim krugovima je doprinijela tome da ga se osobno stavi u središte *afer*

³³³ Jović, D. 2003: 218.

³³⁴ Mamula, B. 2005: 288.

³³⁵ Mamula, B. 2005: 76.

³³⁶ AFBH, MB, 307/87

Agrokomerc.³³⁷ Alija Alešević, direktor Interne banke u "Agrokomerc"-u tvrdi da je pregovarao sa Miloševićem o kreditiranju početkom osamdesetih godina dok je on još bio u Jugobanci Beograd.³³⁸ U prilog ovome ide i oprost duga "Agrokomerc"-u 1989. godine koji je Miloševićevo djelo.

Da je u augustu 1987. godine počelo podriivanje Bosne i Hercegovine preko uništenja Hamdije Pozderca potvrđuje niz činjenica. Nakon objavljenog intervjua Hamdije Pozderca u NIN-u, 2. augusta, u kojem je potvrdio da je rješenje problema ustavne pozicije SR Srbije i njenih pokrajina blizu događaji su se počeli redati kao na traci. Nešto ranije, 30. jula, u Sarajevu je boravila delegacija Jugoslavenskog tržišta novca (JTN) i ponudila katastrofalne uvjete saniranja posljedica mjenične afere.³³⁹ Vodstvo JTN-a je bilo voljno da dug "Agrokomerc"-a pretvori u trogodišnji kredit koji bi u potpunosti na sebe preuzela Privredna banka Sarajevo (PBS), što znači Bosna i Hercegovina. Kamate su bile tako velike da bi se vratilo duplo više novca od iznosa koji se smatrao glavnicom. Od strane JTN su uvjeti ponuđeni a predstavnici PBS-a nisu imali mogućnosti da bilo što predlože. Bilo je uzmi ili ostavi. U Bosni i Hercegovini su, naravno, bili nezadovoljni odnosom JTN – a prema problemu koji se pojavio. Nakon niza konzultacija pokazali su spremnost da prihvate uvjete i konsolidiraju stanje u privredi na ovaj način o čemu su ih obavijestili 4. augusta. Svakako je od značaja putem brojki i statistike prikazati ove rigidne uvjete koje je JTN postavio, jer je očito da se nastojalo na taj način politički i ekonomski onesposobiti Bosnu i Hercegovinu u narednom periodu, ali putem Informacije koju je sačinila PBS može se dobro ilustrirati kako su tekli pregovori i kada je došlo do temeljne promjene stavova JTN – a.

³³⁷ Filipović, M. 2008: 101.

³³⁸ Razgovor s Alijom Aleševićem, 9. 11. 2006.

³³⁹ AFBH, MB, 309/87

7. "Agrokomerc". Politika, politika, politika

PRIVREDNA BANKA SARAJEVO

UDRUŽENA BANKA

I N F O R M A C I J A

- o pregovorima sa Jugoslovenskim tržištem novca i hartija od vrijednosti
- o regulisanju obaveza po mjenicama

Prema podacima SOUR-a "Agrokomerc" i Privredne banke Sarajevo-Osnovne banke Bihać, ukupno vučene i avalirane mjenice po stanju 20.7.1987. godine iznose 251.289 miliona dinara.

Od navedenog iznosa poslovne banke u Jugoslaviji /56 banaka/ eskontovala su 201.989 miliona dinara i iste reeskontovala kod Jugoslovenskog tržišta novca i hartija od vrijednosti u Beogradu.

Na dan 30.7.1987.godine, prema obavještenju Službe društvenog knjigovodstva - ekspozitura Velika Kladuša, protestirano je 2.593 mjenice u ukupnom iznosu od 173.500 miliona dinara.

Na bazi navedenih podataka može se zaključiti da po eskontovanim mjenicama kod poslovnih banaka još nije dospjelo za naplatu 28.489 miliona dinara, te da se kod "Agrokomerca" ili njegovih partnera nalazi još mjenica u iznosu od 49.300 miliona dinara.

Polazeći od saznanja da se potraživanja po emitovanim mjenicama neće moći naplatiti niti od trasanta niti od avaliste, Jugoslovensko tržište novca i hartija od vrijednosti je pokrenulo aktivnost u cilju prevazilaženja nastale situacije.

Prvu mjeru Tržište novca poduzelo je sazivanju 17 osnovnih banaka najvećih povjerilaca, razmotrilo situaciju i donijelo zaključak da s njihove strane izabrana grupa predstavnika banaka traži sastanak sa predsjednikom Izvršnog vijeća Skupštine SRBiH, da bi ga upoznali sa suštinom novonastale situacije. Taj sastanak je održan 30.7.1987.godine kod predsjednika Izvršnog vijeća BiH, na kojem su predstavnici banaka izložili svoje stavove i saslušali naša gledanja. Nakon sastanka predstavnici Tržišta novca su formirali niže navedene prijedloge:

ARHIV
FEBRUAR 1987

33

7. "Agrokomerc". Politika, politika, politika

- 2 -

1. "u visini mjenica prihvaćenih od jugoslovenskog tržišta novca /u daljnjem tekstu: JTN/ do 31.7.1987.godine, odobriće JTN kredit UB- PBS ili OB - PBS koje tržište novca bude prihvatilo, sa rokom vraćanja od šest mjeseci i po kamatnoj stopi JTN;
2. iz dobijenog kredita PBS će na dan realizacije kredita otkupiti sve mjenice iz tačke 1. koje su predmet ovog kredita;
3. radi izbjegavanja zakonskih mjera koje bi primjenile banke pojedinačno prema avalisti i trasantu krajnji je rok za realizaciju prijedloga pod tačkama 1. i 2. kraj iduće sedmice, tj. 7.8.1987.godine;
4. u cilju trajnog konsolidovanja odnosa između banaka koje su uključene preko JTN sa PBS, nadležni organi SRBIH će dostaviti Program konsolidacije "Agrokomerca" najkasnije tri mjeseca prije isteka roka za vraćanje kredita iz tačke 1. U okviru preostalog roka za vraćanje kredita nadležni organi JTN će razmotriti mogućnost produžavanja dijela kredita, koji će proizilaziti iz pomenutog Programa;
5. JTN će učiniti napore da banke pojedinačno ne idu u realizaciju svojih zakonskih prava po ovim mjeničnim potraživanjima;
6. prilikom razmatranja Programa konsolidacije JTN će preporučiti svojim članicama da pospješuju poslovne odnose između svojih osnivača i "Agrokomerca"."

Ovi prijedlozi su razmatrani na relaciji IV-PBS-NB BiH i naši stavovi pismeno formulisani Tržištu novca i predani 4.8.1987.godine predstavnicima Tržišta novca prije sastanka.

Naš prijedlog je formulisao kako slijedi:

"S obzirom da se radi o velikom obimu sredstava za koje ne postoje raspoloživi izvori, predlaže se bankama koje imaju potraživanje po eskontovanim mjenicama, a koje su organizovane u okviru Jugoslovenskog tržišta novca da odobre kredit najmanje na 16 mjeseci sa mogućnošću potpunog revolviranja ili većeg dijela kredita nakon isteka toga roka i to do krajnjeg roka od 5 godina. Kredit bi bio u visini nenaplaćenog potraživanja po mjenicama.

34

7. "Agrokomerc". Politika, politika, politika

- 3 -

Pošto je u pitanju kratkoročni kredit koji nosi važeću kamatu na tržištu novca jedino je prihvatljivo da se prihvati kredit sa revalorizacijom kamate, tj. pripisom kamate glavnici, jer ne postoji mogućnost za promptno plaćanje kamate iz tekućeg poslovanja i s obzirom da su ova sredstva upotrijebljena za pokriće nedostatka dugoročnih izvora.

U međuvremenu će se u okviru PBS-a i Republike pokrenuti prijedlog mjera za trajnu konsolidaciju i to:

- iz razvojnih fondova /Fonda federacije i Republičkog fonda za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih područja/,
- iz sredstava depozita društveno-političkih zajednica Republike,
- udruživanjem sredstava banaka,
- pripremit će se prijedlog određenog zaduženja u inostranstvu,
- prijedlog akata u Republici o namjenskom izdvajanju sredstava za ove svrhe.

Predlažemo da PBS-Osnovna banka Bihać uz određena programska obezbjeđenja sistema PBS-Udružene banke Sarajevo i podršku organa iz Republike bude nosilac međubankarskog kredita.

Ovo podrazumijeva obezbjeđenje kontinuiteta saradnje "Agrokomerca" sa bankama u Republici i van Republike, radi obezbjeđenja sredstava za dokumentovano dalje poslovanje".

Predstavnici Tržišta novca su na sastanku kojim je rukovodio predsjednik Poslovnog odbora Privredne banke Sarajevo-Udružene banke drug Božidar Martinović, iznijeli slijedeće stavove:

- "1. Nosilac kredita koji bi odobrio Jugoslovensko tržište novca u visini mjenica prihvaćenih od jugoslovenskog tržišta novca do 31.7.1987.godine i kamata iz tačke 5. ovog prijedloga, može biti samo PBS-Udružena banka.
2. Rok vraćanja kredita biće tri godine.
3. Za kredit će se primjenjivati promjenljiva kamatna stopa Jugoslovenskog tržišta novca /revalorizaciona stopa plus realna/ koja se plaća kvartalno.

7. "Agrokomerc". Politika, politika, politika

- 4 -

4. Osnovni kredit će se smjenjivati po slijedećoj dinamici:
 - poslije prvih 6 mjeseci 5 posto,
 - poslije 12 mjeseci 5 posto,
 - i na svakih narednih 6 mjeseci po 22,5 posto.
5. Kamata od dana skadence nenaplaćenih mjenica do dana iskupa mjenica, platiće se u visini zatezne kamate. U slučaju mogućeg drugačijeg rješenja povjerioca, obračunavaće kamatu Jugoslovensko tržište novca.
6. Ovi uslovi važiće ukoliko PBS-Udružena banka iste prihvati i ukoliko će biti čitav posao izveden najkasnije sa petkom 14.8.1987.godine".

Napominje se da bi po navedenim uslovima ukupna kamata na ovaj kredit iznosila oko 456.000 miliona dinara, a ukoliko bi rok otplate bio 5 godina, onda bi kamata iznosila oko 645.000 miliona dinara.

Predstavnici Tržišta novca u toku diskusije nisu odstupili od ovoga, odnosno nisu prihvatili ni jedan od naših prijedloga, jedino su iznijeli svoje mjere koje će poduzeti, ukoliko se njihovi uvjeti ne prihvate.

Redosljed njihovih mjera bi bio slijedeći:

- da će ići na utuživanje sve banke,
- da će informisati svoje organe u Republikama, o nezakonitom poslovanju i radu "Agrokomerca", SDK, OB Bihać i NB BiH,
- utvrdiće koje će sve mjere moći da poduzmu preko svojih Republika za bržu naplatu svog potraživanja,
- predložiće da se isključe sve banke PBS- sistema sa Tržišta novca i poslovnih odnosa sa svim drugim bankama u Jugoslaviji, ukoliko se ne prihvati njihov prijedlog konsolidacije,
- ocjenjuju da se nisu sprovodili u poslovnoj politici "Agrokomerca", SDK i OB Bihać i NB BiH, stavovi CK Jugoslavije, CK BiH o ekonomskoj politici i finansijskoj disciplini,
- tražiće smjenjivanje odgovornih organa i lica u "Agrokomercu", SDK, OB Bihać i NB BiH,
- o svemu ovome će informisati svoja izvršna vijeća, jer smatraju da su svoje aktivnosti zasnivali na zakonitim avalima OB Bihać i
- po ovome će informisati i svoje delegate u Saveznoj Skupštini.

36

7. "Agrokomerc". Politika, politika, politika

- 5 -

Izneseni prijedlozi sa sastanka od 4.8.1987.godine ponovo su razmatrani 5.8.1987.godine, s naše strane i na bazi toga, upućen je slijedeći odgovor Tržištu novca.

"Ponovo smo razmatrali obostrane prijedloge sa razgovora vodjenih u Sarajevu 4.8.1987.godine, te Vas obavještavamo:

- da smo s puno pažnje ocijenili rok izrade programa ekonomsko-finansijske konsolidacije i uz pretpostavku maksimalne angažiranosti u BiH na njegovoj izradi, ocijenili da se isti skрати od mjeseca novembra na kraj septembra ove godine,
- da ćemo se neposredno usmjeriti na proceduralnu aktivnost da Udružena banka PBS na bazi programa ekonomsko-finansijske konsolidacije bude garant kredita,

da pobliže preciziranje ostalih uvjeta bude predmet naših daljih razgovora".

Istoga dana, tj. 5.avgusta 1987.godine grupa predstavnika banaka-povjericilaca, koja je vodila razgovore u Sarajevu održala je sastanak u Beogradu i formulisala prijedloge za Izvršni odbor Tržišta novca.

6.8.1987.godine Privredna banka Sarajevo je primila od Izvršnog odbora Tržišta novca^{x/} potpuno iste prijedloge koji su iznešeni od strane grupe banaka 4.8.1987.godine u Sarajevu.

Napominjemo da u toku diskusije nisu uvaženi prijedlozi predstavnika naših banaka na sastanku skupine banaka i na Izvršnom odboru Tržišta novca.

x/ prilog: Teleks

Sarajevo, 7.8.1987.godine

37

7. "Agrokomerc". Politika, politika, politika

NAPOMENA

uz "Informaciju" Privredne banke Sarajevo, Udružene banke, o pregovorima sa JTN

1. U ekonomski odnos dvaju partnera (JTN i "Agrokomerc"), odnos u koji su oba partnera ušli iz ekonomskih interesa, traži se uključivanje Republike,
2. Kada su mjenice eskontirane i reskontirane (kada se je kupovao i prodavao novac) po teškim tržišnim uvjetima Republika nije pitana,
3. Rok od 14.8.1987. postavljen je kao ultimatum. Na taj dan , 14.8.1987. na najdrastičniji i bezobziran, uništavajući način obaviještena je javnost.
4. Do 14.8.1987. bio je to normalan ekonomski posao vodjen u skladu sa zakonima tržišta. Od 14.8.1987. je kontrarevolucija.
5. Prijetnja poduzimanjem mjera izraziti je primjer ucjene. Posebno u pogledu zahtjeva za smjenjivanje sve do nivoa Republike, što je i provedeno nakon isteka roka 14.8.87.
6. Ucjena je ostvarena iako je "Agrokomerc" pristao na kapitalizaciju kamata od realnih 556 % po uvjetima koje je postavilo JTN.
"Agrokomerc" je pristao i na drugu svotu od realnih 745 mlrd. din. na pet godina (u dugu od 201 mlrd. najmanje 100 mlrd.d. su kamate).

38

Prilog 2:

Informacija o pregovorima PB Sarajevo i JTN – a (Arhiv Federacije BiH, fond MB, 309/87)

U "Agrokomerc"-u su se, kada se situacija razbuktala, ponašali vrlo čudno. Fikret Abdić je inzistirao na tome da tvornica dobro posluje i da se prestane sa njenim podrivanjem. Bio je uvjeren kako će se stvari vrlo brzo riješiti. Bio je, zapravo, previše siguran u sebe tako da mu je sve djelovalo nestvarno.

Nakon ovakvog razvoja situacije, prihvaćanja uvjeta kredita, iz Republičkog zavoda za zakonodavstvo SR Srbije su hitno reagirali jer su neke okolnosti postale drugačije. Saopćili su, nakon sastanka, da je potez JTN-a ishitren i da nije u skladu sa zakonom, odnosno, da se dug "Arokomerc"-a ne može učiniti kreditom.³⁴⁰ Sve se moralo, po njima, predati sudu i na taj način rješavati nastalu situaciju. Sastanak na kome je sugerirano svim imaocima "Agrokomerc"-ovih mjenica, a bili su prisutni predstavnici SDK, banaka, određenih OUR-a i drugih društveno – pravnih organizacija, održan je 17. augusta. Sazvao ga je Radenko Žunić, potpredsjednik Izvršnog vijeća SR Srbije. Već 26. augusta 1987. godine na sjednici Izvršnog vijeća SR Srbije zaključeno je da se priča o "Agrokomerc"-u može riješiti samo na sudu i da su pravosudni organi sada na potezu.³⁴¹ Ništa drugo se, dakle, u Srbiji nije prihvaćalo osim pokretanja sudskog postupka. Ovu akciju srbijanskog rukovodstva odmah su podržali i u Narodnoj banci Jugoslavije, najvišoj finansijskoj instanci u Jugoslaviji. Viceguverner Narodne banke Jugoslavije, Vukašin Marković, pridružio se stavu SR Srbije da za krivično djelo ne može biti ništa drugo nego sudski postupak i time odbacio priču o pretvaranju "Agrokomerc"-ovog duga u kredit.³⁴² Uporište za ovaj svoj stav je mogao naći u zakonu ali nikako u praksi jugoslavenskog bankarskog sektora, pa čak i logici bankarskog poslovanja. Upravo u periodu kada se "Agrokomerc"-u (Bosni i Hercegovini) mjenični dug nije mogao pretvoriti u kredit, navodno zbog zakona, zbog iste stvari u Srbiji je kredit odobren "Pomoravlje - promet"-u iz Čuprije i to izuzetno povoljan.³⁴³ Tada je Narodna banka Srbije donijela neustavnu odluku da ne prima

³⁴⁰ *Politika ekspres*, 26. 8. 1987. (Kredit nije zakonit)

³⁴¹ *Politika*, 27. 8. 1987. (Slučaj za – sud)

³⁴² *Oslobođenje*, 27. 8. 1987. (Nema kredita za krivično djelo)

³⁴³ *Vječernje novosti*, 14. 9. 1987. (Ipak kredit)

mjenice od poslovnih banaka iz Bosne i Hercegovine.³⁴⁴ U ostalim republikama nije bilo tako snažnih i isključivih reakcija, osim u SR Sloveniji, ali pretežno na verbalnom nivou.³⁴⁵ Razlozi zbog kojih je Srbija bila upletena su, zapravo, politički, a mjenice koje su došle u "Agrokomerc" iz njihovih banaka su im poslužile kao sredstvo u ostvarenju političkih ciljeva. Također, Izvršno vijeće SR Srbije je zauzelo stav da je rukovodstvo Bosne i Hercegovine stajalo iza "Agrokomerc"-a i da kao takvo ne može raščistiti situaciju koja je nastala već to može učiniti samo Federacija.³⁴⁶ Stoga su se oni, kako su isticali, zalagali da se *slučaj Agrokomerc* dovede do kraja.³⁴⁷ Bosanskohercegovačko rukovodstvo više nije imalo nikakvih mogućnosti da djeluje u interesu građana republike. Pojavile su se tendencije da se uvede prinudna uprava nad Bosnom i Hercegovinom.³⁴⁸ To je bilo jedno od ključnih pitanja na sjednici CK SKJ koja se održala 8. septembra 1987. godine u Beogradu.

Na spomenutoj sjednici CK SKJ trebalo je staviti pečat na samostalnost bosanskohercegovačke politike, što je i učinjeno. Branko Mikulić je u svojoj diskusiji sasvim direktno rekao da "smo suočeni sa zavjereničkim djelovanjem usmjerenim na rušenje sistema".³⁴⁹ Nešto ranije na jednoj od sjednica Predsjedništva CK SK BiH Mikulić je naglasio da "ne treba biti naivan i misliti da je "Agrokomerc" glavna stvar već su vrlo ozbiljna pitanja na dnevnom redu".³⁵⁰ Također, sva ova događanja su, po njemu, predstavljala opasnost za Jugoslaviju i trebalo je voditi o tome računa.³⁵¹ Veoma koncizno dat je presjek problema sa kojim se suočila Jugoslavija i taj problem je, prema Mikuliću, zemlju držao na ivici katastrofe. Bosanskohercegovački vrh je očito vrlo dobro znao šta

³⁴⁴ AFBH, MB (1987), 315/87

³⁴⁵ France Popit, slovenski političar, je izravno govorio o lopovskom mentalitetu Bosanaca.

³⁴⁶ AFBH, MB (1987), 315/87

³⁴⁷ *Danas*, 1. 9. 1987. (Kula od mjenica)

³⁴⁸ Uzelac, M. 2005, 185.

³⁴⁹ AFBH, MB (1987), 315/87

³⁵⁰ AFBH, MB (1987), 313/87

³⁵¹ AFBH, MB (1984-1985), 170/85

je pozadina pokrenute afere ali su bili svjesni da nemaju nikakve snage boriti se otvoreno jer su malverzacije velikih razmjera u "Agrokomerc"-u ipak postojale. Jedina primjedba na ove Mikulićeve stavove je njegovo uzmicanje od imenovanja onih koji generiraju krizu. Zbog toga su njegovi stavovi podložni različitom tumačenju iako je zapravo sasvim jasno da je odgovornim za ova događanja, pa čak i mnoga događanja iz ranijeg razdoblja koja su imala negativan odjek u Bosni i Hercegovini, držao srbijansko rukovodstvo.³⁵²

Ovo rukovodstvo je, pak, imalo ogromnu prednost u diskusiji koja se vodila na sjednici 8. septembra 1987. godine. Predstavnici ostalih republika, osim Milana Kučana, slovenskog političara, nisu davali ton diskusiji. Već spomenuti koraci koje su napravile institucije u SR Srbiji davali su im "vjetar u leđa" i oni su mogli voditi raspravu u željenom pravcu. Zapravo je bosanskohercegovačko rukovodstvo bilo na optuženičkoj klupi. Vidoje Žarković, crnogorski političar, je odmah zahtijevao da se oformi državna komisija koja bi ispitala odgovornost saveznih organa za propuste koji su učinjeni.³⁵³ Time je, navodno, želio da se stvari istjeraju na čistac i da se utvrde krivci za malverzacije koje su jugoslavensku ekonomiju dovele u težak položaj. Diskusije Milana Uzelca, Branka Mikulića i Milana Kučana, slovenskog predstavnika, su malo ublažile efekte stavova Vidoja Žarkovića. Da se, ipak, radilo o nepopustljivim stavovima potvrdio je Slobodan Milošević u svojoj diskusiji. On je prvo pozdravio saopćenje Predsjedništva CK SK BiH i istakao da je to: "Prva svijetla tačka jer se kategorično, ljudski reklo šta je šta i ne može se nikoga kriviti što se nada gubi nedeljama i danima kada se zna da se svim instrumentima vlasti raspolaže a ništa se ne preduzima".³⁵⁴ Tako je diskvalificirao bosanskohercegovačko rukovodstvo učinivši ga nesposobnim i podržao Vidoja Žarkovića u njegovom stavu da se formira državna komisija.

³⁵² *Dani*, 5. 4. 2002. ("Odlazak velikog Bosanca")

³⁵³ AFBH, MB (1987), 315/87

³⁵⁴ AFBH, MB (1987), 315/87

Na ovoj je sjednici bosanskohercegovačka politika prestala je biti samostalna. Državna komisija nije oformljena,³⁵⁵ valjda zbog već postojeće radne grupe SIV – a koju je Žarković kvalificirao ipak drugačijim organom koji bi imao drugačiju funkciju od državne komisije. Bez obzira na činjenicu da bi to bio presedan u jugoslavenskoj unutrašnjoj politici Žarković i Milošević nisu popuštali.

Prvi korak koji je učinjen i koji je pokazivao da je sudski proces zbog nezakonitog poslovanja “Agrokomerc”-a izvjestan oduzimanje je poslaničkog imuniteta Fikretu Abdiću od strane Mandatsko – imunitetske komisije Skupštine Jugoslavije. To se dogodilo 8. septembra 1987. godine uz obrazloženje da je: “Emisija mjenica bez pokrića izazvala dalekosežne posljedice za privredu SFRJ ugrozivši njenu ekonomsku osnovicu čime je učinjeno krivično djelo kontrarevolucionarnog ugrožavanja društvenog uređenja iz člana 114. Krivičnog zakona SFRJ”.³⁵⁶ Gotovo istovremeno, na sjednici Predsjedništva OK SK Bihać osuđeno je djelovanje Fikreta Abdića ali i Hakije Pozderca čime se nagovještavalo slično rješenje i za potonjeg.³⁵⁷ Predsjedništvo SK BiH je na svojoj sjednici od 12. septembra 1987. godine, na kojoj je Hamdija dao ostavku utvrdilo da Hakija Pozderac ima političku odgovornost za događanja oko “Agrokomerc”-a.³⁵⁸

Optužnicu je podignulo Više javno tužilaštvo u Bihaću 29. februara 1988. godine. Početkom suđenja u Bihaću (5. maj 1988.), koje je krenulo nekoliko mjeseci nakon pritvaranja Fikreta Abdića, Hakije Pozderca, Alije Aleševića, Ibrahima Mujića i drugih počela je i igra oko Bosne i Hercegovine.³⁵⁹ Kontrarevolucionarno djelovanje je predstavljalo osnovu optužnice.³⁶⁰ Da bi se, navodno, osigurala nepristranost suda doveden je sudac iz Tuzle, Rifat Konjić. O tome kako je teklo suđenje i

³⁵⁵ AFBH, MB (1987), 315/87

³⁵⁶ *Krajina*, 11. 9. 1987. (Pritvoren i mjenični mag)

³⁵⁷ *Krajina*, 11. 9. 1987. (Komunisti ne okolišaju)

³⁵⁸ *Krajina*, 18. 9. 1987. (Hakija Pozderac je kriv)

³⁵⁹ *Krajina*, 6. 5. 1988. (Usmjerili nezakonito)

³⁶⁰ *Krajina*, 6. 5. 1988. (Prva četiri sata)

kako je jedan od optuženih, Alija Alešević, bivši direktor Interne banke "Agrokomerc"-a i najupućeniji u poslovanje sa mjenicama, to doživio, kazuje njegovo svjedočanstvo:

Ja sam nakon 18 mjeseci pušten pa sam sa slobode išao na suđenje. Tada je otprilike nastala treća faza suđenja. U toj trećoj fazi Hakija se morao skloniti iz sudnice i on se pušta zbog bolesti. Ja postajem drugooptuženi a Pirija³⁶¹ dolazi u "Agrokomerc" i mene zove da ja radim u "Agrokomerc"-u. Ja prihvatam i počinjem da radim. Tada je republička vlada davala pare iz budžeta za 30 stručnjaka u "Agrokomerc"-u. I ja sam dobijao tu platu iz budžeta, a ovamo sam suđen za kontrarevoluciju itd. Moj zadatak je bio da radim na revitalizaciji "Agrokomerc"-a a ovamo sam odgovarao zbog rušenja države. Meni kaže onaj (misli na predsjednika suda Rifata Konjića A.M.) da se naspavam, a ja mu kažem da ne mogu jer po noći radim u "Agrokomerc"-u. I kada sam ja to rekao predsjedniku suda da radim u "Agrokomerc"-u i da sam plaćen iz državnog budžeta rekao mi je da mu donesem to rješenje i da će me poljubiti u čelo ako to bude tako. A šta je suština? Suština je bila da mene fizički oslabe za suđenje, Hakiju da odstrane, a on je mudar, kod Hakije to svakako ne bi prošlo, a Fikret napušta advokate iz Zagreba i uzima advokate iz Beograda.

To je ta treća faza. I sada kada se čovjek malo nazad vratiti to je bila priprema za ovaj rat. U toj trećoj fazi Fikretov zadatak je bio... Milošević daje nalog i oprašta dug "Agrokomerc"-u. Tržište novca reaguje jer 80% duga je oprošteno. Fikretu se ukida smrtna kazna, a onda se povlači i kontrarevolucija. To Milošević radi potez. Milošević je bio direktor banke. Ja sam bio u banci sa njim ko ovako s tobom. I tada, po mom mišljenju Fikret počinje da radi isključivo po nalogu iz Beograda. Njegov zadatak je bio da iskompro-

³⁶¹ Osman Pirija, ekonomista koji je vodio mostarski HEPOK i koji je stigao u Agrokomerc da bi konsolidirao stanje.

mitira političare u Bosni, poseban akcent je bio na Srbe. On je tu miješao, uzimao je Hrvate, Muslimane, kao ovoga Raifa Dizdarevića npr. Ali poenta je bila da se u narodu stvori mržnja prema političarima koji su iz srpskog naroda, to je njegov zadatak bio.³⁶²

Ovaj poduži citat, u kojem ima i određenih nejasnoća, nudi nekoliko važnih indicija. Puštanje Hakije Pozderca, odbacivanje optužbe po članu 114. Krivičnog zakona SFRJ i preuzimanje Abdićeve odbrane od strane beogradskog advokatskog tima desilo se skoro kao na traci. Najintrigantnije je, zapravo, što je JTN zaista oprostio dug "Agrokomerc"-u koji je samo dvije godine prije želio prvo pretvoriti u izuzetno nepovoljan, ekstra zelenaški, kredit a potom se i od toga odustalo jer je jedini izlaz, kao što sam naveo, bio sud i provođenje postupka protiv Abdića, Hakije Pozderca i ostalih. Kako i zašto je do ovoga preokreta došlo može se tek nagađati, barem dok neko od tada vodećih ljudi JTN-a ne progovori o ovom problemu, ali je značajno da je ipak došlo i da je time *afera Agrokomerc* privedena kraju. Alešević stavlja Slobodana Miloševića u veoma interesantnu poziciju. Njegovu ulogu smatra ključnom za rješavanje slučaja i samim tim puštanje Fikreta Abdića na slobodu.³⁶³ Drugu vrstu argumentacije o ovoj trećoj fazi suđenja, kako ju je nazvao Alešević, ponudio je general Martin Špegelj. Upravljački vrh JNA je, po njemu, stajao iza pokretanja afere, a kada je konačno srušen Hamdija Pozderac, iz zatvora je pušten Fikret Abdić i sa njim je vrh Armije odmah uspostavio bliske kontakte.³⁶⁴ Ovaj stav je iznio čovjek koji je izuzetno dobro poznao stanje u JNA kao i njene metode koje je imala tako da se njegovo mišljenje treba uzeti s velikom dozom povjerenja u izrečeno. Obzirom na dotadašnju Abdićevu suradnju sa vojnim vrhom

³⁶² Razgovor sa Alijom Aleševićem, 9.11.2006.

³⁶³ Obzirom da su veoma interesantni podaci vezani za ovu saradnju izlazili iz vremenaskog okvira koji je bio obuhvaćen magistarskim radom dat ću u zaključku nekoliko razmišljanja koja svjedoče u prilog ovoj tezi o umiješanosti Slobodana Miloševića u čitav ovaj slučaj i u finansijskom, a ne samo političkom pogledu.

³⁶⁴ Špegelj, M. 2001: 97.

nimalo ne treba čuditi njegovo pristajanje uz novi koncept u kojem je on dobio svoju "grofoviju". Ipak, smrt Hamdije Pozderca nije okončala aferu jer je suđenje počelo mjesec dana nakon njegove smrti ali je otvorila mogućnosti da se ne mora ići do kraja i tako velikosrpskom konceptu olakšala dalju provedbu planiranih aktivnosti koje su imali spram Bosne i Hercegovine.

Ovu opće prihvaćenu ali ne tako snažno dokumentima potkrijepljenu tezu o velikosrpskom konceptu i njegovom interesu u *aferi Agrokomerc* ponudilo je niz značajnih autora. Nebitno da li su potencirali vrh JNA kao onoga ko je vrbovao Abdića ili pak Miloševiću političku kliku, on je radio za iste ciljeve kao i ove naoko dvije, a zapravo jedna vojno – politička grupacija. Isto onako kako je general Nikola Ljubičić stajao iza Miloševićevog ustoličivanja, posigurno je imao i svoje ruke u pridobivanju Fikreta Abdića za velikosrpsku stvar. Uzme li se u obzir i činjenica da je Ljubičić, po svemu sudeći, inicirao destabilizaciju "Agrokomerc"-a i predao ga iz ruku Armije u ruke policije radi rušenja Hamdije Pozderca, time je on, pa samim time i vojska, umješao do grla u čitavu priču.³⁶⁵ To je Ljubičić mogao uraditi jer je, po svjedočenju Branka Mamule, već tada (1987.) imao izgrađen paralelni sistem unutar Generalštaba JNA, a skoro apsolutnu kontrolu nad KOS – om.³⁶⁶ Taj stav osnažuje i slijedeći citat koji je preuzet od Nihada Krupića, a koji je radio određena istraživanja o ulozi JNA u Abdićevom ponašanju u vrijeme afere, pred i poslije demokratskih izbora 1990. godine ali i tokom rata (1992. – 1995.) u Bosni i Hercegovini. On navodi:

Već tokom ispitivanja i boravka u bihaćkom zatvoru sa Fikretom Abdićem je u kontakt došla tadašnja jugoslovenska obavještajna služba. U operativnoj akciji 'Proboj 1', pridobijanje Abdića u službu srbijanskog KOS-a, a po nalogu Aleksandra Vasiljevića, učestvovali su: major Čedo Knežević, potpukovnik Smiljanić, kapetan Miroslav Balan i Vuka-

³⁶⁵ *Dnevni avaz*, 5. 11. 1997. (Život i smrt Hamdije Pozderca 24)

³⁶⁶ Mamula, B. 2000: 112.

šin Gledić. Poslije puštanja iz zatvora Fikret Abdić je u restoranu "Lovačka kuća" u Bihaću pristao da radi za KOS.³⁶⁷

Ovu indiciju autora nisam mogao ne reći iako niti on u svome tekstu ne nudi izvor za napisane podatke.³⁶⁸ On, ipak, sasvim direktno navode konkretne ljude i konkretan događaj koji snažno doprinose tezi o Abdićevom prihvaćanju suradnje sa Miloševićevim režimom. Isto tako idu u prilog mojoj tvrdnji da je vojni vrh glavni krivac za sve što se događalo sa i oko "Agrokomerc"-a. Možda je najplastičnije i najoriginalnije ovu aferu objasnio Alija Alešević:

Pazi, *aferom Agrokomerc* Milošević je mudro ostvario 3 – 4 stvari. Pod broj jedan, smetao mu je Hamdija kao predsjednik ustavno-pravne komisije koji ne bi dozvolio promjene ustava da se onako desi sa pokrajinama. Hamdija to ne bi dozvolio. A prvi korak je bio veća Srbija, znači da Srbija bude bez pokrajina. Drugi korak je bio da napravi prostor za ove radikale u Bosni, znači ove je trebalo ukloniti. I evo, Fikret je tome poslužio. Meni samo nije jasno kako on nije nikada shvatio da je to mat – tačka protiv Bošnjaka. Mogu ja shvatiti da se voli "Agrokomerc" ali pada granata ubija civile... Ljudi za njega nisu bili bitni.³⁶⁹

"Treću stvar, i najopasniju", tvrdi Alešević, "koju je htio postići je kada, u biti, država radi protiv države. Dolazi do likvidacije Bihačke banke, kao regionalne banke. Znači, odjednom hiljade privatnih računa i firmi... Pored "Agrokomerca" padaju i drugi, razumiješ li me?! Jednostavno kada ti nametneš socijalni moment narodu, kada on gleda šta će sutra jesti, on se klanja tenku kada on naiđe. Ako on ima jesti, ako zašta

³⁶⁷ Krupić, N. 2005, "Deset najvećih srpskih podvala", www.bosnjaci.net (posljednji pristup, 25. 6. 2007.)

³⁶⁸ Putem e-maila sam kontaktirao autora koji mi je prvo rekao da će mi, čim dođe u BiH (jer više ne živi u zemlji) poslati svoj broj telefona da bi smo razmijenili mišljenja i informacije. Nažalost, to nije učinio. Nakon drugog maila koji sam mu poslao nije niti odgovorio na njega.

³⁶⁹ Razgovor sa Alijom Aleševićem, 9. 11. 2006.

ima kupiti pušku neće se on skloniti tenku. Mislim da je išao na to da omekša Krajinu."³⁷⁰

Sve ove tvrdnje dobivaju na značaju kada se, u zadatom vremenskom okviru (1971. – 1991.), sagleda i pozicija Fikreta Abdića u procesu demokratizacije društva i prvih poslijeratnih izbora. U Bosni i Hercegovini se pojavio niz stranaka koje su željele Abdićevu podršku i mnoga izaslanstva su dolazila u Veliku Kladušu radi njegovog pridobivanja za svoju opciju. On je, nakon dugo odugovlačenja i natezanja, odlučio da se priključi Stranci demokratske akcije (SDA) koja je okupljala bosanske Muslimane. Detalj koji puno govori dogodio se u Banja Luci prilikom jednog od predizbornih mitinga SDA. Organizatori mitinga su pola sata pred početak morali tražiti Abdića i našli su ga u hotelu "Palas" koji je slovio kao četnički štab.³⁷¹ Aktivisti SDA iz Banja Luke su ovo protumačili kao izuzetnu hrabrost "ljutog Krajišnika" i njegovu postojanost unatoč progonu kojem je bio izložen prilikom *afere Agrokomerc*. Tek će kasnije Muharem Krzić uspjeti da sebi protumači zbog čega je Abdić posjetio spomenuti banjalučki hotel i zašto je bio hladan prema SDA – ovcima prilikom održavanja ovoga mitinga sa kojeg je ekspresno otišao netom što je završen, a bez značajnijeg učešća.³⁷² Ipak, ovo Krzićevo promišljanje je tek indicija nastala uslijed Abdićevog ponašanja u periodu rata (1992. – 1995.) i razlaza sa zvaničnim bh. rukovodstvom, a bez konkretnog dokaza. No, indicija, razumno i logički kontekstualizirana nije zanemariva.

³⁷⁰ Razgovor sa Alijom Aleševićem, 9. 11. 2006.

³⁷¹ Krzić, M. 2003: 65.

³⁷² Krzić, M. 2003: 66.

8. ULOGA HAKIJE I HAMDIIJE POZDERCA

Hamdija, mladi brat

Razvoj Bihaćke krajine je vezan za porodicu Pozderac kao što je malo područja u Bosni i Hercegovini vezano za neke druge ličnosti ili porodice. Ta se percepcija ne dobiva samo zbog medijske usredotočenosti na ovu porodicu, posebno kada je pokrenuta *afera Agrokomerc*. Bio je to fakt, općepoznata i nepobitna činjenica. Obzirom da je kraj bio nerazvijen to ih je još jače vezivalo i činilo njihovu ulogu u razvoju Bihaćke krajine snažnijom i očitijom. Kompleksnost problema koji je ovdje postavljen traži nešto detaljniji osvrt na dvojicu braće, Hakiju i Hamdiju, jer će se time po mome sudu dati većina odgovora i riješiti neka od pitanja koja su vezana za privredni razvoj i uspon Serhata. Zapravo su svi problemi koji su postojali, a bitni su za razvoj ovoga kraja usko povezani sa radom i djelovanjem braće Pozderac tako da je sasvim normalno postaviti pitanje da li je moguće na vrh piramide staviti bilo koji drugi faktor umjesto Pozderaca. Naravno, gledanje na njihovu ulogu je i danas dominantno crno – bijelo što ne odgovara historijskoj istini niti pomaže razumijevanju svih procesa koji su se odigrali u eri modernizacije Bihaćke krajine. Međutim, veza koju je Hakija imao sa vojnim krugovima zaduženim za privredu i veza koju je Hamdija imao sa ustavno – pravnim poretkom zemlje svakako su odredile tok historije u ovoj regiji. U Hakijinom slučaju zbog njegovog direktnog uplitanja, u Hamdijinom zbog njegovog značaja.

Porodica Pozderac je jedna od mnogih muslimanskih porodica koje su bile nastanjene na području Cazina u vrijeme Osmanskog carstva,

a najvjerojatnije su na ovaj prostor doselili sa područja Like u toku 17. stoljeća.³⁷³ Politička moć i utjecaj “socijalističkih Pozderaca” kreirani su još u Drugom svjetskim ratu zahvaljujući pristupanju partizanskom pokretu njihovog rodonačelnika Nurije Pozderca koji je poginuo na Sutjesci u vrijeme Pete neprijateljske ofenzive.³⁷⁴ Krenuvši stopama svoga najznačajnijeg rođaka, strica Nurije, većina Pozderaca je u NOR-u pokazala veliku volju i zalaganje za pobjedu socijalističke revolucije. Tako su, kao mnogim drugim tinejdžerima toga doba, događanja u Drugom svjetskom ratu oblikovala život i Hamdiji Pozdercu i odredila njegov životni put.

Hamdija, mlađi Hakijin brat i jedan od šestoro djece Nurijinog brata, Mehmeda Mehe Pozderca, rođen je 1924. godine u Cazinu. Osnovnu školu je završio u rodnom Cazinu a kao stipendist *Gajreta*, muslimanskog dobrotvornog društva, bio je od 1939. godine na školovanju u Banja Luci gdje je pohađao Srednju tehničku školu.³⁷⁵ Rat ga je zatekao u ovome gradu tako da je Hamdija, kao pripadnik SKOJ-a od 1940. godine, odmah pristupio partizanskom pokretu što mu je kasnije donijelo privilegiju da bude nosilac spomenice učesnika NOR-a od 1941. godine. Poslije 1945. godine i oslobođenja zemlje odlazi u Moskvu³⁷⁶ gdje je bio polaznik partijsko – političke škole.³⁷⁷ Nakon sukoba Tita sa Staljinom 1948. godine Hamdija se vraća u Beograd gdje završava

³⁷³ Filipović, M. 2008: 134.

³⁷⁴ Veoma je značajna priča o istupu Josipa Broza Tita u Cazinu i upravo u prisutnosti Nurije Pozderca prilikom kojeg, po prvi put, otkrio svoj identitet. Tada je ovaj kraj pristupio partizanima zahvaljujući Nurijinoj karizmi i razriješenoj enigmi (“Tito je ipak naš”, navodi se da je konstatalo okupljeno stanovništvo). Sve do ovoga događaja, prema krajiškom predanju, niko nije znao ko je Tito i kakve namjere ima. Od toga trenutka Krajišnici su stekli povjerenje u vođu partizanskog odreda, naročito sada kada mu je “desna ruka” postao Nurija i kako neki tvrde “prvi i najdraži Titov plemić”. Vidjeti u: *Slobodna Bosna*, 7.6.2007. (Saga o Pozdercima – Bošnjački Kennedyjevi)

³⁷⁵ Filipović, M. 2008: 158.

³⁷⁶ Jedan kraći period Hamdija je boravio i u Odesi gdje je liječio oko koje je u toku Drugog svjetskog rata povrijedio. Tamo je, inače, u ovome periodu postojala jedna od najboljih svjetskih oftamoloških klinika.

³⁷⁷ *Reprezent*, 9. 10. 2006. (Feljton: Mr.Alaga Dervišević, Sjećanje na Hamdiju Pozderca – Otac moderne bošnjačke nacije)

Filozofski fakultet, odsjek filozofija.³⁷⁸ Područje njegovog interesiranja je bilo pravo i politika, a zakonodavstvo i pravni ustroj države su mu bili, naprosto, prava opsesija. Kao što je akademik Filipović primijetio: “Hamdija je u komunizam ušao na moralnoj osnovi ali se tu nije zadržavao i htio je da studira njegovu opću filozofsku, socijalnu i političku teoriju”.³⁷⁹ To se potvrdilo njegovim učestvovanjem u radu na ustavnim amandmanima sedamdesetih godina i donošenju Ustava SFRJ iz 1974. godine kao predsjednik republičke komisije, a sredinom osamdesetih kao predsjednik savezne komisije za promjenu ustava, kada je imao veoma bitnu ulogu u kreiranju državno – pravnog poretka SFRJ.

Još kao mladi političar u usponu, šezdesetih godina 20. stoljeća, Hamdija Pozderac je ostavljao dojam da zna što hoće i da zna ko je. Jedna od njegovih bliskih prijateljica iz ranog političkog života koji se odvijao u jugoslavenskoj prijestolnici, Munevera Hadžišehović, ističe kako je već tada htio da Bosnu dovede do ravnopravnog položaja unutar Federacije, a tako i Muslimane kao obespravljene narod u njoj, i da mu je to bio primarni politički cilj.³⁸⁰ Zamjerila mu je što je, po njenom mišljenju, totalni ateista i ne priznaje islamski identitet Bošnjaka – Muslimana iako je ponikao u porodici koja je bila bliska vjeri. Obavljao je niz državnih i partijskih funkcija. Prva poslijeratna funkcija mu je bila sekretar Sreskog komiteta KPJ – u Bihać.³⁸¹ Na Četvrtom kongresu SK BiH ulazi u Centralni komitet SK BiH. Godine 1969. postaje i sekretar Sekretarijata CK SK BiH.³⁸² Već 1971. godine postaje predsjednik Skupštine SR Bosne i Hercegovine na čijem čelu je do tada bio Džemal Bijedić koji je postao predsjednik Saveznog izvršnog vijeća (SIV).³⁸³ To je značilo da je Hamdija Pozderac, de facto, postao predsjednik Bosne i Hercegovine, a po automatizmu je ušao i u Predsjedništvo SFRJ sa

³⁷⁸ Filipović, M. 2007: 158.

³⁷⁹ Filipović, M. 2007: 157.

³⁸⁰ Hadžišehović, M. *Muslimanka u Titovoj Jugoslaviji*, Bosanska riječ, Tuzla, 2006: 209-210.

³⁸¹ *Dnevni avaz*, 13. 10. 1997. (Život i smrt Hamdije Pozderca 1)

³⁸² *Dnevni avaz*, 13. 10. 1997. (Život i smrt Hamdije Pozderca 1)

³⁸³ *Oslobođenje*, 28. 7. 1971. (Jednoglasno za Tita)

još dvojicom bosanskohercegovačkih političara, Ratom Dugonjićem i Augustinom Papićem. Kao, već tada, priznat znanstvenik postavši prvi čovjek jedne od jugoslavenskih republika došao je u poziciju da se može baviti i svojim istinskim pozivom, kreiranjem društvenog sistema. Njegova uloga u donošenju jugoslavenskog ustava iz 1974. godine nije bila tako značajna ali niti zanemariva jer je, kao što je istaknuto radio na republičkoj razini, ali će petnaestak godina poslije, kao predsjednik savezne ustavne komisije, imati krucijalnu ulogu koja je odredila i njegovu političku sudbinu.

Pored političkog angažmana Hamdija Pozderac je bio i predavač na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu i na taj način održavao svoju ljubav prema znanosti i teorijskom proučavanju političkih sistema. Izdao je nekoliko knjiga koje su se ticale ustavnosti, socijalističkog samoupravljanja i drugih tema koje su se odnosile na funkcioniranje socijalističkog društva i države. Veoma često je objavljivao u novinama, posebno Oslobođenju, i predavao na sastancima aktiva radnih organizacija ili sindikata. Njegovih veoma plastičnih i krajnje jednostavnih objašnjenja o problemima sistema još se i danas sjećaju neki od studenata koji su prisustvovali tribinama u sarajevskim studentskim domovima kojima je gost bio Hamdija Pozderac.³⁸⁴ Zapravo je bavljenje ovim teorijsko – znanstvenim pitanjima i predavanja studentima predstavljalo ono što je Hamdiju Pozderca činilo ispunjenim i to je smatrao svojim prvotnim pozivom dok je politiku doživljavao kao sredstvo za implementaciju svojih ideja.³⁸⁵ Ovu činjenicu ponavljam nekoliko puta jer je veoma značajna za razumijevanje ličnosti i karaktera ovoga čovjeka. To je, pak, bitno jer su upravo ličnost i karakter ovoga čovjeka bili predmetom bezočnog napada na njega, a preko njega indirektno i na Bosnu i Hercegovinu i njeno neovisno rukovodstvo.

³⁸⁴ Čak nekoliko znanstvenika koji sada rade u Sarajevu govorili su mi o predavanjima Hamdije Pozderca koja su kao studenti slušali i bivali iznenađeni njegovom neposrednošću.

³⁸⁵ Razgovor sa Milkom Pozderac i Dubravkom Pozderac – Lejlić, Sarajevo, 23. 10. 2007.

Od 1982. godine Hamdija Pozderac je postao čovjek broj jedan u republici jer se našao na čelu CK SK Bosne i Hercegovine.³⁸⁶ Ova činjenica je veoma značajna jer se radi o prvom Muslimanu³⁸⁷ koji se našao na čelu bh. partijske organizacije. Time se samo potvrđivalo da se radi o jednom od vodećih političara u Jugoslaviji i čovjeku koji će kreirati politički život države u narednom periodu. Ta njegova uloga i politički utjecaj su dolazili do izražaja prilikom njegovog participiranja u komisijama koje su radile na ustavnim amandmanima (1968. – 1971.) i donošenju ustava 1974. godine.³⁸⁸ Ovakvim svojim osobnim političkim razvojem Hamdija Pozderac se pridružio Branku Mikuliću, do tada najznačajnijem bosanskohercegovačkom političaru nakon pogibije Džemala Bijedića³⁸⁹, i rame uz rame s njim je preuzeo važnu ulogu na federalnom nivou, posebno u osamdesetim godinama kada su potresi na jugoslavenskoj političkoj sceni postajali češći i veći.

Kada se govori o privredi i Hamdijinom angažmanu u toj domeni ima tek nekoliko oskudnih podataka. Pored toga što je, kako je sam znao reći: “Načelno podržavao svaku razvojnu koncepciju koja je doprinosila boljitku na čitavom prostoru Bosne i Hercegovine, pa i Jugoslavije”³⁹⁰, on nije puno ulazio u problematiku privrednih kretanja. Naravno, najveću podršku davao je “Agrokomerc”-u i njegovom razvoju jer je to značilo i napredak njegovog rodnog kraja. Manje-više, svi političari su imali u

³⁸⁶ *Reprezent*, 6. 11. 2006. (Feljton: Mr. Alaga Dervišević, Sjećanje na Hamdiju Pozderca – Do Hamdije preko Agrokomerca)

³⁸⁷ Koristim ovu nacionalnu odrednicu za Bošnjake obzirom da je kao takva postojala u ovome vremenu i stoga je u historijsko-hronološkom kontekstu tačnija.

³⁸⁸ Hamdija Pozderac je bio na čelu republičke komisije prilikom izrade ustavnih amandmana u periodu 1968. – 1971. a sredinom osamdesetih će biti i na čelu Savezne komisije za ustavne promjene.

³⁸⁹ Džemal Bijedić je poginuo 18. januara 1977. godine prilikom pada aviona. (Vidjeti: Mitrašević, V. (gl. ur.), 1981, *Džemal Bijedić 1917 – 1977*, CK SK BiH – NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo). Do tada je bio neprikosnoveni lider Muslimana, ali i bh. lider. U zasluge mu se ubraja uključivanje Zapadne Hercegovine, koja je bila anatemizirana kao ustaško područje zbog događaja u Drugom svjetskom ratu, u sve društvene tokove u BiH i SFRJ nakon poznatog Mostarskog savjetovanja 1966. Vidjeti: Filandra, Š. 1998, *Bošnjačka politika u 20. stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo

³⁹⁰ *Deseta sjednica CK SK BiH*, 1987, 46.

8. Uloga Hakije i Hamdije Pozderca

svome mandatu zadatak da pomognu svome kraju i Hamdija tu nije bio nikakav izuzetak. Koliko je on bio dogmat i stjegonoša socijalističke ideje, a ne nekakav “kum” lokalnog značaja, govori i podatak da je sredinom osamdesetih, u periodu krize, zagovarao treću smjenu³⁹¹ kao rješenje ekonomskih problema.³⁹² To što ovo rješenje koje je iznjedrio DPES nije bilo nimalo sretan izbor za jugoslavensku ekonomiju nema značaj za problematiku koja je ovdje zastupljena već ga navodim kao primjer odanosti Hamdije ideologiji koju je prihvatio i provodio.

³⁹¹ Treća smjena, rad od 23h do 7h, je bila proizvod DPES – a koji je trebao povećati produktivnost i broj radnih sati. Hamdija Pozderac je o tome veoma afirmativno govorio i potencirao da bi broj nezaposlenih bio vidni umanjen. Prema Pozderčevu razumijevanju: “Uvođenje treće smjene bi u čitavoj industriji osiguralo zapošljavanje 72 000 radnika što je više od pola onih koji čekaju posao u BiH”. Vidjeti: *Krajina*, 22. 4. 1983. (“Izvršavati ono što je dogovoreno”)

³⁹² *Krajina*, 17. 6. 1983. (Stameni stroj zajedništva)

Rušenje i smrt Hamdije Pozderca

Od kada je došao na čelo CK SK BiH 1982. godine Hamdija Pozderac je, po svemu sudeći, bio pod prismotrom obavještajnih službi. Čak se i spominje njegovo kodno ime "Anđelko" kao i to da je za njega bila zadužena grupa Duška Zgonjanina, poznatija kao "Dobojska grupa".³⁹³ Ogromna je bila njegova rezignacija i skrhanost nakon razgovora sa Milanom Uzelcem jednog septembarskog dana 1987. godine kada se zahuktala priča o malverzacijama u "Agrokomerc"-u. Navodi se da ga je Uzelac optuživao za mučke u kombinatu što je Hamdija Pozderac negirao a potom bi mu Uzelac pustio snimak nekog razgovora koji ga je, navodno, inkriminirao.³⁹⁴ Tada je Hamdija pitao Uzelca, a ovaj dijalog je postao urbani mit, da li su ga snimali i u WC-u na što je odgovoreno da jesu! Hamdija je, na njemu svojstven način, zaključio razgovor i napustio prostoriju uzdignute glave, ali, ipak, slomljen i uništen.

Da je uništavanje Hamdije Pozderca bilo režirano i veoma dobro osmišljeno govori nekoliko podataka. Njegova pozicija predsjednika savezne komisije koja je radila na ustavnim amandmanima bila je, u tome trenutku, politički vrlo važna u Jugoslaviji. Nije nikakva tajna da je Hamdija nastojao da se najosjetljiviji problem, pozicija SR Srbije i njenih autonomnih pokrajina, riješi kompromisom kojim bi pokrajine zadržale neke autonomne institucije. To je nadolazećem srbijanskom rukovodstvu s Miloševićem na čelu predstavljalo težak udarac i poteškoću koja se treba riješiti čim prije. Posebno se to odrazilo kada je u intervjuu Hamdija nagovijestio rješenje toga problema na obostrano zadovoljstvo (misli se na Srbe i Albance, odnosno kosovski problem, A.M.).³⁹⁵ Ovaj dogovor o ustavnoj poziciji SR Srbije i njenih autonomnih pokrajina, Vojvodine i Kosova, Hamdija je, kako se navodi, načelno postigao sa Ivanom Stambolićem i generalom Nikolom Ljubičićem.³⁹⁶ Razgovori na ovu temu su svakako morali postojati i to upravo sa ovim dvojcem.

³⁹³ Alibabić, M. *Bosna u kandžama KOS-a*, Behar, Sarajevo, 1997: 31.

³⁹⁴ *Slobodna Bosna*, 7. 6. 2007. (Saga o Pozdercima – Bošnjački Kennedyjevi)

³⁹⁵ *NIN*, 2. 8. 1987. (Kako se pravi ustav /Intervju sa Hamdijom Pozdercem/)

³⁹⁶ *Bošnjački avaz*, 31. 12. 1994. (Avaz otvara dosije Hamdije Pozderca 1)

Nepokolebljivi Hamdijin stav i Stambolićevo moguće prihvaćanje njegovih prijedloga svakako su doprinijeli Ljubičićevom jačem angažmanu na rušenju ovih političara. Na koji način je general to radio najbolje svjedoči Ivan Stambolić:

Ljubičić i Čkrebić nisu prstom makli da se u popis izmena saveznog ustava unese i 'izgradnja zajedništva i jedinstva Srbije' iako sam lično taj stav izborio na CK SKJ u čemu su mi svesrdno pomogli Kučan i Pozderac. Čim se taj stav progurao, oktobra 1986. godine, pojavio se Memorandum. Dakle, pobočnim udarcima spriječiti svaki korak napred. Još indikativnije! Samo deset dana nakon konačnog usvajanja inicijative za promenu ustava Srbije hrupiče Osmo sednica!.. E pa znate šta... Ovakve koincidencije, a ima ih još, ne mogu biti slučajne.³⁹⁷

Veoma brzo nakon Hamdijinog istupa i spomenutog intervjua danog beogradskom časopisu NIN u kojem je rekao da je rješenje kosovskog problema na vidiku³⁹⁸ dogodilo se javno otvaranje afere i čerečenje bosanskohercegovačkih zvaničnika dok su najotrovnije strjelice su bile upućene predsjedniku ustavne komisije. Isto tako nakon načelnog dogovora koji spominje Ivan Stambolić donesena je odluka da se krene u akciju kompromitiranja Hamdije (jesen, 1986.) ne bi li se na taj način omekšao njegov stav, a glavni Hamdijin progonitelj u medijima postao je Vojislav Šešelj. Onaj značajniji progonitelj, Duško Zgonjanin, na sastanku sa Ljubičićem (Juni, 1986.) u Beogradu preuzeo je na sebe rukovođenje uništenjem Hamdije u Bosni i Hercegovini.³⁹⁹

Određene stvari, koje su se odigravale iza kulisa političke scene, bile su poznate političkim liderima ali se nisu glasno govorile do posljednjeg trenutka. Tako je Hamdija, kada je 12. septembra 1987. godine postalo jasno i njemu da jednostavno mora otići sa političke scene pitao: "Pa

³⁹⁷ Stambolić, I. 1995: 176.

³⁹⁸ NIN, 2. 8. 1987. (Kako se pravi ustav /Intervju sa Hamdijom Pozdercem/)

³⁹⁹ Dnevni avaz, 6. 11. 1987. (Život i smrt Hamdije Pozderca 25)

zašto drugovi ne kažete da treba dovesti Raifa?”⁴⁰⁰ Ovo njegovo pitanje bosanskohercegovačkom vrhu upućeno je u pauzi sjednice na kojoj je Hamdija dao ostavku, a događaju je prisustvovao i Ferhat Kotorić, član CK SK BiH, koji je prepričao navedeni slučaj. Vjerojatno je ovo najbolja ilustracija na koji je način Bosna i Hercegovina gubila svoju neovisnost i kako je njeno rukovodstvo gubilo značaj i poziciju u Jugoslaviji ali i u samoj republici. Da stvar bude još gora, tog 12. septembra 1987. godine (bila je subota) iz “Agrokomerc”-a su Centru državne bezbjednosti u Bihaću poslali famozni zapisnik sa sjednica Poslovnog odbora od 22. januara 1984. godine koji će inkriminirati Hamdiju.⁴⁰¹ U zapisniku su stajale navodne riječi Hamdije Pozderca koje su svakako bacale sjenku na njegov rad i ulogu u razvoju “Agrokomerc”-a.⁴⁰² Koliko je to moglo utjecati da u pauzi Hamdija podlegne pritisku ostaje tajna ali koincidencija je očita. Posebno ako uzmemo u obzir da je na zapisniku radila Dragica Pušonjić, provjereni KOS-ov suradnik⁴⁰³, i da je objavljen sutradan (13. septembra 1987.) u beogradskoj “Borbi” koja je dva dana potom izbacila “Dosije Agrokomerc” kao specijalno izdanje, a ovaj zapisnik je imao glavnu ulogu. Neki od aktera su mišljenja da je u pauzi sjednice, kada je iznuđena ostavka, Hamdiji obećano da će Hakija ostati nedirnut a zapisnik je mogao imati značaj kao dokaz koji je donio prevagu na stranu rušitelja.⁴⁰⁴ Također, spomenuta novinarka je bila glavni pokretač i *afere Moševac* čime je još jače naglašena njena uloga koju je imala u slamanju Bosne i Hercegovine.⁴⁰⁵

⁴⁰⁰ *Bošnjački avaz*, 25. 1. 1995. (Avaz otvara dosije Hamdija Pozderca 5)

⁴⁰¹ *Politika*, 14. 9. 1987. (Zapisnik demantuje Pozderca)

⁴⁰² U zapisniku je bio navodni Hamdijin govor u kome iznosi da se sredstva za Agrokomerc moraju nabavljati po svaku cijenu i na sve načine, pa i mimo zakona, nesamoupravno itd. Nakon objavljivanja zapisnika koji je, de facto, uništio Pozderčevu političku karijeru bilo je tek nekoliko njegovih reakcija kojima je to demantirao. Najznačajniji osvrt i demantija dao je na Desetoj sjednici CK SK BiH kada je ponudio vrlo solidne dokaze o tome da je zapisnik prepravljen i pogrešno tumačen. Vidjeti govor Hamdije Pozderca u: *Deseta sjednica CK SK BiH*, 1987: 45. – 56.

⁴⁰³ *Dnevni avaz*, 19. 10. 1997. (Život i smrt Hamdije Pozderca 24)

⁴⁰⁴ *Dnevni avaz*, 26. 10. 1997. (Život i smrt Hamdije Pozderca 14)

⁴⁰⁵ Navodno je ozvučena spavala kod jednog protagonista afere što je kasnije korišteno

Na Hamdijino mjesto je trebao doći Raif Dizdarević⁴⁰⁶, tadašnji ministar vanjskih poslova (15. maj 1984. – 31. decembar 1987.), a potom i predsjednik Predsjedništva SFRJ (1988. – 1989.). Hamdija je očito bio svjestan da bi ga on trebao zamijeniti. S njim, kao Hamdijinim nasljednikom, su ozbiljno računali vojno – politički krugovi u Beogradu, a rukovodstvo SR Srbije mu je davalo izravnu podršku iako su u Armiji smatrali da će on u Bosni teško proći zbog određenog animoziteta koji je prema njemu postojao.⁴⁰⁷ U prvi plan ga je izbacivala i činjenica da je, pored Hamdije Pozderca, Dizdarević bio najznačajniji politički predstavnik Muslimana. Na Devetoj sjednici CK SK BiH Raif se suprotstavio mišljenju Dragutina Brace Kosovca da je otvaranjem *afere Agrokomerc* počeo svojevrsan obračun sa Muslimanima.⁴⁰⁸ Dizdarević mu je replicirao i naglasio da se tu radi o čistom kriminalu a ne nekakvom nacionalizmu.⁴⁰⁹ Dizdarević će kasnije na opasku da je “Agrokomerc” podignut i izgrađivan uz pomoć KOS-a to negirati i isticati kako je ova tvornica produkt razvojnih napora Bosne i Hercegovine.⁴¹⁰ Rekao je kako je i sam još 1982. godine uvidio da tvornica, zbog Abdićeve “grandomanije”, može krenuti u pogrešnom smjeru i predložio je prebacivanje Abdića na neko drugo mjesto.⁴¹¹ Krivica je, po Dizdareviću, bila u Bosni i Hercegovini i nije se trebala tražiti na drugim mjestima.

Dakle, bez obzira na stav prema Dizdareviću u njegovoj republici on je “zasjeo” na Hamdijino mjesto. Time je, kako navodi admiral Mamula,

za njegovo ucjenjivanje (Vidi: *Dnevni avaz*, 5. 11. 1997. Ljubičić je naredio eliminaciju Pozderca)

⁴⁰⁶ Doista je interesantno da se ovaj čovjek nije osvrnuo na “afere Agrokomerc” u svojim knjigama koje je objavio (posebno u knjizi *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*), a tiču se upravo ovoga perioda koji je nastupio poslije Titove smrti 1980. godine. Zbog čega to nije uradio trenutno je teško odgonetnuti ali daje određene nagovještaje da je, ipak, on tada nečasno postupivši odlučio ne pisati o jednom od najznačajnijih političkih događaja u Jugoslaviji u njenoj povijesti.

⁴⁰⁷ Mamula, B. 2000: 118.

⁴⁰⁸ *Dnevni avaz*, 10. 11. 1997. (Život i smrt Hamdije Pozderca 29)

⁴⁰⁹ *Dnevni avaz*, 10. 11. 1997. (Život i smrt Hamdije Pozderca 29)

⁴¹⁰ *Dnevni avaz*, 1. 11. 1997. (Život i smrt Hamdije Pozderca 20)

⁴¹¹ *Dnevni avaz*, 31. 10. 1997. (Život i smrt Hamdije Pozderca 19)

posredno omogućeno Slobodanu Miloševiću da postane stvarni gazda i u Bosni i Hercegovini. Da je Milošević od sredine osamdesetih godina izrastao u najznačajnijeg jugoslavenskog političara pokazalo je poniženje koje je Raif Dizdarević doživio ispred Skupštine SFRJ u Beogradu, 28.2.1989. godine, kada je pognuo glavu pred Miloševićem i njegovom politikom.⁴¹² Istina, nije Dizdarević bio jedini koji je to učinio. Time je tadašnji predsjednik Predsjedništva pokazao da je Jugoslavija stigla na rub a da on nema snage i volje suprotstaviti se onima koji su je dotle dogurali a bio je najpozvaniji da to učini.⁴¹³

Sudbina Hamdije Pozderca, kao što sam već naveo ranije, je blisko povezana sa sudbinom Bosne i Hercegovine. Značajna razlika je u tome što velikosrpski napad Hamdija, ipak, nije preživio a što je njegovoj domovini, s druge strane, pošlo za rukom i othvala se svim iskušenjima koja su je pogađala u periodu rata (1992. – 1995.). Atak na čovjeka koji je stajao na čelu savezne komisije za promjenu ustava počeo je prije izbijanja *afere Agrokomerc* pa je potrebno kronološki, vratiti se malo unatrag. Intenzitet prvog napada nije bio izrazito velik i pažljivo je planiran. Željelo se pokazati da je stručnost ovoga čovjeka apsolutno upitna, zapravo još gore, njegov moralni lik je denunciran. Naime, Hamdija Pozderac je optužen za plagijat naučnoga rada jer je, navodno, ustanovljeno da je on prepisao dijelove rada beogradskog politologa Petra Mandića iz knjige “Demokratski centralizam” i objavio u svojoj knjizi.⁴¹⁴ Time se željelo istaći kako je predsjednik ustavne komisije nesposoban i nepošten pa se shodno tome postavljalo pitanje kakav može biti ustav koji pravi Hamdija Pozderac! Interesantno je da je ovaj napad, koji je počeo u junu 1986. godine, vodio Vojislav Šešelj.⁴¹⁵ Budući četnički vojvoda i predsjednik Srpske radikalne stranke nije nikako trpio Pozderca, a niti Pozderac njega.⁴¹⁶ Kasnije je Hamdija o njihovom sukobu rekao da je

⁴¹² Mamula, B. 2000: 296.

⁴¹³ Postoji mišljenje da je i on bio ucjenjivan zbog ljubavnice i da su mu, između ostalog, i time zatvorili mogućnost bilo kakvog suprotstavljanja.

⁴¹⁴ *NIN*, 20. 9. 1987. (Zašto je otišao Hamdija Pozderac)

⁴¹⁵ *Dnevni avaz*, 14. 10. 1997. (Život i smrt Hamdije Pozderca 2)

⁴¹⁶ Njihovo poznanstvo je bilo akademskog karaktera, jer je Vojislav Šešelj bio profesor na

Šešelj nacionalista i da ga mrzi jer je Musliman, da mrzi naciju kojoj pripada i da je to suština čitave priče.⁴¹⁷

Brzo je napravljena egzegeza spornog teksta koji je bio zajednički Pozdercu i Mandiću tako da je ustanovljeno kako su oba autora prenosili tekst ustava i određenih zakona gdje je podudarnost morala postojati⁴¹⁸, a jedan dio koji je bio najsporniji je naknadno ubačen u Hamdijin rukopis koji se spremao za štampu.⁴¹⁹ To se primijetilo zbog drugačijeg fonta teksta, odnosno korištenja druge pisane mašine. Kasnije je kao podmetač Hamdiji smatran Brano Miljuš, čovjek kojega je on u jednom trenutku uzeo pod svoju zaštitu i kojeg je smatrao budućim velikim političarom.⁴²⁰ Ponovo je, u toku medijske eksploatacije priče o "Agrokomerc"-u izvučen ovaj "argument" kojim se Hamdija pokazao kao kradljivac. Povučena je paralela između njega i Fikreta Abdića na veoma brutalan način. Abdić koji je krao od države imao je mentora koji je krao od drugog znanstvenika. Već tada je haranga bila tako jaka da se nije više ništa dalo demantirati, a sam Hamdija je ostavljao da sve to prođe jer će se stvari onda staviti na svoje mjesto.⁴²¹ Najteži udarac u svemu su zapravo dobivali Muslimani kao narod jer su i preko ovih

sarajevskom Pravnom fakultetu, a do sukoba je došlo zbog Pozderčeve konstantne kritike nacionalizma. Interesantno je da se Pozderac, kao predsjednik komisije za pomilovanje, zalagao za smanjenje kazne Vojislavu Šešelju, koji je sredinom osamdesetih bio u zatvoru, iako je imao vrlo loše mišljenje o njemu. Po izlasku iz zatvora Šešelj je pokrenuo priču o Pozderčevom plagiranju. (*Dnevni avaz*, 15. 10. 1997. Život i smrt Hamdije Pozderca 3)

⁴¹⁷ *NIN*, 20. 9. 1987. (Zašto je otišao Hamdija Pozderac)

⁴¹⁸ Na ovome je radio tadašnji savjetnik Milana Uzelca, sociolog Esad Zgodić. On je zaključio da tu nema nikakvog plagiranja jer su oba autora citirala opće odredbe. (Vidi: *Bošnjački avaz*, 26. 1. 1995.) Pozderac će za ovo reći: "Jesam, pogriješio sam. Ali zar je to tako veliki grijeh, zar sam ja time zaslužio da mi sad čine ovo... Uostalom, ja sam kao čovjek koji se tom problematikom bavi više decenija i kao profesor toliko puta sam pisao i govorio o demokratskom centralizmu, dakle i mnogo prije Petra Mandića i njegove knjige, da je valjda jasno da nisam mogao imati neku posebnu namjeru da kradem njegove ideje. Poslije sam provjerio da je on prepisivao od Kardelja, Kardelj od Lenjina, a Lenjin od Plehanova... I na kraju, Hamdija lopov". (Vidi: *NIN*, 20. 9. 1987.)

⁴¹⁹ Filipović, M. 2008: 104.

⁴²⁰ *Dnevni avaz*, 14. 10. 1997. (Život i smrt Hamdije Pozderca 2)

⁴²¹ Razgovor sa Ismetom Hrlom, Cazin, 31.10.2007. U arhivi autora.

dogadaja označeni kao skloni lopovluku i krađi.⁴²² France Popit, tadašnji slovenski političar, je to javno i bez ustezanja rekao.⁴²³

U članku koji je objavljen u časopisu “NIN”, a nakon prve etape napada na Hamdiju u kojoj je on dao ostavku, spomenuto je i to da je Hamdija izjavio kako nije dao autorizaciju novinaru Stevanu Nikšiću za intervju od 2. augusta 1987. godine, a posebno za izjavu da je “postignut dobar sporazum svih zainteresiranih strana u pogledu SR Srbije”.⁴²⁴ Navodeći ovu rečenicu kao ključnu u “neautoriziranom” tekstu Hamdija Pozderac, ali i novinar, su neizravno otkrili jedan od razloga napada na njega pa i glavni razlog otvaranja *afere Agrokomerc*. Postavlja se logično pitanje zbog čega i kome je takva rečenica, koja je govorila o postizanju sporazuma, smetala i da li je Hamdija već tada bio svjestan kakvi događaji predstoje? Povežu li se sve činjenice, u hronološkom slijedu, koje su značajne a dogodile su se u mjesecu augustu postat će jasnije zašto iza svega stoji velikosrpski koncept u napadu na Hamdiju.

Na Devetoj sjednici CK SK BiH održanoj 19. septembra 1987. godine otvoreno se krenulo na političko uništenje Hamdije Pozderca iako je samo sedam dana prije, prilikom njegove ostavke, rečeno da će se braniti njegov moralni lik. Raspravljalo se o autentičnosti zapisnika i odgovornosti braće Pozderac čime su se oni našli na optuženičkoj klupi. Uvod ove sjednice, na kojoj je izlaganje podnio predsjednik Milan Uzelac, direktno je prenošen putem RTV Sarajevo.⁴²⁵ Obzirom da je samo uvodno izlaganje, koje je više ličilo na presudu Hamdiji, bilo na televiziji lako je zamisliti što je to značilo za bosanskohercegovačku i jugoslavensku javnost.⁴²⁶ Dan – dva pred ovu sjednicu pojavili su se ponovo

⁴²² *Dnevni avaz*, 20. 10. 1997. (Život i smrt Hamdije Pozdrca 8)

⁴²³ AFBH, MB (1987), 317/87

⁴²⁴ *NIN*, 20. 9. 1987. (Zašto je otišao Hamdija Pozderac)

⁴²⁵ *Večernje novosti*, 19. 9. 1987. (Celu istinu pred narod)

⁴²⁶ Nakon ovoga svi su mediji, manje – više, prihvatili tezu da je Hamdija Pozderac stajao iza Agrokomercovog kriminala. U razgovoru sa njegovom porodicom (23.10.2007.), ali ne samo sa njima, rečeno mi je da je nakon ove sjednice on bio totalno odbačen. Malo je bilo ljudi koji su se željeli sa njim pozdraviti, doskorašnji prijatelji su okretali glavu od njega na ulici itd.

i tekstovi o “Zelenoj transversali”, a Hakija Pozderac je naveden kao vođa tajnog “jezgra” povezanog sa Bliskim istokom čije je sjedište bilo u “Agrokomerc”-u.⁴²⁷ Imputirala im se kontrarevolucija (što će kasnije biti u optužnici) i nastojanje da Bosnu učine islamskom republikom. Na ovoj sjednici Fikret Abdić je isključen iz CK SK BiH i iz SKJ.⁴²⁸

Apsolutno političko uništenje, koje je potom proizvelo i fizičko propadanje, dogodilo se na Desetoj sjednici CK SK BiH, održanoj 23. oktobra 1987. godine. Glavno pitanje koje je pretresano na toj sjednici bila je autentičnost već spomenutog Zapisnika sa sastanka Poslovnog odbora “Agrokomerc”-a od 22. januara 1984. godine kojem su prisustvovali Hamdija i Hakija Pozderac. Hamdija je optužen od strane Predsjedništva da je podržavao malverzacije “Agrokomerc”-a, što navodno potvrđuje i Zapisnik, tako da je predloženo njegovo isključivanje iz Saveza komunista dok je Hakija prepušten partijskim forumima na nivou Federacije jer mu je dokumentacija tamo.⁴²⁹ Zapisnik o kojem se raspravljalo objavljen je u dnevnim beogradskim novinama “Borba” 13. septembra 1987. godine, dakle, dan poslije sjednice Predsjedništva SR BiH na kojoj je Hamdija Pozderac podnio ostavku. Izuzetno inkriminirajući tekst je od strane Hamdije ocijenjen kao “dorađen” obzirom da je dio toga tačno preneseno dok je dio dodan. Da je to istina potvrdio je nekadašnji policijski istražitelj koji je opisao čitav proces montiranja “slučaj Pozderac”, od juna 1986. godine pa do Hamdijine smrti, 6. aprila 1988. godine.⁴³⁰ I on je označio generala Ljubičića kao idejnog tvorca plana uništenja Hamdije Pozderca. Hamdija se, pak, na zapisnik osvrnuo i to posebno na dio rečenice gdje se on zalagao za *ni malo samoupravan razvoj* “Agrokomerc”-a koji je kategorički odbio i rekao da čak, u jezičkom smislu, takvo što ne bi ni u snu izrekao.⁴³¹

⁴²⁷ *Borba*, 18. 9. 1987. (Hakijino tajno “jezgro”)

⁴²⁸ *Oslobođenje*, 20. 9. 1987. (Fikret Abdić isključen iz CK SK BiH I SKJ)

⁴²⁹ *Deseta sjednica CK SK BiH*, 1987: 18.

⁴³⁰ *Dnevni avaz*, 5. 11. 1997. – 7. 11. 1997. (Život i smrt Hamdije Pozderca 24 – 26)

⁴³¹ *Deseta sjednica CK SK BiH*, 1987: 48.

Bez obzira na njegovo pozivanje na izjave koje je dao u periodu 1984. i 1985. godine koje su bile vezane za ukupna privredna kretanja i odudarala su od onoga što je stajalo u Zapisniku sudbina mu je bila zapečaćena. Mnogi su, pored Hamdije Pozderca, upravo na ovoj sjednici bili izloženi verbalnoj torturi a najviše tadašnji javni tužilac Avdo Čampara kojeg je prozvaao Duško Zgonjanin za podršku “Agrokomerc”-u i dezavuiranje postupka.⁴³² Na ovoj sjednici Hamdija je doživio najveći udarac, isključen je iz SK. Nakon 23. oktobra 1987. godine on je i fizički počeo da propada. U završnom govoru Milan Uzelac ga je dotukao ne ostavljajući nimalo prostora za mogućnost da Hamdija nije kriv.⁴³³ Nekada moćni bosanskohercegovački političar je poslije ove sjednice bio manji i beznačajniji od običnog sarajevskog građanina. Niko nije stao u njegovu zaštitu. Oni koji su bili voljni da dođu u kućnu posjetu bili su ometani od strane policije koja je nekoliko mjeseci stan Pozderčevih u sarajevskom naselju Ciglane držala pod svojevrsnom opsadom.⁴³⁴ De facto, Hamdija je bio u kućnom pritvoru.

⁴³² *Deseta sjednica CK SK BiH, 1987: 43. – 44.*

⁴³³ *Deseta sjednica CK SK BiH, 1987: 95.*

⁴³⁴ Razgovor sa Milkom Pozderac i Dubravkom Pozderac – Lejlić, 23. 10. 2007.

Hakija, “Tito u Krajini”

Hakija, stariji Hamdijin brat, je bio dosta drugačija ličnost. I on, kao i drugi Pozderci, izašao je iz Drugog svjetskog rata sa određenim zaslugama kojima je sebi osigurao utjecaj u društvu ali i obnašanje veoma značajnih političkih funkcija. Političku karijeru je započeo kao javni tužilac u Banja Luci tako da je sasvim direktno učestvovao u gušenju poznate Cazinske bune iz 1950. godine i time sebi priskrbio političke poene na nivou Federacije ali i prijezir u Cazinskoj krajini.⁴³⁵ Ovaj događaj kao i njegova uloga u događaju će imati veoma veliki značaj za Hakijin angažman u Bihaćkoj krajini. Mnogi njegov kasniji angažman tumače željom da se ispravi nepravda, kojoj je i sam Hakija kumovao, nanesena ovome kraju zbog Bune.⁴³⁶ Time je, navodno, želio sebi osigurati duševni mir i pomirbu sa zemljacima jer se nije ponio kako treba prilikom ovoga događaja.

Kao savezni sekretar za poljoprivredu Hakija Pozderac je imao mogućnost da bude izravno uključen u planiranje pravaca razvoja ove privredne grane. Svojim izuzetnim sposobnostima koje je posjedovao znao je navesti stvari “na svoj mlin” i tako postići da svoje ideje implementira uz podršku političkog i finansijskog vrha države. Spominje se da je imao veliki ugled kod predsjednika Josipa Broza Tita koji je isključivo njega, prilikom jedne posjete SSSR-u, želio u delegaciji.⁴³⁷ Obzirom da je prije obavljao i funkciju direktora Narodne banke u Sarajevu, sa koje je smijenjen 1959. godine, bio je odličan poznavatelj jugoslavenskog finansijskog sistema.⁴³⁸ Sve u svemu, radilo se o sposobnom i prodornom čovjeku.

Kao što je navedeno, JNA je postajala sve interesantniji poslodavac, a Hakijine veze sa Armijom su bile stabilne i jake. Pored ONO koncepta koji je prihvaćen i provoden u Jugoslaviji došlo je do formiranja repu-

⁴³⁵ Kržišnik-Bukić, V. 1991: 471.

⁴³⁶ Ovo je potvrdila Vera Kržišnik-Bukić na manifestaciji “Cazinska buna 1950. *Neispričana priča*” održana u Cazinu 6. maja 2007.

⁴³⁷ Razgovor sa Ismetom Hrlom, Cazin, 31. 10. 2007., u arhivi autora

⁴³⁸ Filipović, M. 2008: 179.

bličkih vojnih snaga, nastala je Teritorijalna obrana (TO). Ovaj podatak je, također, bio značajan za razmišljanje o stvaranju poljoprivredno-prehrambenog kombinata u Bihaćkoj krajini. Doda li se tome i činjenica da je već sredinom šezdesetih vojni aerodrom Željava na Plješevici kod Bihaća dovršen i da je veliki broj vojnog osoblja stigao u Krajinu, najviše u Bihać, vrata suradnje sa JNA su bila širom otvorena. Hakija je to veoma dobro znao i izuzetno pametno koristio za provedbu vlastitih ideja i zamisli. Dokaz tome jeste i njegov, već spomenuti, dolazak u Cazin i Veliku Kladušu u pratnji tadašnjeg vrha TO-a Bosne i Hercegovine radi razgovora o poljoprivredi.⁴³⁹ Zapravo se pokazalo da je Hakija Pozderac bio *spiritus movens* "Agrokomerc"-a, od njegovog utemeljenja do njegove propasti. Po svemu sudeći, ideolog krajiškog preporoda i razvoja je u Fikretu Abdiću pronašao ono što on i jeste bio, samo dobar i radin tehnolog.

Jedan od glavnih Hakijinih suradnika bio je Luka Reljić, bivši gradonačelnik Bihaća, koji je svoju karijeru završio u "Jugobanci" Beograd i nije se želio vratiti u Bosnu i Hercegovinu kad je nastupila afera.⁴⁴⁰ Sigurno je da bi svjedočenje ovoga čovjeka puno doprinijelo rasvjetljavanju uloge Hakije Pozderca u privrednom razvoju Bihaćke krajine, posebno "Agrokomerc"-a. Ono što je znano jeste činjenica da je Hakija poznao gotovo svaki detalj ukupnih društvenih kretanja na ovom području. Istaknut je njegov doprinos očuvanju rijeke Une jer je organizirao znanstvene skupove na tu temu i našao sredstva za održavanje i zaštitu njenog korita.⁴⁴¹ U "Agrokomerc"-u su mu, pak, davali podatke o potrebnim sredstvima koja su im bila potrebna za dalji razvoj, a on je veoma brzo uspijevaao da ih nabavi i doznači u Veliku Kladušu.⁴⁴²

Zbog spominjanja TO-a kao jednog od značajnijih faktora na kojem je Hakija Pozderac gradio razvoj "Agrokomerc"-a, ali i čitave Krajine, nemoguće je nespomenuti i trećeg brata, generala Sakiba Pozderca. On

⁴³⁹ *Oslobođenje*, 14. 6. 1971. (Borci u centru pažnje)

⁴⁴⁰ Uzelac, M. 2005: 236.

⁴⁴¹ Razgovor sa Omerom Đugom, 20. 12. 2006.

⁴⁴² Razgovor sa Alijom Aleševićem, 9. 11. 2006.

8. Uloga Hakije i Hamdije Pozderca

je poslije pobune Albanaca na Kosovu 1981. godine, gdje se nalazio u službi, ubrzo stigao u Bosnu i Hercegovinu i postao načelnik TO-a. Sakib je govorio o torturi koju su velikosrbi provodili dolje.⁴⁴³ Moguće da je i on utjecao da Hamdija Pozderac već 1982. godine konstatira, kako kaže njegov dugogodišnji portparol Asaf Džanić, da se ponovo javljaju tendencije koje su zajedno a Rankovićem odbačene 1966. godine.⁴⁴⁴ Sakib je komandovao republičkom vojskom od 1986. do 1988. godine što je izuzetno interesantno obzirom na politička događanja koja su se odigrala u ovom periodu. Bitno je istaći da je upravo u ovome periodu postojala rasprava o reformi Armije na principima plana "Jedinstvo", što je spomenuto u prethodnom poglavlju, kojim bi došlo do centralizacije države po vojnom i tvrdolinijaškom ukusu. Sakib Pozderac je, dakle u najkritičnijem periodu bio na čelu TO – a, a smijenjen je kada su moć izgubili Hamdija i Hakija. Nažalost, historija je ostala uskraćena i za njegovo svjedočenje o ovim događajima jer je krajem 1993. godine preminuo u Sarajevu, nekoliko mjeseci prije svoga starijeg brata Hakije koji je umro u Beogradu u proljeće 1994. godine.

⁴⁴³ Razgovor sa Fikretom Čelebićem, 28. 8. 2007.

⁴⁴⁴ *Dnevni avaz*, 25. 10. 1997. (Život i smrt Hamdije Pozderca 13)

9. ZAKLJUČAK

Kao vrlo značajan proces koji se u SFRJ odigrao nakon Titove smrti je izrastanje paralelnih centara moći koji su u osamdesetim godinama odigrali presudnu ulogu. Čak se za Bosnu i Hercegovinu naglasilo da je postojao uporedni CK koji je vodio Cvijetin Mijatović – Majo.⁴⁴⁵ Ovu konstataciju je iznio, argumentima potkrijepio i javnosti prezentirao Hrvoje Ištuk, dugogodišnji bosanskohercegovački političar i član CK SK BiH u osamdesetim godinama.⁴⁴⁶ On je čak namjeravao detaljno o tome progovoriti u knjizi ali se nažalost to nije dogodilo. Koliki značaj su paralelni sistemi imali i kako su utjecali na političke prilike u Bosni i Hercegovini najzornije pokazuje i sudbina koja je zadesila Hamdiju Pozderca. On je, naime, najveća žrtva te politike.

Pored ovog segmenta, veoma značajnog za razumijevanje povijesti Jugoslavije poslije Tita, mislim važnim istaći i potrebu temeljne studije razvoja Oružanih snaga SFRJ u kontekstu reformi u osamdesetim godinama 20. stoljeća, ali i u kontekstu utjecaja tih reformi na strateško – taktički položaj OS – a tokom ratova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Iz ovoga bi, također, morale proisteći značajne spoznaje o raspadu Jugoslavije jer, kao što je već u tekstu citirano, bitnu stvar je rekao Ivan Stambolić: “Bez spoznaje uloge JNA u raspadu sve je maglovito”.

Privredni razvoj Bihačke krajine je, u periodu uzdizanja Bosne i Hercegovine do ravnopravnog statusa unutar Federacije, išao dvosmjerno. Sasvim konkretan plan razvoja koji je postojao na republičkom nivou a bazirao se na ravnomjernom razvoju regija putem disperzije proizvod-

⁴⁴⁵ *Dnevni avaz*, 21. 10. 1997. (Život i smrt Hamdije Pozderca 9)

⁴⁴⁶ *Dnevni avaz*, 21. 10. 1997. (Život i smrt Hamdije Pozderca 9)

nih kapaciteta “giganata” primjenjivan je i u ovoj regiji. Nosilac takvih aktivnosti bio je zvanični politički establišment tako da se Bihaćka krajina u toj domeni nije razlikovala od ostatka Bosne i Hercegovine. Stigli su RMK Zenica, “Energoinvest”, “Šipad”, “Unioinvest” i drugi veliki bh. privredni subjekti.

No, nije čitavo područje Bihaćke krajine bilo pod okriljem bosanskohercegovačkog kišobrana. Općina Velika Kladuša je izostavljena i niti jedan “gigant” nije pokrenuo svoju proizvodnju u ovome malom bosanskom gradu. Bez obzira na tu činjenicu tamo je nastalo poduzeće, poljoprivredno – prehrambeni kombinat “Agrokomerc”, koje je ubrzo doseglo razmjere velike europske firme. Njegova proizvodnja je rasla iz godine u godinu kao i broj zaposlenih. Dok je sve nazadovalo i stagniralo, posebno u prvoj polovini osamdesetih godina “Agrokomerc” je napredovao i bilježio velike rezultate u poslovanju. Njegovi proizvodi su se nalazili u jugoslavenskim hotelima, restoranima, JAT – ovim avionima itd. Armija je, naravno, za potrebe vojske ekskluzivno nabavljala od velikokladuškog kombinata. Sve je sličilo ispunjenom “američkom snu” na krajiški način.

Razlozi takvog razvoja su morali biti posebni. Isključiva priča o požrtvovanju krajiškog čovjeka u ovome slučaju nema mjesta. Historijski razvoj ovoga kraja, posebno događaji u Drugom svjetskom ratu, su odigrali presudnu ulogu za njegov privredni razvoj. Bihaćka krajina, a općine Velika Kladuša i Cazin u prvom redu, su prepoznate kao veoma značajno logističko područje, i to za nekoliko različitih vojno – strategijskih scenarija. U svakom od njih ovih nekoliko stotina četvornih kilometara su predstavljali veoma značajno područje na koje se trebalo oslanjati. Čak je i nacionalna struktura, gdje dominira muslimanko stanovništvo, odgovarala onome što je području bilo namijenjeno u mogućim sukobima. Stoga je Armija pristupila izgradnji poljoprivredno – prehrambenog kombinata koji bi mimo ekonomske logike i potreba toga područja prerastao u diva koji je postao “univerzalac”. Od proizvodnje jaja i pašteta do servisiranja i remonta tenkova, “Agrokomerc” je sve radio.

Idejni tvorac “Agrokomerc”-a i čovjek koji je Bihaćku krajinu gurnuo u savez sa JNA bio je Hakija Pozderac. On je u Armiji prepoznao

najboljeg poslovnog partnera ali i najodanijeg sljedbenika Titovog puta kakav je i sam lično bio. Smatrao je da veza sa JNA donosi samo prosperitet i sigurnost. Iako je bio odan do kraja ipak nije sigurno da je umro sa takvim mislima obzirom na sve ono što se dogodilo Jugoslaviji, Bosni i Hercegovini i Krajini. Onoliko koliko je "Agrokomerc" doprinio ekonomskom napretku Bijačke krajine u periodu stabilnih političkih odnosa (1971. – 1987.) toliko i još više je odmogao lokalnom stanovništvu u vrijeme prelaska JNA na velikosrpske pozicije (1987. – 1992.) i poslije. Vjerojatno bi ova tvornica vremenom prerasla u civilnu, možda izgubila određeni broj radnika i proizvodnih kapaciteta da se u Jugoslaviji nisu promijenili politički odnosi.

A ti promijenjeni politički odnosi su skoro doveli do ekonomskog uništenja Bijačke krajine i nestanka Bosne i Hercegovine. Ustavne promjene u Jugoslaviji koje je najizravnije kreirao Krajišnik, Hamdija Pozderac, predstavljale su najznačajnije političko pitanje u zemlji. Nezadovoljstvo srpske elite ustavom iz 1974. godine je bilo veoma izraženo i u ovim spomenutim promjenama koje su pripremane tražilo se rješenje i prevladavanje problema. Kamen spoticanja je bilo inzistiranje određenih političara, posebice Hamdije Pozderca, da autonomne pokrajine (Kosovo, Vojvodina) trebaju zadržati neki vid autonomije što nikako nije zadovoljavalo nadolazeće srpsko rukovodstvo koje je personificirao Slobodan Milošević. Politička snaga koju je imao Pozderac, zahvaljujući, između ostalog, i nepokolebljivim stavovima slovenskih i hrvatskih političara o nepromjenjivosti ustava iz 1974. godine, morala je biti slomljena ukoliko ga se ne može privoljeti da promjeni stav. On to naravno nije uradio.

Dvije su stvari, sasvim vidljive i očite uradile strukture koje su krenule na rušenje Hamdije Pozderca. U jesen 1986. godine konstruirana je afere u vezi navodnog plagijata (preuzimanje teksta od Petra Mandića), a potom u aprilu 1987. godine iznijeti su dokazi o mjeničnom poslovanju "Agrokomerc"-a. Nezakonitosti koje su prezentirane već tada su dovedene u poziciju utjecaja braće Pozderac na takav vid poslovanja. Na proširenoj sjednici Predsjedništva SR BiH, 19. aprila 1987. godine Hamdija je ustvrdio da se radi o napadu na njega i brata Hakiju. Ipak,

i pored saznanja o tome što se događalo u “Agrokomerc”-a javnost nije obaviještena, a od Bosne i Hercegovine nije traženo da učini neke radikalne poteze. Utisak je kako se davalo na vremenu Hamdiji da promjeni mišljenje i prepusti velikosrpskoj opciji kreiranje ustava. Ukoliko bi se to dogodilo priča o “Agrokomerc”-u bi se završila dalje od očiju javnosti, ukoliko ne druga opcija (Plan B) je bila spremna. Najzornije to pokazuju događaji u mjesecu augustu 1987. godine kada je postalo jasno da Hamdija neće popustiti. Svim sredstvima se krenulo u diskvalifikaciju njega kao političara.

U čitavoj priči Fikret Abdić je sporedna figura, marioneta. Radišan i željan napredovanja bio je odličan izbor Hakije Pozderca za direktora “Agrokomerc”-a. Također ga je njegova snalažljivost održavala na toj poziciji i vremenom mu davala sve veći značaj. U osamdesetim su, stoga, Fikret Abdić i Hakija Pozderac izgledali kao ravnopravni politički činioци i oni koji djele utjecaj na društvena dešavanja u Bihaćkoj krajini. Hamdija Pozderac im je bio paravan i osoba koja može, s vremena na vrijeme, pomoći provedbi njihovih ideja. Nakon pokretanja afere i prelaska moći (a time i vlasti nad “Agrokomerc”-om) u ruke Ljubičićevog i Miloševićevog tabora, zarad očuvanja tvornice i svoje vlastite vizije o napretku krajiškog čovjeka, Abdić je odlučio da mu ovaj dvojac bude novi pokrovitelj. Pod skutima moćnika ovaj pregalac je ostvarivao svoje vizije tako što je na sjeverozapadu Bosne i Hercegovine gradio *zemlju Dembeliju*. Za provedbu te vizije bio je spreman sve učiniti, a na kraju sve je i činio.

Osnovno pitanje koje se nametnulo u mojim istraživanjima jeste: “Kada i kako počinje rastakanje Jugoslavije”? Držim da je povezanost *afere Agrokomerc* sa velikosrpskim projektom argumentirana u radu ali je bitno prodrijeti u samu srž projekta jer ova afera zasigurno nije bila jedina akcija koju su vodili njegovi izvršitelji. Ipak, ova afera jeste bila najznačajnija za ustoličivanje srpske dominacije na većem dijelu Jugoslavije i izrastanje Slobodana Miloševića u vodećeg jugoslavenskog političara.⁴⁴⁷ Veza afere i velikosrpskog koncepta sa događajima od 1992.

⁴⁴⁷ Nakon otvaranja afere Milošević je i u Bosni i Hercegovini postao najznačajnija politička figura. Već ranije je svojim poznatim govorom (“Vas niko ne sme da bije”, Kosovo,

do 1995. godine u Bosni i Hercegovini, posebno u Bihaćkoj krajini, još je drastičnije naglašena i to pitanje, po mome sudu, traži daljnja istraživanja. Možda bi se odgovorom na ovo pitanje došlo do temeljnih istina o pozadini ratova koji su se vodili na prostoru bivše Jugoslavije (1991. – 1999.) i njihovim ciljevima. Šta se događalo u Bihaćkoj krajini u periodu rata 1992. – 1995. veoma detaljno opisuje Nihad Krupić:

“Njegove (Abdićeve, op.a.) kasnije aktivnosti su bile zajednički dogovarane sa srbijanskim agentima. Pokušaj državnog udara u Sarajevu 2. maja 1992. godine (dok je u srpskom zarobljeništvu bio predsjednik Predsjedništva RBiH, Alija Izetbegović), proglašenje tzv. Republike Zapadna Bosna, potpisivanje saveza sa Miloševićem, Karadžićem i Matom Bobanom, a oružana pobuna protiv države i razaranja Cazinske krajine bila je pod direktnim vođstvom srbijanske obavještajne službe. O tome postoje i dokazi kao što je dokument Str. pov. br. 03/270-1 od 1.7.1995. godine iz izvještaja komande ‘Pauk’ iz takozvane Republike Srpska Krajina koji je upućen u MUP Republike Srbije, ministru Jovici Stanišiću. Dokument potpisuje KOS-ovac, general-potpukovnik Mile Novaković. On je u Knin, pa zatim i u Veliku Kladušu, stigao po nalogu Stanišića a uz saglasnost Fikreta Abdića, sa zadatkom da komanduje vojnim operacijama Abdićeve vojske protiv Petog Korpusa i generala Atifa Dudakovića. Fikret Abdić je u logorima, gdje je zatvorio Bošnjake koje nisu bile njegove pristalice dovodio mučitelje iz Srbije, poput Arkana i Legije. Neprekidno je vojno snadbijevan od srpske strane, a za uzvrat je srpske jedinice na raznim BiH frontovima hranio iz “Agrokomerc”-ovih pogona koji su još radili”.⁴⁴⁸

april 1987.) oko sebe homogenizirao Srbe u SR Srbiji i Crnoj Gori.

⁴⁴⁸ Krupić, N. 2005, “Deset najvećih srpskih podvala”, www.bosnjaci.net (posljednji pristup, 25. 6. 2007.)

10. IZVORI I LITERATURA

A. IZVORI

a.) Arhivska građa

Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu (ABH)

- Fond Izvršno vijeće SR BIH (IV BiH)
- Fond Izvršno vijeće SR BiH, Strogo pov. (IV BiH)
- Fond CK SK BiH

Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine (AFBH)

- Fond Mikulić Branko (MB)

b.) Objavljena građa

- 44, 45, 46, 48. i 49. sjednica CK SK BiH /septembar-novembar 1972./ I (1977), CK SK BiH – NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo
- 44, 45, 46, 48. i 49. sjednica CK SK BiH /septembar-novembar 1972./ II, (1977), CK SK BiH – NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo
- Izbori iz dokumenata SK BiH (1983), CK SK BiH – NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo
- Izbori iz dokumenata SK BiH II (1984), CK SK BiH – NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo

10. IZVORI I LITERATURA

- Izbori iz dokumenata SK BiH 1 (1986), CK SK BiH – NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo
- 7. sjednica CK SK BiH (1987), CK SK BiH - NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo
- 10. sjednica CK SK BiH (1987), CK SK BiH - NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo
- 15. i 16. sjednica CK SK BiH (1988), CK SK BiH - NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo

c.) Statistički izvori

- *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine (Stanovništvo po zanimanju), knjiga III* (1954) Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Beograd
- *Popis stanovništva 1953 (Delatnost i poljoprivredno stanovništvo), Knjiga V* (1960), Savezni zavod za statistiku Beograd
- *Statistički godišnjak FNRJ* (1961), Savezni zavod za statistiku, Beograd
- *Popis stanovništva 1961 (Aktivnost i delatnost), knjiga XIV* (1965), Savezni zavod za statistiku, Beograd
- *Popis stanovništva 1961, (vitalna, etnička i migraciona obeležja), knjiga IV* (1967), Savezni zavod za statistiku, Beograd
- *Statistički kalendar Jugoslavije* (1970), Savezni zavod za statistiku, Beograd
- *Materijalni i društveni razvoj SR BiH 1947-1972 (Šesti kongres SK BiH)* (1973), Republički zavod za statistiku, Sarajevo
- *Materijalni i društveni razvoj SFRJ 1947-1972. (Deseti kongres SKJ)* (1973), Savezni zavod za statistiku, Beograd
- *Materijalni i društveni razvoj SR BiH 1947-1976. (Sedmi kongres SK BiH)* (1978), Republički zavod za statistiku, Sarajevo
- *Samoupravni društveno-ekonomski razvoj Jugoslavije 1947-1977* (1978), Savezni zavod za statistiku, Beograd
- *Statistički godišnjak Republike Bosne i Hercegovine 1992* (1994), Državni zavod za statistiku, Sarajevo

- *Stanovništvo Bosne i Hercegovine (narodnosni sastav po naseljima)* (1995), Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb
- *Društveno-ekonomski razvoj opština SFRJ I*, (1982), Ekonomika, Beograd

d.) studije i analize

- *Informacija o dosadašnjim iskustvima i narednim zadacima u ostvarenju uloge Međuopštinske regionalne zajednice Bihać* (1978), Skupština MORZ, Bihać
- *Izveštaj o radu 1975 /Plan razvoja kulture 1976-1980/* (1976), SIZ za kulturu, Bihać
- *Kultura i udruženi rad* (1979), SIZ za kulturu, Bihać
- Ministarstvo industrije, energetike i rudarstva USK (1996), *Mogućnost i perspektive razvoja Unsko-sanskog kantona na bazi prirodnih mineralnih resursa*, Geološki zavod Sarajevo, Sarajevo
- Ministarstvo za prostorno uređenje USK (1999), *Strategija obnove i razvoja Unsko-sanskog kantona (prostorna komponenta)*, Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje u Sarajevu, Sarajevo
- *Smjernice o razvojnim mogućnostima i pravcima razvoja PBS Osnovne banke Bihać za period 1981-1985 /nacrt/* (1980), PBS Osnovna banka Bihać, Bihać
- *Ustav SR BiH sa amandmanima I-LVIII* (1989) NIO Službeni list SR BiH, Sarajevo

e.) intervjui

- Razgovor s Enverom Ramićem, Sarajevo (12.9.2006.)
- Razgovor s Alijom Aleševićem, Velika Kladuša (9.11.2006.)
- Razgovor s Omerom Đugom, Bihać (20.12.2006.)
- Razgovor s Ismetom Hrlom, Cazin (31.10.2007.)
- Razgovor sa Milkom i Dubravkom Pozderac, Sarajevo (23.10.2007.)
- Razgovor sa Mujom Košićem, Sarajevo (28.6.2007.)
- Razgovor sa Fikretom Čelebićem, Bihać (28.8.2007.)

B. LITERATURA

a.) Knjige

- Alibabić M. M. (1996), *Bosna u kandžama KOS-a*, Behar, Sarajevo
- Anđelić, N. (2005), *Bosna i Hercegovina (između Tita i rata)*, Samizdat B92, Beograd
- Bilandžić, D. (1985), *Historija SFRJ (glavni procesi 1918-1985)*, Školska knjiga, Zagreb
- Bilandžić, D. (1986), *Jugoslavija poslije Tita 1980-1985*, Globus, Zagreb
- Bilandžić, D. (2006), *Povijest izbliza (Memoarski zapisi 1945-2005.)*, Prometej, Zagreb
- Dodik, P. (2003), *Uspon i pad "Agrokomerca"*. DES, Sarajevo
- Đug, O. (1994), *Šanse za razvoj*, Delta, Bihać
- Ekmečić, F. (1998), *Bosanac Rene Pelletier (pravnik, književnik, povjesničar, diplomata, slikar, profesor)*, Naša djeca, Paris
- Filandra, Š. (1998), *Bošnjačka politika u 20. stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo
- Filipović, M. (2008), *Afera Agrokomerc i smrt Hamdije Pozderca*. TDP, Sarajevo
- Hadžišehović, M. (2006), *Muslimanka u Titovoj Jugoslaviji*, Bosanska riječ, Tuzla
- Horvat, B. (2001), *Ekonomika brzog razvoja 1*, Forum Bosnae, Sarajevo
- Ibrahimagić, O. (2001), *Srpsko osporavanje Bosne i Bošnjaka*, Magistrat, Sarajevo
- Idžaković, K. (1985), *Bihaćki likovni život 1967-1984*. Književni klub Ivan Goran Kovačić, Bihać
- Janković, D. (1977), *Privredni razvoj BiH sa posebnim osvrtom na nacionalni dohodak*, Svjetlost, Sarajevo

- Jović, D. (2003), *Jugoslavija – država koja je odumrla (Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije)*, Samizdat B92, Beograd
- Korošić, M. (1989), *Jugoslavenska kriza*, Naprijed, Zagreb
- Kozličić, M. (1999), *Stanovništvo i naselja Unsko-sanskog područja 1879 – 1921. godine*, Ministarstvo obrazovanja, nauke, vjere i sporta Unsko-sanskog kantona, Bihać
- Krzić, M. (2003), *Svjedočiti zločin i bosnojublje*, “Bošnjačka liga” – Istraživačko dokumentacioni centar, Sarajevo
- Kržišnik – Bukić, V. (1988), *Seljaštvo u socijalizmu (Politika KPJ-u prema agrarnom i seljačkom pitanju na području Bosanske krajine 1945-1948.)*, Institut za istoriju u Banja Luci, Banjaluka
- Kržišnik – Bukić, V. (1991), *Cazinska buna 1950*. Svjetlost, Sarajevo
- Latić, N. (2003), *Boja povijesti. Izetbegovićeve godine 1983 – 2003*. Sarajevo, Bosančica
- Latifić I. (2001), *Jugoslavija 1945 – 1990*. Društvo za istinu o NOB-u, Beograd
- Mamula, B. (2000), *Slučaj Jugoslavija*, CID, Podgorica
- Muharemović, M. M. (1997), *Naša vremena i običaji*, Vlastita naklada, Bihać
- Radić, N. (2002), *Bihački gradonačelnici 1878-2000*, Vlastita naklada, Bihać
- Radulović, M. (ur.) (1982), *Bihać*, NIŠRO Turistička štampa – OOUR Novinsko-izdavačka kuća Beograd – SIZ kulture Bihać, Beograd
- Ravlić, A. A. (1987), *Velika Kladuša kroz stoljeća*, Skupština opštine Velika Kladuša, Velika Kladuša
- Stambolić, I. (1995), *Put u bespuće. Odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Inića*. Beograd, B92
- Šarac, N. (gl. ur.), *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine II*, (1990), Institut za istoriju - NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo
- Šaranović, M. (ur.) (1984), *Bihać*, TANJUG-EKOS, Beograd
- Špegelj, M. (2001), *Sjećanje vojnika*, Znanje, Zagreb
- Uzelac, M. (2005), *Ono malo istine*, London-Sarajevo: Bosanska pošta AS, 2005.

b.) članci i rasprave

- Cigar, N. (1994), "Serbia's Orientalists and Islam: Making Genocide Intellectually Respectable", *Islamic Quarterly*, 38 (3), 70 – 147
- Cvjetičanin, B. (1984), "Decenije veće od stoljeća". U: Šaranović, M. (gl. ur.), *Bihać*, TANJUG-EKOS, Beograd
- Jakovina, T. (2003), "Od Tita do Badintera (Periodizacija povijesti DFJ/FNRJ/SFRJ)". U: Jurković, M. (gl. ur.) *Hrvati o Poljaci (narodi daleki i bliski)*, FF Press – HNOPZ, Zagreb
- Krupić, N. 2005, "Deset najvećih srpskih podvala", www.bosnjaci.net, Posljednji pristup: 25.6.2007.
- Marijan, D. (2003), "Jedinstvo" – poljednji ustroj JNA, *Polemos* (6), 11 – 47.
- Mulaosmanović, A. (2009), "Nacionalni identitet u kontekstu izraženog regionalnog identiteta i političkih potresa u Bihaćkoj krajini". U: Kamberović, H. (gl. ur.) *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, Institut za istoriju, Sarajevo
- Pavlović, D. (1998), "Srpska nacionalna politika od 1986. do 1991. godine" http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopis/sociologija/XL_3/CI02/document, Posljednji pristup: 2.4.2008.

C. NOVINE

Borba (Beograd)
Bošnjački avaz (Sarajevo)
Danas (Zagreb)
Dnevni avaz (Sarajevo)
Duga (Beograd)
Krajina (Bihać)
Nedjelja (Sarajevo)
Nedjeljna Dalmacija (Split)
NIN (Beograd)
Oslobođenje (Sarajevo)

Politika (Beograd)
Politika ekspres (Beograd)
Privredni pregled (Beograd)
Reprezent (Velika Kladuša)
Vaše zdravlje (Oktalpharma)
Večernje novine (Sarajevo)
Večernje novosti (Beograd)
Večernji list (Zagreb)

11. REGISTAR GEOGRAFSKIH POJMOVA

- Austrija** 37, 62,
Austro-Ugarska 13
Autonomna pokrajina
Zapadna Bosna 19
Bakšaiš 25
Banija 11, 90, 91,
Banja Luka 15, 36, 37, 76, 96, 120, 122,
136, 149,
Beograd 7, 20, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32,
34, 63, 87, 93, 94, 97, 98, 100, 101,
104, 105, 113, 116, 122, 128, 130,
131, 137, 138, 146, 147, 148, 149,
150, 151,
Berlin 7
Bihać 5, 9, 10, 12, 18, 21, 22, 24, 25,
27, 34, 37, 38, 43, 44, 45, 46, 47, 48,
49, 50, 51, 52, 53, 54, 61, 64, 65, 66,
67, 70, 71, 72, 76, 77, 81, 84, 85, 90,
93, 95, 96, 115, 119, 123, 129, 137,
147, 148, 149, 150,
Bihaćka krajina 1, 3, 5, 9, 11, 12, 13, 14,
15, 18, 19, 21, 23, 24, 27, 29, 30, 31,
33, 36, 37, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 49,
50, 51, 53, 62, 63, 65, 67, 70, 71,
73, 74, 76, 79, 80, 81, 90, 91, 93,
94, 95, 96, 121, 136, 137, 139, 140,
141, 142, 143, 150,
Bihaćka republika 12
Bijeljina 34
Bosanska krajina 91, 149,
Bosanska Krupa 9, 21, 24, 38, 43, 47,
48, 50, 51, 52, 62, 64, 65, 67, 71, 72,
81, 85, 93,
Bosanska Otoka 64
Bosanski ejalet 13, 69,
Bosanski Novi 43
Bosanski Petrovac 53, 85,
Bosansko Grahovo 53
Bosna i Hercegovina 2, 7, 9, 10, 11, 12,
13, 14, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24,
25, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38,
39, 40, 41, 43, 44, 47, 50, 51, 63, 64,
65, 70, 74, 78, 79, 80, 82, 83, 85,
89, 91, 92, 94, 95, 99, 101, 104, 105,
112, 113, 114, 115, 118, 119, 121,
123, 124, 125, 126, 128, 129, 130,
131, 137, 138, 139, 140, 141, 142,
143, 145, 146, 147, 148, 149,
Bužim 9, 64, 81,
Cazin 9, 15, 18, 21, 22, 23, 24, 38, 43,
44, 45, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 62, 65,
71, 72, 74, 75, 81, 85, 90, 95, 121,
122, 132, 136, 137, 140, 147,
Cazinska krajina 21, 89, 91, 136, 143,
Ciglane 135
Crna Gora 143
Čuprija 112
Dalmacija 32, 77,
Drvar 53
Dubaljevo 75
Dubrave 75
Evropa 10, 75,
Federacija (SFR
Jugoslavija) 30, 34, 35, 38, 39, 61, 96,
123, 134, 136, 139,
Federacija (Bosna i
Hercegovina) 7, 17, 42, 111, 145,
Federativna Narodna

11. REGISTAR GEOGRAFSKIH POJMOVA

- Republika Jugoslavija** 20, 21, 146, 150,
Foča 34
Golubić 10
Gradačac 70
Grude 70
Harmani 67
Hrvatska 11, 23, 24, 25, 28, 32, 39, 43,
46, 63, 69, 74, 86, 90, 91, 91, 92, 94,
139, 147,
Iran 103
Istra 77
Italija 91
Jadran (Jadransko more) 87, 101,
Jajce 43
Jezerški 64
Jugoslavija 7, 15, 16, 18, 20, 27, 28, 29,
30, 31, 32, 36, 41, 42, 43, 48, 49, 62,
64, 65, 68, 70, 71, 72, 74, 76, 78, 79,
82, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 93, 95, 97,
99, 100, 103, 104, 112, 113, 115,
123, 125, 127, 129, 130, 131, 136,
139, 141, 142, 143, 146, 148, 149,
Kanada 84
Kanton Sarajevo 7
Karlovac 95
Ključ 85
Knin 43, 143,
Kordun 90, 91,
Kosovo 49, 102, 127, 138, 141, 142,
Krajina 12, 44, 62, 63, 68, 69, 78, 102,
120, 137, 141,
Kralje 26
Kraljevina Jugoslavija 13, 21,
Kraljevina SHS 21
Lika 12, 91, 122,
Livno 37
London 49, 149,
Ljubljana 20, 34, 35,
Maglaj 101
Makedonija 13, 30,
Maljevac 74, 86,
Manheim 64
Maribor 20
Moskva 122
Mostar 36, 37,
Moševac 101, 129,
Neum 101
Niš 34
Novi Sad 97, 104,
Njemačka 37, 62, 64,
Odesa 122
Osmansko carstvo 12, 13, 14, 21, 69,
121,
Ostrožac 70
Paris 148
Pećigrad 75
Plješevica 94, 137,
Podgorica 33, 149,
Priština 97, 104,
Republika Srpska Krajina 143
**Republika Zapadna
Bosna** 143
Rijeka 93
Rimsko carstvo 10
Ripač 9
Ružica 44
Salzburg 64
Sarajevo 2, 3, 7, 9, 10, 23, 25, 29, 31,
33, 35, 36, 37, 44, 48, 49, 70, 74,
76, 77, 78, 82, 91, 94, 99, 100, 101,
105, 111, 124, 125, 127, 133, 136,
138, 143, 145, 146, 147, 148, 149,
150, 151,
Sava 10
**Sisačko-moslavačka
županija** 11
Slovenija 45, 46, 63, 68, 69, 90, 94, 113,
Smederevo 30
**Socijalistička Federativna Republika Jugo-
slavija** 5, 11, 12, 18, 20, 21, 23, 25,
26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35,
46, 49, 51, 65, 84, 97, 104, 115, 117,
123, 125, 130, 131, 139, 146, 147,
148, 150,
**Socijalistička Republika Bosna i Hercego-
vina** 14, 26, 34, 35, 42, 43, 45, 47,
50, 51, 52, 53, 62, 76, 78, 82, 90, 98,
99, 123, 134, 141, 145, 146, 147,
Spahići 25
Split 43, 151,
Srbija 23, 24, 28, 30, 33, 73, 89, 94, 100,
102, 103, 104, 105, 112, 113, 114,
119, 127, 128, 130, 133, 143,
SSSR 136
Sutjeska 122
Šumatac 75

11. REGISTAR GEOGRAFSKIH POJMOVA

- Švicarska** 84
Turska 13
Tuzla 36, 37, 115, 123, 148,
Una 9, 43, 71, 137,
Unsko-sanski kanton 10, 11, 12, 17, 147,
149,
Vedro Polje 26, 64,
Velika Kladuša 9, 10, 11, 15, 18, 21, 23,
24, 38, 43, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54,
62, 63, 65, 66, 68, 72, 74, 75, 79, 80,
81, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92,
93, 95, 99, 103, 120, 137, 140, 143,
147, 151, 149,
Vidovska 75
- Višegrad** 70
Vojvodina 24, 104, 127, 141,
Volovski 93
Vrginmost 91
Zagreb 7, 23, 25, 28, 29, 30, 32, 34, 43,
44, 46, 90, 93, 116, 147, 148, 149,
150, 151,
Zapadna Bosna 9
Zapadna Evropa 29, 69,
Zapadna Hercegovina 125
Zapadno Rimsko carstvo 10
Zenica 36, 37, 40, 45, 83, 140,
Zürich 84
Zvornik 34

12. REGISTAR LIČNIH IMENA

- Abdić Fikret** 19, 74, 76, 77, 79, 81, 86, 88, 89, 92, 93, 95, 96, 98, 99, 101, 103, 112, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 130, 132, 134, 136, 142, 143,
Alešević Alija 53, 68, 75, 76, 79, 87, 88, 95, 97, 99, 105, 115, 116, 117, 119, 120, 137, 147,
Alibabić M. M. 148
Anđelić Neven 101, 148,
Anđelko (kodno ime Hamdije Pozderca) 127
Arkan (Ražnatović Željko) 143
Bajrić Amira 80
Bakarić Vladimir 39
Balan Miroslav 118
Beganović Hašim 22
Bešić Muhamed 42
Bijedić Džemal 28, 30, 123, 125,
Bijedić Šukrija 85
Bilandžić Dušan 28, 29, 30, 33, 39, 90, 148,
Billić Jure 92, 93,
Bint (Ilirsko božanstvo) 9, 10,
Bišćević Hasan 19, 92, 93, 95, 96,
Boban Mato 143
Bojanić Milenko 46
Bošnjović Ilijas 34, 37, 38, 53,
Brigić Ivan 79, 80,
Broz Josip Tito 6, 32, 39, 49, 73, 90, 95, 100, 101, 122, 123, 130, 136, 139, 141, 148, 150,
Bubica Vlaho 41
Cigar, N. 103, 150,
Cvjetičanin Bogdan 27, 48, 150,
Čampara Avdo 135
Čelebić Fikret 77, 88, 98, 138, 148,
Čkrebić 128
Čuković Radivoje 84
Čerić Salim 34
Dapčević-Kučar Savka 28
Dervišević Alaga 122, 125,
Dizdarević Raif 117, 129, 130, 131,
Dodik Petar 17, 18, 79, 82, 86, 98, 99, 148,
Dudaković Atif 143
Dugonjić Rato 124
Duraković Nijaz 102
Džanić Asaf 138
Đug Omer 37, 70, 137, 147, 148,
Ekmečić, F. 91, 148,
Festić Mustafa 34, 39,
Filandra, Š. 125, 148,
Filipović Muhamed 19, 74, 102, 105, 122, 123, 132, 136, 148,
Fuks Ratimir 40, 85,
Gledić Vukašin 118, 119,
Gligorov Kiro 30
Gošnjak Ivan 100
Govedarica Blagoje 9
Govedarica Kosta 84
Hadžišehović Munevera 123, 148,
Herljević Franjo 85
Horvat, B. 31, 148,
Hozo Dževad 70, 71,
Hrle Ismet 87, 132, 136, 147,
Hrnjica Mujo 103
Humo Avdo 38, 46,
Ibrahimagić, O. 33, 148,

12. REGISTAR LIČNIH IMENA

- Ibukić** 71
Idžaković, K. 71, 148,
Ignja Petar 102
Inić Slobodan 149
Ištuk Hrvoje 139
Izetbegović Alija 100, 102, 143, 149,
Jakovina Tvrtko 7, 150,
Janković, D. 148
Jović, D. 29, 30, 104, 149,
Kalajić Dragoš 102
Kamberović Husnija 2, 7, 12, 150,
Kapetanović Hajro 38
Kapor Čedo 38
Karabegović Osman 38, 46
Karadžić (Radovan) 143
Kardelj Edvard 39, 132,
Katz, Vera 2
Kevrić Šaban 41
Knežević Čedo 118
Kolaković 71
Konjić Rifat 115, 116,
Korošić, M. 30, 31, 149,
Kosovac Dragutin Braco 35, 130,
Kostić Petar 30
Koštić Mujo 77, 89, 96, 147,
Kotorić Ferhat 129
Kovačić Ivan Goran 71, 148,
Kozličić Mithat 12, 149,
Kraigher Boris 32
Kraigher Sergej 31
Krupić Nihad 118, 119, 143, 150,
Krzić Muharem 120, 149,
Kržišnik–Bukić Vera 15, 22, 136, 149,
Kučan Milan 114, 128,
Latić, N. 100, 102, 149,
Latifić I. 28, 30, 149,
Legija (Ulemek Milorad) 143
Lenjin 132
Lopandić Sreten 35, 47, 48,
Ljubičić Nikola 100, 118, 127, 128, 130,
134, 142,
Mamula Branko 17, 33, 86, 89, 90, 91,
92, 93, 96, 100, 103, 104, 118,
130, 131, 149,
Mandić Ilija 93
Mandić Petar 131, 132, 141,
Marijan, D. 94, 150,
Marković Vukašin 112
Mehić Hasan 80
Melkić Husein 84
Mesihović Munir 81, 99,
Mijatović Cvijetin Majo 32, 139,
Mikulić Branko 17, 30, 33, 38, 39, 41,
47, 53, 54, 61, 83, 101, 104, 113,
114, 118, 125, 145,
Milošević Slobodan 33, 89, 100, 101,
102, 104, 105, 114, 115, 116, 117,
118, 119, 127, 131, 141, 142, 143,
Miljković Slobodan 99
Miljuš Brano 132
Mišić Ivica 102
Mitrašević, V. 125
Muhamedagić Esad 43
Muharemović, M.M. 71, 149,
Mujakić Esad 79, 80,
Mujić Ibrahim 115
Mulaosmanović, Admir 1, 3, 12, 150,
Neptun (rimsko božanstvo) 10
Nikezić Marko 28
Nikšić Stevan 133
Novaković Mile 143
Oreščanin Bogdan 90
Papić Augustin 124
Pašalić E. 10
Pavlović Dragiša 100, 102, 150,
Pelletier Rene 91, 148,
Perović Latinka 28
Pirija Osman 116
Planinc Milka 32, 33,
Plehanov 132
Popadić Milosav 10
Popit Franc 113, 133,
Pozderac (braća) 16, 86, 92, 99, 121,
127, 141,
Pozderac Hakija 6, 63, 85, 93, 96, 98,
115, 116, 117, 121, 122, 129, 134,
136, 137, 138, 140, 141, 142,
Pozderac Hamdija 6, 16, 17, 18, 19, 34,
35, 38, 44, 47, 49, 53, 74, 81, 83,
87, 93, 97, 98, 99, 102, 104, 105,
115, 117, 118, 119, 121, 122, 123,
124, 125, 126, 127, 128, 129, 130,
131, 132, 133, 134, 135, 136, 138,
139, 141, 142, 148,
Pozderac Mehmed Meho 122
Pozderac Milka 124, 135, 147,

12. REGISTAR LIČNIH IMENA

- Pozderac Nurija** 122
Pozderac Sakib 137, 138,
Pozderac-Lejlić Dubravka 124, 135, 147,
Prodanović Nikola 85
Purivatra Atif 34
Pušonjić Dragica 129
Radić, N. 149
Radulović, M. 149
Rakić Mićo 90
Ramić Enver 25, 87, 88, 147,
Ranković Aleksandar 91, 138
Raunig Branka 9
Ravlić Aleksandar Aco 18, 149,
Redžić Enver 11
Reljić Luka 45, 46, 63, 137,
Repac Stevo 99
Rizvić Muhsin 102
Rodić Dragan 85
Rukavina Ivan 90
Smiljanić 118
Spaho Fehim 91
Staljin 122
Stambolić Ivan 89, 100, 102, 127, 128,
139, 149,
Stambolić Petar 32
Stanišić Jovica 143
- Stojanović Nikola** 39, 40,
Šarac Džemil 100
Šarac, N. 149
Šaranović, M. 27, 149, 150,
Šešelj Vojislav 128, 131, 132,
Špegelj Martin 17, 89, 90, 91, 94, 96,
117, 149,
Talakić Muhamed 82
Tanasković 103
Tomić Stanko 83, 84,
Tomić Stojan 34
Tripalo Miko 28, 32,
Tuđman Franjo 91
Turkalj Tomislav 103
Ubiparip Gojko 46, 49, 98,
Umičević Kasim 82
Uzelac Milan 17, 18, 49, 69, 75, 76,
79, 83, 85, 86, 95, 97, 98, 99, 113,
114, 127, 132, 133, 135, 137, 149,
Vasiljević Aleksandar 118
Vlaisavljević 71
Zgodić Esad 132
Zgonjanin Duško 83, 96, 97, 98, 99,
127, 128, 135,
Žarkovića Vidoje 114, 115,
Žunić Radenko 112

HISTORIJSKE MONOGRAFIJE
KNJIGA 5

Admir Mulaosmanović
BIHAĆKA KRAJINA 1971. – 1991.
(utjecaj politike i političkih elita na privredni razvoj)

Izdavač:
Institut za istoriju, Sarajevo
Alipašina 9, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
www.iis.unsa.ba

Za izdavača:
Husnija Kamberović

Dizajn i tehničko uređenje:
Tarik Jesenković

Štampa:
BEMUST, Sarajevo

Za štampariju:
Mustafa Bećirović

Sarajevo, 2010.

ISBN 978-9958 649-05-9